

# कलापव्याकरणम्

---

श्रीदुर्गासिंहकृतवृत्तिसमेतम्

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीशोषानन्द विद्यामागर भट्टाचार्येण

संस्कृतम्

प्रकाशितम्



कलिकाता-राजधान्याम्

रामायण-बन्ध

संस्कृतम्

१९२९ ।

প্রিন্টব—শ্রীক্ষীবোদনাথ ঘোষ .  
৩৬ নং সিন্ধুলিয়া ষ্ট্রীট  
কলিকাতা

अथ

श्रीदुर्गासिंहविरचितवृत्तिसहितं

कातन्त्रम् ।

॥ गणेशाय नमः ॥

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदगिन्म् ।

कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्ङ्गवर्मिकम् ॥

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥

सिद्धः खलु वर्णानां समाम्नायो वेदितव्यः । न पुन-  
रन्यथापटेष्टव्य इत्यर्थः ॥ सिद्धशब्दोऽत्र नित्यार्थो निष्पत्त्यर्थः  
प्रसिद्धार्थो वा । यथा सिद्धमाकाशम् । सिद्धमन्नम् ।  
काम्बिलः सिद्ध इति । वर्णां अकारादयः । तेषां समा-  
म्नायः पाठक्रमः ॥

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये चतुर्दश वर्णान्त-  
स्वरमन्त्रा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ष षे  
श्रीं श्री । यथानुकरणे इन्द्र लकारोऽस्ति तथा दीर्घोऽप्य-  
स्तीति मतम् ॥ स्वरप्रदेशाः । स्वरोग्गणवर्जो नामो [का.  
१. १. ७] इत्येवमादयः ॥

दश समानाः ॥ ३ ॥

तस्मिन्वर्णसमाम्नायविषय आदौ ये दश वर्णास्तु  
समानसंज्ञा भवन्ति । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ लृ ॥  
समानप्रदेशाः । समानः सवर्णं दीर्घां भवति परस्य लोपम्  
[का० १. २. १] इत्येवमादयः ॥

तेषां द्वौ द्वावन्त्योन्वस्य सवर्णौ ॥ ४ ॥

तेषामेव दशानां यौ द्वौ द्वौ वर्णौ तावन्त्योन्वस्य सवर्ण-  
संज्ञकौ भवतः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ लृ ॥ तेषां  
ग्रहणं व्यत्ययर्थम् । तेन ङ्खयोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञा  
सिद्धेति ॥ सवर्णप्रदेशाः । समानः सवर्णं दीर्घां भवति  
परस्य लोपम् [का० १ २. १.] इत्येवमादयः ॥

पूर्वो ङ्खः ॥ ५ ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्द्वयोः यः पूर्वो वर्णः स स ङ्ख-  
संज्ञो भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥ ङ्खप्रदेशाः । खरो ङ्खो  
नपु सके [का० २. ४ ५२] इत्येवमादयः ।

परो दीर्घः ॥ ६ ॥

द्वयोर्द्वयोः सवर्णसंज्ञयोर्द्वयोः यः परो वर्णः स स दीर्घ-  
संज्ञो भवति । आ ई ऊ ऋ लृ ॥ ङ्खो लघुदीर्घौ गुरु-  
द्वित्यच्चारणवशाद्गम्यते । तथा संयोगे सति ङ्खोऽपि  
गुरुः । गुरुमतोऽनृच्छ इति वर्जनाच्च ॥ दीर्घप्रदेशाः ।

रो र लोपं खरष पूर्वी दीर्घ [का० १. ५. १७] इत्येव-  
मादय ।

**खरोऽवर्णवर्जौ नामौ ॥ ७ ॥**

अवर्णवर्जस्वरो नामिसंज्ञो भवति । इ ई उ ज ऋ ॠ  
लृ लृ ए ऐ ओ औ ॥ नामिप्रदेशाः । नामिपरो रम् [का०  
१. ५. १२] इत्येवमादयः ॥

**एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ८ ॥**

एकारादीनि खरनामानि सन्ध्यक्षराणि भवन्ति ।  
ए ऐ ओ औ ॥ सन्ध्यक्षरप्रदेशाः । सन्ध्यक्षरे च [का०  
३. ६. ३८] इत्येवमादयः ॥

**कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ९ ॥**

ककारादीनि हकारपथ्यन्तानि व्यञ्जनसंज्ञकानि  
भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण  
त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह ।  
व्यञ्जनप्रदेशाः । व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् [का० १. १.  
२१] इत्येवमादयः ॥

**ते वर्गाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १० ॥**

ते कादयो भावमाना वर्णा पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चव  
ते वर्गसंज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ  
ड ढ ण त थ द ध न प फ ब भ म ॥ वर्गप्रदेशाः ।

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाञ्चाघोषाः [ का० १. १. ११ ]  
इत्येवमादयः ॥

**वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाञ्चाघोषाः ॥११॥**

वर्गाणां प्रथमद्वितीया वर्णाः शषसाञ्चाघोषसञ्ज्ञा  
भवन्ति । क ख घ ङ ट ठ त थ प फ श ष स । अघोष-  
प्रदेशाः । अघोषे प्रथमः [का० १. १. ११] इत्येवमादयः ॥

**घोषवन्तो ऽ न्ये ॥ १२ ॥**

घोषेभ्यो येऽन्येऽवशिष्टा गादयस्ते घोषवत्सञ्ज्ञा  
भवन्ति । ग घ ङ ज झ ञ ङ ट थ द ध न व भ ङ  
य र ल व ङ ॥ घोषवत्प्रदेशाः । घोषवति सोपम् [का०  
१. ५. ११] इत्येवमादयः ॥

**अनुनासिका ङञ्जनमाः ॥ १३ ॥**

ङ ञ ण न म । इत्येते वर्णा अनुनासिकसञ्ज्ञा भवन्ति ॥  
अनुनासिकप्रदेशाः । धुङ् व्यञ्जनमनन्तःस्यानुनासिकम्  
[का० २. १. १३] इत्येवमादयः ॥

**अन्तःस्था यरलवाः ॥ १४ ॥**

य र ल व । इत्येते वर्णा अन्तःस्थासञ्ज्ञा भवन्ति ॥ अन्तः  
स्थाप्रदेशाः । उवर्णस्य जान्तःस्थापवर्गपरस्वावर्णे [का० ३  
३. २७] इत्येवमादयः ।

**ऊष्माणः शपसहाः ॥ १५ ॥**

श ष स ह । इत्येते वर्णा ऊष्मसञ्ज्ञा भवन्ति । शिद्धिति

शादयः [का० ३. ८. ३२] इति पुनर्लघुसंज्ञा एताः पूर्वा-  
चार्यप्रसिद्धा अन्वर्था इह ज्ञाप्यन्ते ॥

**अः इति विसर्जनोयः ॥ १६ ॥**

अकार इहोच्चारणार्थः । इति कुमारीस्तनयुगाकृति-  
वर्णो विसर्जनोयसंज्ञो भवति ॥ विसर्जनोयप्रदेशाः । विस-  
र्जनोयश्चे ह्ये वा शम् [का० १. ५. १] इत्येवमादयः ॥

**क इति जिह्वामूलीयः ॥ १७ ॥**

ककार इहोच्चारणार्थः । इति वच्चाकृतिवर्णो जिह्वा-  
मूनीयसंज्ञो भवति ॥ जिह्वामूलीयप्रदेशाः । कखयोर्जिह्वा-  
मूलीयं न वा [का० १. ५. ४] इत्येवमादयः ॥

**प इत्युपधानीयः ॥ १८ ॥**

पकार इहोच्चारणार्थः । इति गजकुम्भाकृतिवर्णो उप-  
धानीयसंज्ञो भवति ॥ उपधानीयप्रदेशाः । पफवोरुपधा-  
नीयं न वा [का० १. ५. ५] इत्येवमादयः ।

**अं इत्यनुस्वारः ॥ १९ ॥**

अकार इहोच्चारणार्थः । इति विन्दुमात्रो वर्णो अं  
स्वारसंज्ञो भवति ॥ अनुस्वारप्रदेशाः । सोऽनुस्वारं व्यञ्जः  
[का० १. ४. १५] इत्येवमादयः ॥

**पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ २० ॥**

पूर्वपरयोः प्रकृतिविभक्तयोरर्थोपलब्धौ सत्या समुदायः

पदसंज्ञो भवति । ते ऽत् । यजन्ते ऽत् । उपलब्धिग्रहणं  
त्रिभक्तवर्थम् ॥ पदप्रदेशाः । एदोत्पर. पदान्ते लोपमकारः  
[का० १. २. १७] इत्येवमादयः ॥

**व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् ॥ २१ ॥**

व्यञ्जन परं वर्णं नयेत् । न तु स्वरम् । व्यञ्जनमन्वक् ।  
स्वरः स्वय राजते हि । तद्वच्छति । पडव । क + खनति ।  
क०फलतीति योगवाहत्वात् स्वरूपमेतत् ॥

**अनतिक्रमयन्विश्लेषयेत् ॥ २२ ॥**

वर्णान् सघटितान् संमिलितान् अनतिक्रमयन्विश्लेष  
येत् । विघटयेदित्यर्थः । वैयाकरणः । उच्यते । असमोहा-  
योऽयं योगः ॥

**लोकोपचाराद् ग्रहणसिद्धिः ॥ २३ ॥**

लोकानामुपचारो व्यवहारः । तस्माद्गुक्तस्यापि ग्रहणस्य  
सिद्धिर्वेदितव्येति । निपाताव्ययोपसर्गकारककालसख्या-  
लोपादयः ॥ तथा वरणा इति नगरस्यापि संज्ञा । पञ्चाला  
वरणा इति जनपदस्यापि । पञ्चाला वरणा इति योगो न  
दृश्यते । संज्ञाशब्दत्वात् ॥ हरीतक्यः फलानीति । फले-  
ष्वपि स्त्रियां वृत्तिः ॥ एवमन्ये ऽपि संज्ञाशब्दा इव तद्विना  
लोकतः सिद्धाः । खलतिक वनानीति । तेषां वनानामेक-  
वचनान्तमेव नाम । शब्दानामेकार्थेऽपि लिङ्गवचनभेदः ।  
यथा । आपो जलम् । दाराः कलत्रं भार्येति ॥ वैदिका



लौकिकज्ञैश्च ये यथोक्तान्त्यैव च । निर्णीतार्थास्तु विज्ञेया  
लोकात्तेषामसग्रहः ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्या वृत्तौ सन्धौ प्रथमः पाद समाप्तः ॥

**समानः सवर्णं दीर्घी भवति परञ्च लोपम् ॥१॥**

समानसन्नको वर्णः सवर्णं परे दीर्घी भवति परञ्च  
लोपमापद्यते । दण्डायम् । सागता । दधीदम् । नदीह  
ते । मधूदकम् । वधूटम् । पितृपम् । कृकार । कृका  
रेण ॥ हीतृकार इति वक्तव्यम् ॥ समानग्रहणमश्रुतादपि  
दीर्घात्समानात्सवर्णस्य लोपाद्यम् । तेन वृत्ताः ॥

**अवर्णं द्रवर्णं ए ॥ २ ॥**

अवर्णं द्रवर्णं परे एर्भवति परञ्च लोपमापद्यते । वर्णं  
ग्रहणे सवर्णग्रहणम् । तवेहा । सेयम् ॥ चकाराधिकारी  
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन क्वचित्पूर्वोऽपि लुप्यते । हलीपा ।  
लाङ्गलीपा । मनस ईपा । मनीपा ॥

**उवर्णं ओ ॥ ३ ॥**

अवर्णं उवर्णं परे ओर्भवति परञ्च लोपमापद्यते । तवो-  
हनम् । गङ्गोदकम् ॥

**ऋवर्णं अर् ॥ ४ ॥**

अवर्णं ऋवर्णं परे अर्भवति परञ्च लोपमापद्यते । तव  
कार । सकारेण ॥ ऋणप्रवसनवत्तरकम्बलदशानामृषे

कचिद्देशोऽपि दीर्घता। ऋणार्णम् । प्रार्णमित्येवमादयः ॥  
 ऋते च हृतीयासमामे । शीर्तन ऋतः । शीतार्त्तः ॥ ऋति  
 धातोरुपसर्गस्य । प्रार्द्धति ॥ नामधातोर्वा । प्रार्धभीयति ।  
 प्रर्धभीयति ॥

**लृवर्णे अल्ः॥ पू ॥**

अवर्णं लृवर्णे परे अल्ययति परश्च सोपमापद्यते । तव  
 ल्कारः । सल्कारेण ॥ उपसर्गस्य वा हृति धातोरेलो दीर्घः ।  
 उपास्कारोयति । उपल्कारोयति ॥

**एकारे ऐकारे च ॥ ६ ॥**

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परश्च सोपमा  
 पद्यते । तवैपा । सैन्द्रो ॥ चकाराधिकारात् कचित्पूर्वो  
 ऽपि लुप्यते । एवे चानियोगे । अद्येव । इहेव ॥ नियोगे  
 तु । अद्यैव गच्छ । इहेव तिष्ठ ॥ स्वस्यादैत्वमीरेरिणोरपि  
 यत्तञ्चम् । स्वैरम् । स्वैरी ॥

**ओकारे औकारे च ॥ ७ ॥**

अवर्णं ओकारे औकारे च परे और्भवति परश्च सोप  
 मापद्यते । तवीदनम् । सौपगवी ॥ चकाराधिकारादुपसर्गा  
 वर्णलोपो धातोरेदीतीः । प्रैल्यति । परोखति ॥ इषेध  
 त्थोर्न । उपैति । उपैधते ॥ नामधातोर्वा । उपेकीयति ।  
 उपैकीयति । प्रौषधीयति । प्रौषधीयति ॥ ओष्ठोत्वो  
 समामे वा । बिम्बोष्ठः । बिम्बोष्ठः । स्यूत्तोतुः ॥ स्यूत्तोतु ॥  
 समास इति किम् । हे ह्याप्तीष्ठं पश्य । अद्यीतु पश्य ॥

ओमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यवीचत् ॥ अक्षस्यौत्वमू-  
 ङ्गित्वाम् । अक्षोहिणी सेना ॥ मथ्योढोऽङ्गोष । प्रोटः ।  
 प्रौटि. एषैष्ययोरैत्वं लीपस्यापवादः । प्रैयः । प्रैथ्यः । ईपेस्तु  
 प्रेषः । प्रैथ्य. ॥

**इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥**

इवर्णो यमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । दध्यन् ।  
 नद्येष्वा इवर्णं इति किम् । पचति ॥ असवर्णं इति किम् ।  
 दधि ॥

**वमुवर्णः ॥ ९ ॥**

उवर्णो यमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । मध्वत् ।  
 वध्वासनम् ॥

**रमुवर्णः ॥ १० ॥**

ऋवर्णो रमापद्यतेऽसवर्णे न च परो लोप्यः । पितृर्घः ।  
 क्रर्घः ॥

**ल्लुवर्णः ॥ ११ ॥**

ल्लवर्णो ल्लमापद्यते ऽ सवर्णे न च परो लोप्यः । अनु-  
 वन्धः । लास्रतिः ॥

**ए अय् ॥ १२ ॥**

एकारो अय् भवति न च परो लोप्यः । नयति ।  
 अन्नये ॥

**ऐ आय् ॥ १३**

कचिद्द्वेऽपि दीर्घताः। ऋणार्णम् । प्रार्थमित्येवमादयः ॥  
 ऋते च द्वितीयासमासे । शीर्तन ऋतः । शीतार्तः ॥ ऋति  
 धातोरुपसर्गस्य । प्रार्थति ॥ नामधातोर्वा । प्रार्थभीयति ।  
 प्रर्षभीयति ॥

११. लृवर्णे अल् ॥ ५० ॥

अवर्णं लृवर्णे परे अल्भवति परश्च लोपमापद्यते । तव-  
 ल्कारः । सल्लारेण ॥ उपसर्गस्य वा लृति धातोरलो दीर्घः ।  
 उपाल्कारीयति । उपल्लकारीयति ॥

एकारे ऐकारे च ॥ ५१ ॥

अवर्णं एकारे ऐकारे च परे ऐर्भवति परश्च लोपमा-  
 पद्यते । तवैपा । सैन्द्रो ॥ चकाराधिकारात् कचित्पूर्वी  
 ऽपि लुप्यते । एवे चानियोगे । अद्येव । इहेव ॥ नियोगे  
 तु । अद्यैव गच्छ । इहेव तिष्ठ ॥ स्वस्यादैत्वमीरेरिणोरपि  
 वक्तव्यम् । स्त्रैरम् । स्त्रैरी ॥

ओकारे औकारे च ॥ ५२ ॥

अवर्णं ओकारे औकारे च परे और्भवति परश्च लोप-  
 मापद्यते । तवौदनम् । सोपगवी ॥ चकाराधिकारादुपसर्गा-  
 वर्णलोपो धातोरदीतोः । प्रैक्षयति । परोखति ॥ इण्ध-  
 त्त्वनं । उपैति । उपैधत ॥ नामधातोर्वा । उपैकीयति ।  
 उपैकीयति । प्रीषधीयति । प्रीषधीयति ॥ ओष्ठोत्वीः  
 समासे वा । निम्बोष्ठः । निम्बोष्ठः । स्थूलोतुः ॥ स्थूलोतुः ॥  
 समास इति किम् । हे कान्चीनं पण्ड । कान्चीनं पण्ड ॥

श्रीमि च नित्यम् । अद्योम् । सोमित्यधीचत् ॥ अक्षसीत्वमू-  
हिन्याम् । अक्षीहिणी सेना ॥ प्रस्योढोष्पोष । प्रौढः ।  
प्रौढि एषैष्योरैत्वं लोपम्यापवादः । प्रैषः । प्रैष्यः । ईपेक्ष  
प्रेषः । प्रैष्य ॥

**इवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ८ ॥**

इवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः । दध्यत्र ।  
नद्येपा इवर्ण इति किम् । पचति ॥ असवर्ण इति किम् ।  
दधि ॥

**उवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ९ ॥**

उवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः । मध्वत्र ।  
वध्वासनम् ॥

**ऋवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ १० ॥**

ऋवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः । पितृर्घः ।  
क्रथः ॥

**ऌवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ ११ ॥**

ऌवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः । लनु-  
बन्धः । लाकृतिः ॥

**ए अवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ १२ ॥**

एकारो अवर्णो भवति न च परो लोप्यः । नगतिः ।  
अग्नये ॥

**ऐ अवर्णो यमापद्यते ऽसवर्णे न च परो लोप्यः ॥ १३ ॥**

ऐकार आय् भवति न च परो लोप्यः । नायक । रा  
येन्द्रो ॥

ओ अच् ॥ १४ ॥

ओकारो अच् भवति न च परो लोप्यः । लवणम् ।  
पटवीतु. ॥

औ आच् ॥ १५ ॥

औकार आच् भवति न च परो लोप्यः । गावो । गावः ॥  
एतेषु विसन्धि. पृथग्योग्य स्यष्टार्थः । विवृक्षितय सन्धि-  
भवति । गवाजिनम । गोऽजिनमिति स्वर विभाषा ।  
गवाघ. । गवेन्द्रे इति नित्यमकारवर्णागम ॥ १५ ॥

अयादीनां यवलोपः पदान्ते न वा लोपे तु  
प्रकृतिः ॥ १६ ॥

अय् इत्यवमादीनां पदान्ते वर्त्तमानानां यवयोर्लोपो  
भवति न वा । लोपे तु प्रकृति स्वभावो भवति । त आहुः ।  
तयाहुः । तस्मा आसनम् । तस्मायासनम् । पट इह । पट-  
विह । असा इन्दुः । असाविन्दुः ॥ अयादीनामिति किम् ।  
दध्यत्र । मध्यत्र ॥ पदान्त इति किम् । नयनम् । नायकः ॥

एदोत्तरः पदान्ते लोपसकारः ॥ १७ ॥

एदोद्गरा परोऽकार पदान्ते वर्त्तमानो लोपमापद्यते ।  
ते ऽ च । पटो ऽ च ॥ एदोद्गरामिति किम् । तावत्र ॥ पदा-  
न्तग्रहण पदान्ताधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन चितम् । स्तुतम् ॥

न व्यञ्जने खराः संधेयाः ॥ १८ ॥

न खलु व्यञ्जने परे खराः संधानीया भवन्ति । देवी-  
गृहम् । पटुहस्तम् । माष्टमण्डलम् । जले पद्मम् । रैधृतिः ।  
वायो गतिः । नौयानम् ॥ नञा निर्दिष्टमनित्यम् । तेन  
पित्रम् । गव्यूतिः । अध्वमाने सञ्ज्ञेयम् ॥

॥ इति दौर्गमिह्यां वृत्तो सन्धौ द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

ओदन्ता अ इ उ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या ॥१॥

ओदन्ता निपाता अ इ उ आद्य केवलाः स्वरे परे प्र-  
कृत्या तिष्ठन्ति । नो अत्र । अहो आयथ्यम् । अघो एवम् ।  
अ अपेहि । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं किं मन्यसे ।  
आ एवं नु तत् ॥ एवमिति किम् । न वा उ ॥ अन्तप्रहण-  
मकारादीनां केवलार्थम् । तेन चेतीतीह नन्विति वेति ॥  
निपाता इति किम् । पट इह । पटविह । ईपतु । ऊपतु ।  
आटतुः ॥

द्विवचनमनौ ॥ २ ॥

द्विवचन यदनौभूतं तत्स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ।  
श्रीकाररूपं परित्यज्यः रूपान्तरं प्राप्तमित्यर्थः । अग्नौ  
एतौ । पटू इमौ । शान्ते एते । माले इमे ॥ द्विवचनमिति  
किम् । चित्रन्वत्र ॥ पर्युदासः किम् । अयजाव ह्यावाम् ।  
देवशोरत्र ॥ अनौभूतमिति किम् । तावत् ॥

## बहुवचनममी ॥ ३ ॥

बहुवचनं यदमीरूपं तत्स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठति ।  
अमी अम्वा । अमी एडकाः ॥ बहुवचनमिति किम् ।  
अस्यत् ॥ अमीरूपमिति किम् । तथाहुः ॥

## अनुपदिष्टाच्च ॥ ४ ॥

ये चाक्षरसमान्नायविषये व्यक्त्या नोपदिष्टा जाता  
तु स्वरसञ्ज्ञिताः भ्रुतास्ते स्वरे परे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । आ  
गच्छ भो देवदत्त इव । तिष्ठ भो यज्ञदत्त इह ॥ दूराह्वाने  
गाने रोदने च भ्रुतास्ते लोकाः सिद्धाः ॥  
॥ इति दीर्गसिंघां हृत्तो सन्धौ तृतीयः पादः समाप्तः ॥

## वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥१॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयानापद्यन्ते ।  
वाग्व । षड्गच्छन्ति ॥ वर्गप्रथमा इति किम् । भवानाह ॥  
पदान्ता इति किम् । शकनीयम् ॥ स्वरघोषवत्स्विति किम् ।  
वाक् पूता । षट् कुर्वन्ति ॥

## पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान् वा ॥ २ ॥

वर्गप्रथमाः पदान्ताः पञ्चमे परे पञ्चमानापद्यन्ते  
तृतीयान् वा । वाङ्मती । वाङ्मती । षष्पु, खानि । षष्पु, खानि  
तत्रवनम् । तत्रयनम् । विष्टुम्भिनोति । तिष्टुब् मिनोति ।  
पदान्ते षुटां प्रथमे सति । दृग्ययनम् । ज्ञानभुवाघो वा ।



व्यवस्थितविभाषया प्रत्ययपञ्चमे नित्यं पञ्चमो भाषायाम् ।  
वाङ्मयम् । यन्मात्रम् ॥

**वर्गप्रथमेभ्यः शकारः स्वरयवरपरम्बुकारः**

**न वा ॥ ३ ॥**

वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परः शकारः स्वरयवरपरम्बु-  
कारमापद्यते न वा । वाक्छूरः । वाक्शूरः । षट्छायाः ।  
षट्छायाः । तच्छेतम् । तच्छेतम् । त्रिष्टुप्कृतम् ।  
त्रिष्टुप्कृतम् ॥ वर्गप्रथमेभ्य इति किम् । प्राङ् शैते ॥  
स्वरयवरपर इति किम् ? वाक्शूरः । तच्छेतम् ॥  
लातुनासिकीषपीच्छन्त्यन्थे ॥

**तेभ्य एव हकारः पूर्वचतुर्थं न वा ॥ ४ ॥**

तेभ्य एव वर्गप्रथमेभ्यः पदान्तेभ्यः परो हकारः पूर्वच-  
तुर्थमापद्यते न वा । वाग्घीनः । वाग्घीनः । अज्जली  
अज्जली । पट्टलानि । पट्टलानि । तडितम् । तडित-  
तम् । ककुब्भामः । ककुब्भामः ॥ हकार इति किम् ।  
तत्कृतम् ॥ तेभ्यो ग्रहणं स्वरयवरपरनिवृत्त्यर्थम् । तेन वाग्  
घ्नाद्यति ॥ एवेति तृतीयमतव्यवच्छेदार्थम् ॥

**पररूपं तकारो लघटवर्गेषु ॥ ५ ॥**

तकारः पदान्तो लघटवर्गेषु परतः पररूपमापद्यते ।  
पङ्गनाति । तञ्चरति । तच्छाद्यति । तज्जयति । तज्ज्भास-  
यति । तज्जकारेण । तङ्गीकते । तङ्गीकारेण । तङ्गीनम् ।  
तङ्गीकते । तञ्जकारेण ॥ पदान्तो धुटां प्रथमे सति । तञ्जः ।

पुंस्कीकिलः । पुंस्खननम् । पुंश्चकीरः । पुंश्चक्षम् । पुंश्चि-  
द्विभः । सुपुंश्चरति ॥ पुंसी ऽ शिथ्यघोषविषये संयोगान्त-  
सोपस्थानित्यत्वात् । यथा प्राप्तमेव ॥ अशिथीति किम् ?  
पुंश्चरः ॥

**ले लम् ॥ ११ ॥**

नकारः पदान्तो ले परे लमापद्यतेऽनुस्वारहीनम् ।  
भवांल्लुनाति । भवांल्लिखति ॥ कारहीनत्वाद्नुनासिकम् ॥

**जभञ्जकारेषु जकारम् ॥ १२ ॥**

कारः पदान्तो जभञ्जकारेषु परतो जकारमापद्यते ।  
भवाञ्जयति । भवाञ्जापयति । भवाञ्जकारेण । भवाञ्जयेते ।  
इमं च टवर्गादेश इति जभञ्जेषु जकारविधानम् ॥

**शिनौ वा ॥ १३ ॥**

नकारः पदान्तः शि परे नौ वा प्राप्नोति जकारं  
तम् । भवाञ्छूरः । भवाञ्शूरः । भवाञ्शूरः । कुर्व-  
ञ्छूरः । कुर्वञ्शूरः । कुर्वञ्शूरः । प्रशाञ्छयनम् । प्रशा-  
ञ्शयनम् । प्रशाञ्शयनम् ॥ एत्वं गत्वं च न स्यात् । अनु-  
स्वारो वर्गान्तश्च स्यादेव ॥ वाव समुच्चये ।

**उठणपरस्तु णकारम् ॥ १४ ॥**

उठणाः परे ऽम्नादिति उठणपरः । उठणपरो नकारो  
णमापद्यते । भवाण्डीनम् । भवाण्डीकति । भवाण्कारेण ।  
तुगम्भो वानिष्ठत्यर्थः ॥

## मोऽनुस्वार' व्यञ्जने ॥ १५ ॥

मकारः पुनरन्तो व्यञ्जने परेऽनुस्वारमापद्यते । त्व  
यासि । त्व रमसे ॥ अन्त इति किम् ? गम्यते ॥ अनुस्वार  
इति संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । तेन सम्वाट् । सम्वाजौ ॥

वर्गे तद्वर्गपञ्चमं वा ॥ १६ ॥

अन्तोऽनुस्वारी वर्गे परे तद्वर्गपञ्चमं वापद्यते । त्वङ्क-  
रोषि । त्व करोषि । त्वखरसि । त्वं चरसि । पुम्भ्याम् ।  
पुंभ्याम् ॥ वर्ग इति किम् ? त्वं लुनासि ॥

इति दीर्गसिद्ध्यां हत्ती सन्धी चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

## विसर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ १ ॥

विसर्जनीयश्चे वा छे वा परे शमापद्यते । कश्चरति ।  
कच्छादयति ॥

टे ठे वा षम् ॥ २ ॥

विसर्जनीयष्टे वा ठे वा परे षमापद्यते । कष्टीकते ।  
कष्टकारेण ॥ प्रत्येकं वात्र समुच्चये बालावबोधार्थं ॥

ते थे वा सम् ॥ ३ ॥

विसर्जनीयस्ते वा थे वा परे समापद्यते । कस्तारति । कस्य  
इति ॥ कारस्करादय इति सप्तशब्दा लोकाः सिद्धाः ॥

कखयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ४ ॥

विसर्जनीयः कखयोः परयोर्जिह्वामूलोयमापद्यते न वा ।

क+करोति । कः करोति । क+च्युनति । कः च्युनति ।

**पफयोरुपध्मानौयं न वा ॥ ५ ॥**

विसर्जनीयः पफयोः परयोरुपध्मानौयमापद्यते न वा ।  
क+पधति । कः पधति । क+फलति । कः फलति ॥ व्यव-  
स्थितयिमापद्याघीये गिरपरे न शाटयः । पुरुष. स्वरुकः ।  
वासः क्षीमम् । अडिः सातम् ॥

**शे पे से वा वा पररूपम् ॥ ६ ॥**

विसर्जनीयः शे वा पे वा से वा परे पररूपमापद्यते  
न वा । कण्ठोते कः, गेते । कपपण्डः । कः पण्डः ।  
कन्साधुः । क. साधुः ॥ चटतानित्यकरणाद् विसर्जनीया-  
देगस्याघीये प्रथमो न स्यात् । कश्चरतीत्यादिष्वप्येवम् ॥

**उमकारयोर्मध्ये ॥ ७ ॥**

द्वयोरकारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । कोऽन ।  
कोऽर्धः ॥ पुनरन्तेति रप्रकृतिः [का० १ ५. १४] इति  
परत्वाद्देफः स्यात् ।

**अधोपवतोश्च ॥ ८ ॥**

अकारघोषवतोर्मध्ये विसर्जनीय उमापद्यते । को  
गच्छति । को धावति । अधोपवतोरिति किम् ? । कः गेते ।

**अपरो लोथोऽन्यस्वरे ये वा ॥ ९ ॥**

अकारात्परो विसर्जनीयो लोथो भवति । उक्तादन्य-  
स्वरे । य वापद्यते । क इह । कविह । क उपरि । कडु-

परि ॥ अपर इति किम् ? अग्निरत्र ॥ वाच समुच्चये ।  
इपत्सृष्टतरोऽत्र यकारः ॥

**आभोभ्यामेवमेव खरे ॥ १० ॥**

आकारभोग्दाभ्या परो विसर्जनीय एवमेव भवति  
खरे परे । देवा आहुः । देवायाहुः । भो अत्र । भोयत्र ॥  
भो इत्यामन्तणौकारोपलक्षण केचित् । भगो अत्र । भगोयत्र ।  
अघो अत्र । अघोयत्र ॥ आदीपत्सृष्टतरशौकारादीपत्सृ  
ष्टतरोऽत्र यकारः । एवमेवग्रहण नित्यलोपनिरासार्थम् ॥

**घोषवति लोपम् ॥ ११ ॥**

आकारभोग्दाभ्या परा विसर्जनीयो लोपमापद्यते  
घोषवति परे । देवा गता । भो यासि । भगो ब्रज । अघो  
यज ॥ लोपग्रहण य वेति निवृत्त्यर्थम् ॥

**नामिपरो रम् ॥ १२ ॥**

नामिनः परो विसर्जनीयो रमापद्यते । निरपेक्ष ।  
सुपी । सू । ईरुरर्थं वचनमिदम् ॥

**घोषवत्स्वरपरः ॥ १३ ॥**

नामिनः परो विसर्जनीयो घोषवत्स्वरपरो रमाप  
द्यते । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । पटुर्वदति । पटुरत्र ॥  
घोषवत्स्वरपर इति किम् । अग्निः शैते ॥

**रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ १४ ॥**

रप्रकृतिर्विसर्जनीयो नामिनः परोऽनामिनः परोऽपि

घीपयत्स्वरपरोऽघीपयत्स्वरपरोऽपि रमापद्यते । गी-  
 यन्तिः । गीः यतिवर्गः । धूर्मतिः । धूः पतिवर्गः ॥ स्वरघोष-  
 वतीर्नित्यम् । पितरत्र । पितर्यातः ॥ अरेफप्रकृतिरपि । हे  
 प्रचेता राजन् । हे प्रचेतो राजद्विति वा । उपबुधः ॥  
 अहोऽरेफे । अहर्मतिः । अहर्गणः । अहरत्र ॥ रेफे तु ।  
 अहोरात्रम् । अहोरूपम् । अहोरधन्तर' साम ॥

### एपसपरो व्यञ्जने लोप्यः ॥ १५ ॥

एपसाभ्यां परो विसर्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने  
 परे । एष चरति । म टोकते । एष शेते । स पचति । पर-  
 त्वात्पूर्वान् वाधते । अप्यधिकारात् स्वरूपग्रहणाद्वा ।  
 एकः करोति । सकः करोति । अनेयो गच्छति । असो  
 गच्छति । अकि नक्षमामे न स्यात् ॥

### न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १६ ॥

विसर्जनीयलोपे कृते पुनः सन्धिर्न भवति । अन्यलोपे  
 तु भवत्येव । क इह । देवा आहुः । मी अत्र ॥ विसर्जनी-  
 याधिकारे पुनर्विसर्जनीयग्रहणमुत्तरत्र विसर्जनीयाधिका-  
 रनिवृत्त्यर्थम् । तेन । एष च्छात्रेण । द्विर्भावः सिद्धः ॥

### रो रे लोपं स्वरश्च पूर्वो दीर्घः ॥ १७ ॥

रो रे परे लोपमापद्यते । पूर्वी दीर्घा भवति । अग्नी  
 रधेन । पुना रात्रिः । उच्चै रीति ॥

### द्विर्भावं स्वरपरम्पृकारः ॥ १८ ॥

इच्छति । अप्यधिकाराद्दीर्घात्पदान्ताद्वा । कुटोच्छाया ।  
 कुटोच्छाया ॥ आद्याभ्यां नित्वम् । आच्छाया, । नाच्छिदत् ॥  
 ॥ इति दीर्गसिद्ध्यां वृत्ती सन्धी, पञ्चम पादः समाप्तः ॥

### अथ नाम्नि चतुष्टयम् ।

धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गम् ॥ १ ॥

अर्थोऽभिधेयम् । धातुविभक्तिवर्जमर्थवस्त्रिङ्गसंज्ञं भवति ।  
 वृचः । कुण्डम् । कुमारी । डित्यः । राजपुरुषः । औपगवः ।  
 कारकः ॥ धातुविभक्तिवर्जमिति किम् । अहन् । वृचान् ॥  
 अर्थवदिति किम् । वृच इति वृत्कृष्णामेकैकशो माभूत् ।  
 राजन्नित्युन्मत्तवचनस्य च ॥ लिङ्गप्रदेशाः । लिङ्गान्तनका-  
 रस्य [का० २. ३. ५६] इत्येवमादयः ॥

॥ तस्मात्परा विभक्तयः ॥ २ ॥

तस्मादर्धवती लिङ्गात्पराः स्यादयो विभक्तयो भवन्ति ।  
 सि औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्याम् भिस् ॥ डे म्याम्  
 म्यस् । डसि भ्याम् भ्यम् । डस् औस् आम् । डि औम् सुप् ॥  
 दृशत् ॥ दृशद् दृशदौ दृशदः । दृशदम् दृशदौ दृशद ।  
 दृशदा । दृशद्गाम् । दृशद्गिरित्यादि ॥ एव कुमारी कु-  
 नार्यौ कुमार्थः । खट्वा खट्वा खट्वाः ॥ अर्थस्य विभङ्गना-  
 द्विभक्तय इति ॥

पश्चादौ घृट् ॥ ३ ॥

स्यादीनामादौ पञ्च वचनानि घृट्सप्तकानि भवन्ति ।

सि शी जस् । अम् शो ॥ घृष्टप्रदेयाः । घृष्टि चासंबुद्धी  
[का० २. २. १७] इत्येवमादयः ॥

**जसृशसी नपुंसके ॥ ४ ॥**

नपुंसकसिद्धे जसृशमी घृष्टमञ्जकी भवतः । सामानि  
तिष्ठन्ति । सामानि पाय ॥ नपुंसके जमेव घुडिति निवमाष्ट  
वारिणी । जतुनी ।

**आमन्त्रिते सिः संबुद्धिः ॥ ५ ॥**

सिद्ध्याभिसुख्यकरणमामन्त्रितम् । तस्मिन्वर्गे विहितः  
सिः संबुद्धिसंज्ञो भवति । हे शब्द । हे ह्य । संबुद्धिप्रदेयाः ।  
संबुद्धी च [का० २. १. ३६] इत्येवमादयः ॥

**आगम उदनुबन्धः खरादन्त्यात्परः ॥ ६ ॥**

प्रकृतिप्रलाययोरनुपघाती । आगमः ॥ आगम उदनु-  
बन्धो ऽ न्यात्स्वरात्परः परिभाष्यते । पद्यानि । पयांसि ॥  
आगम इति किम् । विद्युत्वान् ॥ उदनुबन्ध आगमस्य नि-  
हम् ।

**तृतीयादौ तु परादिः ॥ ७ ॥**

आगम उदनुबन्धस्तृतीयादौ विभक्तौ परादिर्भवति ।  
मर्वस्यै । सर्वेषाम् । ह्येषाम् ॥ तुगश्चस्तृतीयादधिकार-  
निहृद्यर्थः ॥

**इदुदग्निः ॥ ८ ॥**

इकार उकारश्चाग्निसंज्ञो भवति । अग्निम् । पटुम् ।



इदुदिति किम् । सेनान्यम् । यवस्वम् ॥ अग्निप्रदेशाः ।  
अग्नेरमोऽकारः [का० २. १. ५०] इत्येवमादयः ॥

ईदूत् स्याख्यौ नदी ॥ ९ ॥

ईदूदित्येवं स्याख्यौ नदीसंज्ञको भवतः । नद्यै ।  
वध्वै ॥ तपरकारणमसन्देहार्थम् ॥ स्याख्याविति किम् ।  
सेनान्ये । यवस्वम् ॥ नदीप्रदेशाः । नद्या ऐ आसासाम्  
२. १. ४५] इत्येवमादयः ॥

अथा अडा ॥ १० ॥

आकारो यः स्याख्यः स अडासंज्ञो भवति । अडा ।  
माला ॥ स्याख्य इति किम् । कीलालपाः ॥ अडाप्रदेशाः ।  
अडायाः, सिर्लोपम् [का० २. १. ३७] इत्येवमादयः ॥

अन्यात्पूर्व उपधा ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य धातोर्धान्यादणार्थः पूर्वा वर्णः स उपधास-  
ज्ञो भवति । राजन् अकारः । भिद् इकारः । हत् ऋकारः ॥  
उपधाप्रदेशाः । अस्योपधाया दीर्घा हृदिर्नामिनामिनि-  
षट्सु [का० ३. ६. ५] इत्येवमादयः ॥

व्यञ्जनान्तोऽनुपङ्गः ॥ १२ ॥

लिङ्गस्य धातोर्धान्याद्व्यञ्जनाद्यः पूर्वो नकारः सोऽन-  
पङ्गसज्ञो भवति । विदुषः । अस्यते ॥ न इति किम् ।  
ऊर्ध्वाम् ॥ अनुपङ्गप्रदेशाः । अनुपङ्गवाकृत्तत् [का० २.  
२. ३५] इत्येवमादयः ।

### धुङ् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ १३ ॥

अन्तःस्थानुनासिकवर्जितं व्यञ्जनं धुट्सच्चं भवति ।  
 पयांसि । अपक्क । अन्तःस्थानुनासिकवर्जमिति किम् ।  
 चत्वारि । अमंस्तु ॥ धुट्प्रदेशाः । धुट्य धुटि [का० ३. ६.  
 ५१ ] इत्येवमाह्य ॥

### अकारो दीर्घं घोषयति ॥ १४ ॥

अकारो लिङ्गान्तो घोषयति विभक्तौ दीर्घमापद्यते ।  
 आभ्याम् । वृत्ताय । वृत्ताणाम् । घोषयतीति किम् । वृत्तः ॥

### जसि ॥ १५ ॥

अकारो लिङ्गान्तो जसि परे दीर्घमापद्यते । वृत्ताः ॥  
 अकारे लोपे प्राप्ते वचनम् ॥

### शसि सस्य च नः ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तः शसि परे दीर्घमापद्यते । सस्य च  
 नो भवति । वृत्तान् ॥ स्याद्यधिकारः किम् । अल्पमः ॥

### अकारे लोपम् ॥ १७ ॥

विभक्तौ लिङ्गस्याकारो लोपमापद्यते । अकारे सा-  
 मान्ये । वृत्तम् । युष्मत् । यः । सः । उग्रना ॥

### मिसेस् वा ॥ १८ ॥

अकारान्तालिङ्गान्तरो मिस् ऐस् वा भवति । वृत्तैः ॥  
 वाशब्दः पदान्तरं सूचयति । एस् ऐस् वा । ऐस्कारणाद्-  
 तिजरसैरिति केचित् ॥

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १६ ॥

अकारो लिङ्गान्तो बहुत्वे धुति परे एकारो भवति ।  
एषु । हृत्तेभ्यः । परत्वादेत्वं स्यात् ॥ धुटीति किम् । हृत्ता-  
णाम् ॥ तुभ्यद्दो विभाषानिष्टस्यर्थः ॥

ओसि च ॥ २० ॥

अकारो लिङ्गान्त ओसि परे एकारो भवति । हृत्तयोः ॥

उसिरात् ॥ २१ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो उसिर् आद् भवति । हृत्तात् ॥  
दीर्घोच्चारणादतिजरसात् ॥

उस् स्य ॥ २२ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परो उस् स्यो भवति । हृत्तस्य ॥

इन टा ॥ २३ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परष्टा इनो भवति । हृत्तेण । टेनेति  
सिद्धे इनोच्चारणमद्यत इन एव । तेन । अतिजरसिन  
कुक्षेन ॥ पृथग्योगो बालावबोधनार्थः ॥

ह्येर्थः ॥ २४ ॥

अकारान्ताल्लिङ्गात्परस्य ह्येवचनस्य य आदेशो भवति ।  
हृत्ताय ॥

स्यै सर्वनाम्नः ॥ २५ ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परस्य ह्येवचनस्य स्यैर्भ-  
वति । सर्वस्यै । विद्मस्यै ॥ सर्वेषां नामेति किम् । विद्मो

नाम कश्चित् । विश्वमतिक्रान्ताय विश्वाय । अतिविश्वाय ॥  
 तीयाद्वा. वक्तव्यम् । द्वितीयस्मै । द्वितीयाय । तृतीयस्मै ।  
 तृतीयाय ॥. विं तत्सर्वनाम । सर्वे विश्व उभ उभय अन्य  
 अन्यतर इतर उत्तर उत्तम इत् त्वनेम सम मिम पूर्वा-  
 परावर दक्षिणोत्तरपराधराणि ॥ व्यवस्थाग्रामसंज्ञायाम् ॥  
 स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तरं वह्नियो गोपमंथानयोः ॥  
 इत् । त्वद् तद् यद् एतद् अद्स् इटम् किम् एक द्वि युष्मद्  
 अस्मद् भवन्तः ॥

**डसिः स्मात् ॥ २६ ॥**

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो डसिः स्माद्भवति ।  
 सर्वस्मात् । विश्वस्मात् ॥ अकारान्तादिति किम् । भवतः ॥

**डिः स्मिन् ॥ २७ ॥**

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो डिः स्मिन्भवति ।  
 सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् ॥ सर्वेषां नामेति किम् । समे देशे  
 यजति ॥

**विभाष्येते पूर्वादेः ॥ २८ ॥**

पूर्वादेशात्परयोर्दसिद्योः स्थाने स्मात्स्मिन्विभाष्येते  
 प्राप्ते विभाषा । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं ॥  
 तोयाद्वा वक्तव्यम् । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् ।  
 द्वितीये । तृतीयस्मात् । तृतीयात् । तृतीयस्मिन् । तृतीये ॥

**सुरामि सर्वतः ॥ २९ ॥**

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्सर्वत आमि परे सुरा

गमो भवति । सर्वेषाम् । विज्ञेषाम् । यासाम् । तासाम् ॥  
उकारः परादित्यर्थः ॥ प्रतिपदोक्तग्रहणात् । त्वाम् ।  
युवाम् ॥

जस् सर्व इः ॥ ३० ॥

अकारान्तात्सर्वनाम्नो लिङ्गात्परो जस् सर्व इर्भवति ।  
सर्वे । विज्ञे ॥ अकारान्तादिति किम् । सर्वाः ॥

अल्पादेर्वा ॥ ३१ ॥

अल्पादिर्गणात्परो जस् सर्व इर्भवति वा । अल्पे ।  
अल्पाः । प्रथमे । प्रथमाः ॥ उभय इति नित्यं भाषायाम् ॥  
अल्प प्रथम चरम तय अय कतिपय नेम अहे पूर्वादयय ॥

इन्द्रस्थाच्च ॥ ३२ ॥

इन्द्रस्थाच्च सर्वनाम्नो लिङ्गादकारान्तात्परो जस् सर्व  
इर्भवति वा ॥ कतरकतमे । कतरकतमाः । इन्द्रकतमे ।  
इन्द्रकतमाः ॥

नान्यत् सार्वनामिकम् ॥ ३३ ॥

चकारोऽनुवर्त्तते । इन्द्रस्थस्य सर्वनाम्नो लिङ्गस्योक्तम-  
न्यच्च सार्वनामिकं कार्यं न भवति । पूर्वापराय । पूर्वाप-  
रात् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम् ॥

तृतीयासमासे च ॥ ३४ ॥

तृतीयायाः समासेऽसमासे चोक्तमन्यच्च सार्वनामिकं कार्यं  
न भवति । मासेन पूर्वाय । मासपूर्वाय मासेनावराः ।

मासावराः ॥ युतत्वात्सर्वनामैव समास इह म्याट्क् । त्वय-  
काकृतम् । भवकाकृतम् ॥

**बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥**

बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति । त्वक्-  
पितृको मत्पितृकः । अक् न स्यात् ॥ वृत्तान्तरवम-  
नान्तराः अप्रधानादेव इन्द्रस्याद्य [का० २. १. ३२] इति  
वा न स्यात् ॥

**दिशां वा ॥ ३६ ॥**

दिशां बहुव्रीहौ समासे सार्वनामिकं कार्यं न भवति  
वा । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै ॥ दिशां बहुव्रीहाविति  
किम् । दक्षिणपूर्वायै सुग्धायै ॥

**अदायाः सिलोपम् ॥ ३७ ॥**

अदामंज्ञकापरः सिलोपमापद्यते । अदा । माना ।  
अदाया इति किम् । कीञ्चालपाः ॥ मिरटिति कृते जरा  
जरम् स्यात् ॥

**टौसोरे ॥ ३८ ॥**

टौसोः परयोः अदाया एत्वं भवति । तुलया ।  
तुलयोः ॥

**सम्बुद्धौ च ॥ ३९ ॥**

अदाया सम्बुद्धौ चैत्वं भवति । हे यद्दे । हे माने ।

**ह्रस्वोऽम्बार्धानाम् ॥ ४० ॥**

अम्बार्धानां अदामंज्ञकानां सम्बुद्धौ ह्रस्वी भवति । हे

अन्व ! हे अक्ष ! । अदम्यार्थानामिति सिद्धे ऋक्ष इति  
संज्ञापूर्वकत्वात्सुखार्थम् ॥ वदस्वरत्वाद्धलकवतां न  
श्यात् । हे अम्बाडे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके ! ।

**श्रीरीम् ॥ ४१ ॥**

अज्ञायाः पर श्रीरीमापद्यते । अहे ! माले ! दीर्घः  
किम् ? जरसी इति केचित् ॥

**उवन्ति यै यास् यास् याम् ॥ ४२ ॥**

अज्ञायाः पराणि उवन्ति वचनानि यै यास् यास्  
यामिति यथासंख्यं भवन्ति । मालायैः । मालायाः । मा-  
लायाः । मालायाम् ॥

**सर्वनाम्नस्तु ससवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ ४३ ॥**

सर्वनाम्नः अज्ञायाः पराणि उवन्ति वचनानि यै  
याम् याम् यामिति यथासंख्यं सह सुना भवन्ति । ऋक्ष  
पूर्वाश्च । उदगुबन्धः परादित्वार्थः । सर्वस्यै । सर्वस्याः ।  
सर्वस्याः । सर्वस्याम् ॥ तुगष्टः स्वागमात्प्रकारनिर्हृद्यर्थः ॥

**द्वितीयाद्वितीयाभ्यां वा ॥ ४४ ॥**

अप्राप्ते विभाषा । द्वितीयाद्वितीयाभ्यां पराणि उवन्ति  
वचनानि यै याम् यास् यामिति यथासंख्यं सह सुना  
भवन्ति ऋक्षपूर्वाम वा । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्विती-  
यस्यै । द्वितीयायै ॥ त्रीयादिति सिद्धे द्वितीयाद्वितीयाभ्या  
मिति ऋषार्थम् ॥

नद्या ऐ आस् आस् आम् ॥ ४५ ॥

नदीसंज्ञकात्पराणि डयन्ति वचनानि ऐ । आम् ।  
आस् । आमिति यथासंख्यं भवन्ति । वा न म्पर्यन्ते । नद्ये ।  
नद्याः । नद्याः । नद्याम् । वध्वै । वध्वाः । वध्वाः । वध्वाम् ॥

सम्बुद्धौ द्वस्वः ॥ ४६ ॥

नद्याः सम्बुद्धौ द्वस्वो भवति । हे नदि । हे वधु ॥  
नद्या इति किम् । हे आमणोः । हे मुनपूः ॥

अमृशसोरादिलोपम् ॥ ४७ ॥

नद्याः परयोरमृशसोरादिर्लोपमापद्यते । नदीम् ।  
नदीः । वधूम् । वधूः ।

ईकारान्तात्स्विः ॥ ४८ ॥

नदीसंज्ञकेकारान्तात्परः सिन्निपिमापद्यते । न  
महो ॥ ईकारोऽन्तो यथादिति किम् । नष्मोः ॥

व्यञ्जनाच्च ॥ ४९ ॥

व्यञ्जनसंज्ञकात्परः सिन्निपिमापद्यते । वाक् । तदित् ।  
संयोगान्तलोपे सिद्धं चेत् नादिर्धुटो लोपः स्यात् ॥ सिद्धं  
घानुवर्त्तते ॥

अग्नेरभोऽकारः ॥ ५० ॥

अग्निसंज्ञकात्परोऽभोऽकारो लोपमापद्यते । अग्निम् ।  
पट्म् ॥ बुद्धिम् । धेतुम् ॥



**ओकारः पूर्वम् ॥ ५१ ॥**

अग्नेः पर ओकारः पूर्वस्वरमापद्यते । अग्नी । पटू ।  
बुही । घेनू ॥

**शसोऽकारः सञ्च नो ऽ स्त्रियाम् ॥ ५२ ॥**

अग्नेः परः शसो ऽकारः पूर्वस्वरमापद्यते । सञ्च नो  
भवति । अस्त्रियाम् । अग्नीन् । पटून् ॥ अस्त्रियामिति  
किम् । बुद्धीः । घेनूः ॥

**टा ना ॥ ४३ ॥**

अग्ने. परस्य टावचनस्य नादेशो भवति । अस्त्रियाम् ।  
अग्निना । पटुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । बुद्ध्या । घेन्या ॥

**अदोऽसुञ्च ॥ ५४ ॥**

अदसोऽसुरादेशो भवति । टावचनस्य च नादेशः ।  
अस्त्रियाम् । असुना ॥ अस्त्रियामिति किम् । असुया ॥

**इरेदुरोज्जसि ॥ ५५ ॥**

लिङ्गस्य इरेद् भवति । उरोश्च । जसि परं । अग्नयः ।  
पटवः । बुद्धयः । घेनवः ॥

**सम्बुद्धौ च ॥ ५६ ॥**

संबुद्धौ च लिङ्गस्य इरेद्भवति । उरोश्च । हे अग्ने ! हे  
घेना । । अग्ने. सम्बुद्धावित्येकं । हे नदि ! हे वधु ।

**हे ॥ ५७ ॥**

इयि परतो लिङ्गस्य इरेद्भवति । उरोश्च । अग्नये ।

पटवे । बुद्धये । धेनवे ॥ डि इत्यविकृतनिर्देशात् । बुद्धये ।  
धेनवे ॥

### डसिडसोरलोपश्च ॥ ५८ ॥

अग्नेः परस्य डसिडसोरकारस्य लोपो भवति । इर-  
इवति । उरोच्च । अग्नेः । अग्नेः । धेनोः । धेनोः ॥

### गोश्च ॥ ५९ ॥

गोशब्दात्परस्य डसिडसोरस्य लोपो भवति । गो ।  
गोः ॥

### डिरौ सपूर्वः ॥ ६० ॥

अग्निसन्नकात्परो डि. सह पूर्वेण स्वरेण और्भवति ।  
अग्नी । धेनो ॥

### सखिपत्योडिः ॥ ६१ ॥

सखिपतिभ्यां परो डिरौर्भवति । सख्यौ । पत्यौ ॥ पुन-  
डिग्रहण सपूर्वनिवृत्त्यर्थम् ॥

### डसिडसोरसमः ॥ ६२ ॥

सखिपतिभ्यां परो डसिडसोरकार उमापद्यते । मस्यु-  
सख्युः । पत्युः । पत्युः ॥ अग्रहण यथासख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

### ऋदन्तात्सपूर्वः ॥ ६३ ॥

ऋदन्तात्सिद्धात्परो डसिडसोरकार उमापद्यते सह  
पूर्वेण स्वरेण । पितुः । पितुः । मातुः । मातुः ॥ ऋदन्ता-  
दिति किम् । सो धातोः ॥

आःसौ सिलोपञ्च ॥ ६४ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य आ भवति सो परे सिलोपञ्च ।  
पिता । माता ॥

अग्निवच्छसि ॥ ६५ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्यःग्निवद्भवति अग्नि परे । पितृन् ॥  
तत्रास्त्रियामिति प्रतिषेधात् । मातृ ॥

अडौ ॥ ६६ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति डौ परे । पितरि ।  
मातरि । योगविभागात् । पितरस्तर्पयामास ॥

घुटि च ॥ ६७ ॥

ऋदन्तस्य लिङ्गस्य अर्भवति घुटि परे । पितरौ ।  
पितरः ॥ घुटोति किम् ? पितृन् । पृथग्योग उत्तरार्थः ॥

धातोस्तृशब्दस्यार् ॥ ६८ ॥

धातोर्विहितस्य तृशब्दस्य ऋत अर्भवति घुटि परे ।  
अरोऽपवादः । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ॥ धातोर्विहितस्येति  
किम् । यातरो । यातरः । यात ष्टन्दीर्घश्च ॥ तृशब्दस्येति  
किम् । ननान्दरी । ननान्दरः । नञि च नन्दीः ॥ क्रुशेऽन्  
घुटि स्त्रियां च नास्त्रीषादिकत्वात् क्रोष्टा । क्रोष्ट्री ।  
तृचा सिद्धम् । शमादौ सु तृजन्तस्य तुनन्तस्य च प्रयोगः ।  
क्रोष्टृन् । क्रोष्टृन् । क्रोष्टा । क्रोष्टुना । इत्थेषमादयः ॥

## स्वसादीनां च ॥ ६६ ॥

स्वसादीनां च ऋत आर्भवति घुटि परे । स्वसारौ ।  
नसारौ ॥ स्वसां नसा च नैशा च त्वष्टा चत्ता तथैव च ।  
होता पोता प्रथास्ता च अष्टौ स्वसादयः स्मृताः ॥

## आ च न सम्बुद्धौ ॥ ७० ॥

ऋदन्तस्य निवृत्त्य सम्बुद्धावार आ च न भवति ।  
अर्धादरेव । हे कर्तः । हे स्वसः ॥

## ह्रस्वनदीयद्वाभ्यः सिलोपम् ॥ ७१ ॥

ह्रस्वनदीयद्वाभ्यः परः संबुद्धिः सिलोपमापद्यते । हे  
ह्रस्व ! हे अग्ने ! हे धेनी ! हे नदि ! हे वधु ! हे यडे !  
हे माले ! ॥ सम्बुद्धिरिति किम् । वृषः ॥ नदीयद्वाप्रहणमु-  
त्तरार्थमिदार्थं च ॥

## आमि च नुः ॥ ७२ ॥

ह्रस्वनदीयद्वाभ्यः पर आमि परे नुरागमो भवति ।  
वृषाणाम् । अम्नोणाम् । धेनूणाम् । नदीणाम् । यधूणाम् ।  
श्वानाम् । मानाणाम् ॥ यद्वासहचरितस्यामो यद्  
यादा । नद्याम् । युवाम् ॥

## वेस्त्वयश्च ॥ ७३ ॥

वेस्त्वयादेशो भवति नुरागमश्च । आमि परे । वृषा-  
णाम् । परमत्रयाणाम् ॥

चतुरः ॥ ७४ ॥

चत्वार इत्येतस्य आभि परे नुरागभो भवति । चतुर्णाम् ॥ अप्रधानादेव । अतिचतुराम् ॥

संख्यायाः पञ्चान्तायाः ॥ ७५ ॥

संख्यायाः पकारनकारान्ताया आभि परे नुरागभो भवति । पञ्चाम् । पञ्चानाम् ॥ अन्तयद्वणाद्भूतपूर्वनान्ताया अपि । अष्टानाम् ॥ संख्याया इति किम् । विप्रुषाम् । यज्वनाम् ॥

कतेश्च नसुशसोर्लुक् ॥ ७६ ॥

कतेः संख्याया पकारनकारान्तायाश्च लसुशसोर्लुग्भवति । कति । कति । पट् । पट् । पञ्च । पञ्च ॥

नियो डिराम् ॥ ७७ ॥

नियः परो डिराम् भवति । नियाम् । यामण्याम् ॥ इति दीर्गसिद्ध्यां वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये प्रथमः पादः समाप्तः ॥

न सखिष्टादावग्निः ॥ १ ॥

सखिस्थः सखिष्टादौ खरे नाग्निर्भवति । सख्या । सख्ये ॥

पतिरसमासे ॥ २ ॥

पतिस्थः पतिष्टादौ खरे नाग्निर्भवति । असमासे । पतिना । पत्ये ॥ असमास इति किम् । नरपतिना ॥

स्त्री नदीवत् ॥ ३ ॥

स्त्रीगण्डी नदीवद्भवति विभक्तो । हे स्त्रि ! स्त्रियै । स्त्री-  
णाम् ॥ विकल्पमपि बाधते ॥

स्त्र्याख्यावियुवौ वामि ॥ ४ ॥

स्त्र्याख्यावियुवस्थानावामि परं नदीवद्भवति वा ।  
श्रीणाम् । श्रियाम् । भ्रूणाम् । भ्रूवाम् ॥ स्त्र्याख्या-  
विति किम् । यवक्रियाम् । कटप्रवाग् ॥

ह्रस्वश्च ङवति ॥ ५ ॥

इत्थ इदुदेव । स्त्र्याख्यावियुयस्थानो च ङवति परं  
नदीवद्भवति वा । बुद्धौ । बुद्धये । धेन्वै धेनवे । श्रियै ।  
श्रियै । भ्रुवे । भ्रुवे । पट्टे पट्टवे ॥ स्त्रियै वेति केचित् ॥  
उवतीति किम् । हे श्रोः । हे भ्रूः । अप्रमिदंमुपमयमिति ॥

नपुंसकात् स्वमोर्लोपो न च तदुक्तम् ॥ ६ ॥

नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति । तदुक्तं च  
कार्यं न भवति । पयः । पयः । तत् । तत् । सुसखि ।  
सुसखि ॥ नपुंसकादिति किम् । उपया गौः ॥

अकारादसम्बुद्धौ मुञ्च ॥ ७ ॥

अकारान्तात्नपुंसकलिङ्गात्परयोः स्वमोर्लोपो भवति ।  
मुरागमय । असम्बुद्धौ । कुण्डम् । अतिजरस् । असम्बुद्धा-  
विति किम् । हे कुण्डः ॥

अन्यादेस्तु तुः ॥ ८ ॥

अन्यादेर्गणान्त्रपु सकलिङ्गात्परयोः स्वगोर्लोपो भवति  
तुरागमय । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कातरत् । कात-  
मत् ॥ तुशब्दोऽस्य द्विनिवृत्त्यर्थः । हे अन्यत् ॥

श्रीरोम् ॥ ९ ॥

सर्वस्मान्त्रपुं सकलिङ्गात्पर श्रीरोमापद्यते । कुण्डे ।  
पयसौ ॥

जस्यसोः शिः ॥ १० ॥

सर्वस्मान्त्रपुं सकलिङ्गात्परयोर्जस्यसोः स्थाने शिर्भ-  
वति । पद्यानि । पयासि ॥

धुट्स्वराद् धुटि तुः ॥ ११ ॥

धुट्. पूर्वः स्वरत्परो नपु सकलिङ्गस्य धुटि परे तुरा  
गमो भवति । पयासि । पद्यानि । सुकर्तृणि । सुसखीनि ।  
कथं सुक्लुच्चि । गोमन्ति । सुवत्ति । धुटो व्यवहितत्वात् ॥  
गोरहोति धुट्जातित्वाददीप. ॥ बहर्जि । बहर्जोति वा  
यत्तव्यम् ॥

नामिनः स्वरे ॥ १२ ॥

नाम्यन्तान्त्रपुं सकलिङ्गात्स्वरे परे तुगगमो भवति ।  
वारिणा । वारिणे ॥ नामिनः स्वर इति किम् । कुलयोः ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन्नन्तटादौ ॥ १३ ॥

नाम्यन्तानां नपुं सकलिङ्गात्तानस्यादीनां टादौ स्वर

का० २. २. १७.] नान्नि वतुष्टयम् ।

३७

ऽन्तोऽन् भवति । अस्या । देधा । सक्धा । अस्या ।  
अत्वस्या । अतिदेधा छात्रिण ॥ अकारोच्चारणं किम् । अस्त्रि ।  
अस्यनि वा स्यात् ॥

**भापितपुंस्कं पुं वद्वा ॥ १४ ॥**

भापितपुंस्कं नाम्यन्तं नपुसकलिङ्गं टादौ स्वरि पु व-  
द्भवति वा । कर्वा । कर्त्वेण कुलेन । मृद्वे । मृदुने वस्त्राय ॥  
भापितपुंस्कमिति किम् । वारिणे ॥ नाम्यन्तमिति किम् ।  
सोमपेन कुलेन ॥ नपु सकमिति किम् । कत्यास्यै ॥ भापित  
पुंस्कोऽर्थे द्रति किम् ? । पोलुने फलाय ॥

**दीर्घमामि सनौ ॥ १५ ॥**

नाम्यन्त लिङ्गं सनावामि परे दीर्घमापद्यते । अग्नी-  
नाम् । धेनूनाम् । कर्तृणाम् ॥ सनौग्रहणमुत्तरार्थमिह कृते  
च न्यागमे दीर्घार्थं च ॥

**नान्तस्य चोपधायाः ॥ १६ ॥**

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घा भवति । सनावामि  
परे । पञ्चानाम् । सप्तानाम् ॥ सनाविति किम् । वर्मणाम् ॥

**घुटि चासम्बुद्धौ ॥ १७ ॥**

नान्तस्य लिङ्गस्योपधाया दीर्घा भवति । घुटि परे ।  
असम्बुद्धौ । राजा । राजानी । सामानि ॥ नान्तस्येति  
किम् । जनम् । जनी ॥ असम्बुद्धाविति किम् । हे राजन् ॥



## सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ १८ ॥

सान्तमहस् इत्ये तयोर्नकारस्योपधाया दीर्घा भवति ।  
घुद्यसम्बुद्धी । श्रेयान् । श्रेयांसौ । महान् । महान्तौ ॥  
असम्बुद्धाविति किम् । हे श्रेयन् । हे महन् ॥ सान्तस्येति  
किम् । हंसम् । हसौ ॥ महतः साहचर्याद् धातोर्न स्यात् ।  
सुहिन् । सुहिंसौ ॥

## अपञ्च ॥ १९ ॥

अप् इत्येतस्य नोपधाया अनोपधायाश्च दीर्घा भवति ।  
घुद्यसम्बुद्धी । आपः । स्वाम्पि तडागानि ॥ असम्बुद्धा-  
विति किम् ? हे शुच्यप् ॥

## अन्तुसन्तस्य चाधातोः सौ ॥ २० ॥

अन्तु । अस् इत्ये वमन्तस्याधातोः श्रुतस्यातः सावस  
म्बुद्धी दीर्घा भवति । भवान् । गोमान् । सुश्रोताः ॥ पु-  
स्यपि दीर्घाहो निदाधः ॥ अधातोरिति किम् । पि  
रुद्रः । चर्मवः ॥ असम्बुद्धाविति किम् । हे सुश्रोतः ॥

## इन्हन्पूपार्य्यम्णां शौ च ॥ २१ ॥

इन् । हन् । पूपन् । अर्थमन् । इत्ये तेषामुपधाया  
दीर्घा भवति । शौ सौ च परे । असम्बुद्धी । सुदण्डीनि ।  
सुव्रतहाणि । सुपूपाणि । स्वयंमाणि । दण्डो । व्रह्मा ।  
पूपा । अर्थमा ॥ असम्बुद्धाविति किम् ? । हे दण्डिन् ॥  
शौ साधेवेति नियमात् ; दण्डिभौ । व्रह्मणौ । पूपणौ ।

अर्यमणी ॥ अस्मादेव हन उपधाया दीर्घात् किपि न  
दोषः ॥

**उग्रनः पुरुदंशोऽनेहसां सावनन्तः ॥२२ ॥**

उग्रनस् । पुरुदंशस् । अनेहस् । इत्येपामन्तोऽन्  
भवति सावसम्बुद्धी । उग्रना । पुरुदंशा । अनेहा ॥ असम्बु-  
द्धाविति । किम् ? । हे उग्रनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ॥  
कथं हे उग्रनन् । हे उग्रन । नञोऽनित्यत्वात् अकार  
उत्तरार्थः ॥

**सख्युच्च ॥ २३ ॥**

सख्युरन्तोऽन् भवति । सावसंबुद्धी । सखा ॥ असंबुद्धा-  
विति किम् ? । हे सखे । ॥

**घुटि त्वै ॥ २४ ॥**

सख्युरन्त ऐर्भवति घुटि परे । सखायी । सखायः ।  
सखायम् । सखायी ॥ घुटोति किम् । सखोन् ॥ तुगळ-  
उत्तरत्वामंबुद्धिनिष्ठत्यर्थः ॥

**दिव उद् व्यञ्जने ॥ २५ ॥**

दिवो वकारस्य उद् भवति व्यञ्जने परे । दुभ्यान् ।  
दुष् । दुगतः । दुत्वम् ॥ ये न स्यात् । दिव्यम् ॥

**औ सौ ॥ २६ ॥**

दिवो वकारस्य और्भवति सौ परे द्यौः । हे द्यौः ।

**वाग्ना ॥ २७ ॥**

दिवो वकारस्य भा भवति वा । अमि परे । धाम् ।  
दिवम् । अतिधाम् । अतिदिवम् ॥

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २८ ॥

युजिरः क्तिबन्तस्यासमासे नुर्भवति घुटि परे । युङ् ।  
युञ्चो । युञ्चः ॥ असमाम इति किम् । अश्वयुक् ॥

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २९ ॥

इयमभ्यस्त जघादिषेति वक्ष्यति ॥ अभ्यस्तात्परो-  
ऽन्तिरनकारको भवति घुटि परे । ददत् । दधत् । जजत् ।  
जायत् ॥ अभ्यस्तादिति किम् । लिङ् ॥

वा नपुंसके ॥ ३० ॥

अभ्यस्तात्परोऽन्तिरनकारको भवति वा । नपुंसके  
घुटि परे । ददति । ददन्ति । जायति । जायन्ति कुम्भानि ॥

तुदभादिभ्य ईकारे ॥ ३१ ॥

तुद इत्यदन्तोऽनुक्रियते । तुदभादिभ्यः परोऽन्तिर-  
नकारको भवति वा । ईकारे परे । तुदती । तुदन्ती स्त्री ।  
तुदती । तुदन्ती कुन्ने । भातो । भान्ती स्त्री । भाती । भान्ती  
कुन्ने ॥ तुदभादिभ्य इति किम् । पचन्ती । दीव्यन्ती ॥

हनेर्हृषिर्नपधालोपे ॥ ३२ ॥

हनेर्नपधाया लोपे कृते ह्रिः स्थाने घिर्भवति । ह्रचघ्नः ।  
ह्रचघ्ना ॥ उपधालोप इति किम् । ह्रचघ्नयति ॥

गोरौ घुटि ॥ ३३ ॥

गोमुं स्वस्य श्रीर्भवति घुटि परे । गौः । गावौ । गावः ॥  
गोघुं टीति किम् । हे चित्रगो । हे चित्रगवः ॥

**अमृशसोरा ॥ ३४ ॥**

गोशब्दस्यान्त आ भवति । अमृशसोः परयोः । गाम् ।  
गाः ॥ दीर्घः किम् । पुंनि स्त्रियाम् आद् आ न स्यात् ॥

**पथ्यिमन्वृषुच्चीणां सौ ॥ ३५ ॥**

पथ्यादीनामन्त आ भवति सौ परे । पथ्याः । हे पथ्याः ।  
मथ्याः । हे मथ्याः । ऋभुचाः । हे ऋभुचाः ॥

**अनन्तो घुटि ॥ ३६ ॥**

पथ्यादीनामन्तोऽन् भवति घुटि परे । पथ्यानी । मथ्या-  
नी । ऋभुचाणी ॥

**अवुट्स्वरे लोपम् ॥ ३७ ॥**

पथ्यादीनामन्तोऽवुट्स्वरे लोपमापद्यते । पथः ।  
पथा । मथः । मथा । ऋभुचः । ऋभुचा ॥

**व्यञ्जने चैषां निः ॥ ३८ ॥**

एषां पथ्यादीनाम् अवुट्स्वरे व्यञ्जने च निर्लोपमाप-  
द्यते । पथः । पथिकः । पथयति । मथः । मथिकः । मथ-  
यति । पथिभ्याम् । पथित्वम् । मथिभ्याम् । मथित्वम् ॥  
एषां ग्रहणमवुट्स्वरव्यञ्जनभावे निर्लोपार्थम् । तेन पथि-  
गतः । पथुत्तमः । मथिगतः । मथुत्तमः ॥

**अनुपङ्गश्चाक्रुञ्चेत् ॥ ३९ ॥**

क्रुञ्चव । इत्यति क्रुञ्चेदिति लुभविभक्तिकं पदम् ॥  
 अनुपङ्गसंज्ञको नकारो लोपमापद्यते । अष्टुत्स्वरव्यञ्जनयोः । क्रुञ्चेरिदनुबन्धस्य च न भवति । विदुषः । विदुषा ।  
 विदुषी । वैदुष्यम् । महतः । महता । महद्भागम् । महत्सु । महत्ता ॥ अक्रुञ्चेदिति किम् । क्रुञ्च. । क्रुञ्चभ्याम् ।  
 शुकंसः । सुकन्ध्याम् ॥

### पुंसोऽनुबन्धलोपः ॥ ४० ॥

पुमन्स इत्येतस्य अनुबन्धस्य लोपो भवति । अष्टुत्स्वरव्यञ्जनयोः । पुसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंस्त्वम् । पौंसम् ॥ अष्टुत्स्वरव्यञ्जनयोरिति किम् ? । पुमांसो ॥

### चतुरो वागवदसौत्वम् ॥ ४१ ॥

चत्वार इत्येतस्य वागवदस्य सत्व भवति । अष्टुत्स्वरव्यञ्जनयोः । चतुरः । चातुरिकः । चतुर्घः । प्रियचतयति । चतुर्भिः । चातुर्घम् ॥

### अनहुहश्च ॥ ४२ ॥

अनहुह इत्येतस्य वागवदस्य सत्व भवति । अष्टुत्स्वरव्यञ्जनयोः । अनहुहः । अनहुहा । आनहुहिकः । अनहुद्भागम् । अनहुद्भागम् । अनहुर्ही । अनहुर्ही । सो येन्वी के ३

### सौ नुः ॥ ४३ ॥

अनहुह इत्येतस्य सौ परे नुरागसो भवति । अनहुहान् । आविति । किम् । अनहुर्ही ।

### सम्बुद्धानुभवयोर्ह्रस्वः ॥ ४४ ॥

सम्बुद्धानुभवरनङुहोः संबुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे प्रिय-  
चलः । हे अनङुन् ॥

### अदसः पदे सः ॥ ४५ ॥

अदसः पदे सति दस्य मो भवति विभक्तौ । असुष्मात् ।  
असुष्मिन् ॥ विभक्ताविति किम् । अदस्यति । अदस्वम ।  
अदः पुतः ॥ अदसुयङ् । असुद्रयङ् । असुसुयङ् । अद-  
द्रयङ्ङिति नक्तव्यम् ॥

### अधुट्स्वरादौ मेट् कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्यो- त्वम् ॥ ४६ ॥

अधुट्स्वरादौ प्रत्यये परे मेट्कस्याप्यमेट्कस्यापि वन्-  
सेर्वशब्दस्य उत्वं भवति । पेषुपः । पेषुया । पेषुधी ।  
पेषुपम् । विदुपः । विदुपा । विदुपी । वैदुपम् । ये च  
नक्तव्यम् । पेषुष्यम् । वैदुष्यम् ॥

### शुयुवमघोनां च ॥ ४७ ॥

श्वन् शुषन् मघवन् । इत्येतेषां वगन्देश्य उत्वं भवति ।  
अधुट्स्वरादौ प्रत्यये परे । शनः । शना । शनी । यूनः ।  
यूना । यूनी । मघोनः । मघोना । मघोनी ॥ अत्यधिका-  
रात् । शीघ्रं मांसम् । शीघ्रं वर्तते । माघवर्नः म्यालो-  
पाकः । तद्धितं लघतः । उपशनम् । शनः सङ्घीचः । गीवः ॥

### वाहैर्वाशब्दस्यौ ॥ ४८ ॥

वाहेर्वाग्वदस्योर्भवति । अघुट्स्वरादौ । प्रष्टौहः ।  
प्रष्टौहा । प्रष्टौही । प्राष्टौह्यम् ॥

**अनुचेरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ ४६ ॥**

अनुचेरकारस्य लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः । आन्त-  
रतभ्यात् । अघुट्स्वरादौ । प्रतीचः । प्रतीचा । प्रतीची ।  
प्रातीच्यम् । गोचः । गीचा । गोची । गोच्यम् ॥

**तिर्य्यङ् तिरश्चिः ॥ ५० ॥**

तिर्य्यन्च् इत्ययं तिरश्चिर्भवति । अघुट्स्वरादौ । तिर्यः  
तिर्या । तिर्यी । तैर्य्यम् ॥

**उदङ् उदीचिः ॥ ५१ ॥**

उदन्च् इत्ययम् उदीचिर्भवति । अघुट्स्वरादौ ।  
उदीचः । उदीचा । उदीची । औदीच्यम् ॥

**पात्प्रदं समासान्तः ॥ ५२ ॥**

सनामस्यान्तः पाच्छब्दः पदमापद्यते । अघुट्स्वरादौ ।  
व्याघ्रपदः । व्याघ्रपदा । व्याघ्रपदी । वैयाघ्रपद्यम् । एक-  
पदः । सुपदः । कुम्भपदी ॥ असमासान्त इत्यपि । पदः  
पद्य । पादसमानार्थः पादप्यस्तीति मतम् ॥

**अवमसंयोगादनोऽलोपोऽलुप्तवच्च**

**पूर्वविधौ ॥ ५३ ॥**

अनोऽकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरादौ । म  
चेहमन्ताक्षंयोगात्परो न भवति । स चास्तुतावद्भवति । पूर्वस्य

वर्णस्य विधौ कर्त्तव्ये । राज्ञः । राज्ञा । दध्नः । दध्ना ।  
प्रतिदीप्त्नः । प्रतिदीक्ष्ना ॥ अवनमयोगादिति किम् ।  
पर्वणः । चर्मणः ॥

### ईङ्गोर्वा ॥ ५४ ॥

ईङी इत्येतयोः परयोरवनसंयोगात्परस्यानोऽका-  
रस्य लोपो भवति वा । स चालुप्तवद्भवति पूर्वस्य वर्णस्य  
विधौ कर्त्तव्ये । साम्नी । सामनी । राञ्चि । राजनि ॥ हेः  
साहचर्याद् राञ्चीति नित्यम् ॥ अवनमयोगादिति किम् ।  
पर्वणी । चर्मणी ॥

### आ धातोरघुट्स्वरे ॥ ५५ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । अघुट्स्वरे । कीनालपः ।  
कीनालपा ॥ पुनरघुट्स्वरप्रहणं सस्वुद्वाधिकारनिवृत्त्य-  
र्थम् । तेन शङ्खः । शङ्खा ॥

### ईदूतोरियुवौ स्वरे ॥ ५६ ॥

धातोरोदूतोरियुवौ भवतः । विभक्तिस्वरे । यवासंख्यम् ।  
नियौ । नियः । तुयौ । लुयः ॥ विभक्तिस्वर इति किम् ।  
न्यर्थः । स्वर्थः ॥ स्वायम्भुवमिति वक्तव्यम् ॥

### सुधीः ॥ ५७ ॥

सुधीशब्द इय प्राप्नोति विभक्तिस्वरे । सुधिवौ ।  
सुधियः ॥ सुधीरिति किम् । प्रधो । प्रध्य ॥

### मूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ ५८ ॥



भूरुवं प्राप्नोति विभक्तिस्त्ररे । अवर्षाभूरपुनर्भूः । मित्र-  
भुषी । मित्रभुवः । प्रतिभुवी । प्रतिभुवः ॥ अवर्षाभूरपुन-  
र्भूरिति किम् । वर्षाभ्वी । पुनर्भ्वी ॥

### अनेकाक्षरयोस्त्वसंयोगाद्यवौ ॥ ५६ ॥

अनेकाक्षरयोर्लिङ्गयोर्वावीदूती तयोर्धातोरसंयोगा-  
त्परयोर् यवौ भवतः । विभक्तिस्त्ररे । यथासंख्यम् । या-  
मण्यौ । ग्रामण्यः । यवस्वी । यवस्वः । अनेकाक्षरयो-  
रिति किम् । नियौ । तुवी । असंयोगादिति किम् ।  
यवक्रियौ । कटम्पयो ॥ अव्ययकारकाभ्यामेवायं विधिः ।

### भ्रूधातुवत् ॥ ६० ॥

भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । भ्रूषी । भ्रूव । ॥  
अतिदेशोऽयम् ॥

### स्त्री च ॥ ६१ ॥

स्त्रीशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे । स्त्रियी ।  
स्त्रियः ॥

### वाम्शसोः ॥ ६२ ॥

स्त्रीशब्दोऽमशसोः परयोर्धातुवद्भवति वा । स्त्रियम् ।  
स्त्रीम् । स्त्रियः । स्त्रीः ।

### भवतो वादेरुत्वं संवदौ ॥ ६३ ॥

भवतोऽवयवस्य वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे भोः ।  
हे भयन् ॥ सत्रिपातलघञात् संवदो लोपो न स्यात् ।

अव्ययसर्वनाम्नः खरादन्त्यात्पूर्वोऽक् कः ॥६४॥

अव्ययानां सर्वनाम्नां चान्यात्स्वरात् पूर्वोऽक्प्रत्ययो भवति वा । कप्रत्ययस बहुलम् । उश्चकैः । उश्चैः । नीचकैः । नीचैः । मयकः । मयः । विग्रकः । विग्रः । युष्काभिः । युष्माभिः । अस्त्रकाभिः । अस्त्राभिः ॥ विभक्तेश्च पूर्वं द्रव्यते । त्वयका । मयका ॥ आख्यातस्य च । पचतकि । पचति भिन्दकि । भिन्दि ॥ कप्रत्ययस्य । यावकः । भषिकः ॥ अज्ञाने कुत्सायां च । अश्वकः ॥ दयायाम् । वत्सकः । एङ्किः । एङ्गि । इङ्गि नु ते धानाकाः ॥ गृहाद्दूरं मा गाः ॥ अल्पे । तैलयाम् ॥ इस्वे । वृचकः । सघायाम् । देवदत्तकः ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार  
इकारम् ॥ ६५ ॥

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽकार इवारमापद्यते । सर्षिका । उंष्ट्रिका । पाचिका । पाठिका ॥ क इति किम् । चेतना ॥ पत्यय इति किम् । तका ॥ स्त्रीति किम् । पाचकाभ्याम् । कृत इति किम् । ? पुत्रकाम्या ॥ बहुलाधिका-रात् । यका । सका । जीवका । नन्दका । आशिष्यकः ।

इति दोगसिंहाहचो नाम्नि चतुष्टये द्वितीयः

पादः समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पर पठीचतुर्थो द्वितीयासु  
वस्नसौ ॥ १ ॥

युष्मदस्मदो. पदं पदात्पर पठीचतुर्थो द्वितीयासु बहुत्वे  
निष्पन्न यथासख्य वस्नसौ प्राप्नोति वा । पुत्रो युष्माकम् ।  
पुत्रोऽस्माकम् । पुत्री व । पुत्रो न । पुत्री युष्मभ्यम् ।  
पुत्रोऽस्मभ्यम् । पुत्री व । पुत्री न । पुत्रो युष्मान् । पुत्री  
ऽस्मान् । पुत्रो व । पुत्री न ॥ युष्मदस्मदोरिति किम् ।  
पुत्रस्तेषाम् ॥ पदादिति किम् । युष्माकम् । अस्माकम् ।

वाम्नौ द्वित्वे ॥ २ ॥

युष्मदस्मदो' पदं पदात्पर पठीचतुर्थो द्वितीयासु  
द्वित्वे निष्पन्न यथासख्य वाम्नाद्वित्वेती प्राप्नोति वा ।  
ग्रामो युवयोः । ग्राम आवयाः । ग्रामो वाम् । ग्रामो नौ ।  
एव दीयते । पातु ॥ आस्त्विति किम् १, भद्रौ युवाम् । भद्रा  
वावाम् ॥

त्वन्मदोरेकत्वे ते मे त्वा मा तु द्वितीया-  
वाम् ॥ ३ ॥

एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोस्त्वन्मदूतयो पदं पदा  
त्पर पठीचतुर्थो द्वितीयासु एकत्वे निष्पन्न यथासख्य ते मे  
द्वित्वेती प्राप्नोति वा । त्वा मा तु द्वितीयायाम् । पुत्रस्तव ।  
पुत्रा मम । पुत्रस्ते । पुत्री मे । एव दास्यति । पुत्रस्त्वा ।  
पुत्री मा पातु ॥

न मादादौ ॥ ४ ॥

पादस्यादौ वर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेमात्र प्राप्नोति । रुद्रो विष्णोश्चरौ देवो युष्माकं कुक्षदेवता । स एव नाद्यो भगवानस्त्राकं पापनाशनः ॥ पादादाविति किम् । पान्तु षो नरसिंहस्येत्यादि ॥

### चादियोगे च ॥ ५ ॥

चादिना योगवर्त्तमानानां युष्मदस्मदादीनां पदमेतानादेमात्र प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्त्राकं च । एवमादि ॥ च । वा । ह । अह । एव ॥ गौणयोगे न स्यात् । ग्रामश्च ते स्त्रम् । नगरं च मे स्वम् ॥

### एषां विभक्तावन्तलोपः ॥ ६ ॥

विभक्तौ परतो वर्त्तमानानामेषामन्तस्य लोपो भवति । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वान् । अतिमान् । त्वयि । मयि ॥ विभक्ताविति किम् । युष्मत्पुत्रः । त्वदीयः ।

### युवावौ द्विवाचिषु ॥ ७ ॥

युष्मदस्मदोर्द्विवाचिषु परतो युवावौ भवतः । यथासंख्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः । अत्यावाभिः ॥ श्रुतयोर्द्विवाचिष्विति किम् । त्वां युष्मानतिक्रान्तौ । अतित्वाम् । अतियुष्माम् ॥ युवयोः पुत्रः । युष्मत्पुत्रः । युवयोरथम् । युष्मदीयः । प्रत्ययस्तीपलक्षणेनान्तालोपात् ॥

### अमौ चाम् ॥ ८ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः परोऽम् औ च चाम् भवति । त्वाम् ।

नाम् । युवांम् । आवांम् । दिवाचधिकारादा सादृचर्थं  
न स्यात् ॥

**आम् शस् ॥ ९ ॥**

शुभदक्षदादिभ्यः परः शस आन् भवति । युष्मान् ।  
अस्मान् । अतित्वान् । अतिमान् ॥

**त्वमहम् सौ सविभक्तयोः ॥ १० ॥**

त्वमदोर्युष्मदक्षदोष सौ सविभक्तयोस्त्वमहमित्वेती  
भवतः । यथासंख्यम् । त्वम् । अहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥  
सविभक्त्योरिति किम् । अधित्वत् । अधिमत् । सुम् ॥

**यूयम् वयम् जसि ॥ ११ ॥**

त्वमदोर्युष्मदक्षदोष जसि सविभक्त्योर्यूयम् वय  
नित्वेती भवतः । यथासंख्यम् । यूयम् । वयम् । अति-  
यूयम् । अतिवयम् ॥

**तुभ्यम् मद्भ्यम् ड्वि ॥ १२ ॥**

त्वमदोर्युष्मदक्षदोष ड्वि सविभक्त्योरुभ्यम् मद्भ्य  
नित्वेती भवतः । यथासंख्यम् । तुभ्यम् । मद्भ्यम् ।  
अतितुभ्यम् । अतिमद्भ्यम् ॥

**तव मम ड्वि ॥ १३ ॥**

त्वमदोर्युष्मदक्षदोष ड्वि सविभक्त्योरुव मम  
नित्वेती भवतः । यथासंख्यम् । तव । मम । अतितव ।

अतिमम ॥ युवावादिषु कृतेषु पद्यादक् । युवकाभ्याम् ।  
 आवकाभ्याम् ॥

### अत् पञ्चम्यद्वित्वे ॥ १४ ॥

युष्मदस्मदादिभ्योऽद्वित्वे वर्त्तमाना पञ्चम्यद् भवति ।  
 त्वत् । मत् । युष्मत् । अस्मत् । अतियुष्मत् । अत्यावत् ॥  
 अद्वित्व इति किम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

### भ्यसभ्यम् ॥ १५ ॥

युष्मदस्मदादिभ्यः । परो भ्यस् अभ्यम् भवति ।  
 युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अतित्वभ्यम् । अत्यम्भ्यम् ॥ अ-  
 कारोच्चारणं किम् । ध्वनितं मानूत् ॥

### सामाकम् ॥ १६ ॥

आभ्यां परः स्वागस्यम् । अन् । आकम्भवति । युष्मा-  
 कम् । अस्माकम् ॥ सामिति किम् । प्रिययुष्मयाम् ।  
 अतित्वयाम् ॥

### एत्वमस्थानिनि ॥ १७ ॥

स्थानं प्रसङ्गो वा ॥ अस्थानिन्यप्रसङ्गिन्यनादेजिनि  
 स्थादावेयामन्तस्य एत्वं भवति । त्वया । मया युवयोः ।  
 आवयोः । त्वयि । मयि । अतित्वयि अतिमयि ॥ अस्था-  
 निनोति किम् । युष्मान् । अस्मान् ॥

### आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ १८ ॥

एषामन्तस्वात्वं भवति । अस्थानिनि व्यञ्जनादौ

स्यादौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । अतियुवाभिः ।  
 अत्यावाभिः । अतित्वासु । अतिमासु । आदिग्रहणं साचा-  
 अतिपत्यर्थम् । तेन युक्तपुत्रः । अस्तपुत्रः । अधित्वत् ।  
 अधिमत् । बुक् ॥

रैः ॥ १६ ॥

रैश्च आत्वं प्राप्नोति । व्यञ्जनादौ स्यादौ । राः ।  
 राभ्याम् । अतिराभ्यां कुलाभ्याम् ॥ साचादिति किम् ।  
 अतिरि कुलम् ॥

अष्टनः सर्वासु ॥ २० ॥

अष्टनोऽन्तस्य आत्वं भवति । सर्वासु विभक्तियु ।  
 अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टासु । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टी ।

अथौ तस्माज्जस्यसोः ॥ २१ ॥

तस्मादष्टनः कृताकारात्परयो सर्वयोर्जस्यसोः स्यात्  
 और्भवति । अष्टौ । अष्टौ ॥ तस्माद्द्रष्टव्यमात्रस्वानित्यर्थम् ।  
 तेन । अष्टभिः । अष्टसु । वा स्यात् ॥

अथर्वन्वन्तिरसावनञ् ॥ २२ ॥

अथर्वन्वन्तीर्भवति । असौ प्रत्यये परे । स चि  
 दनञ् । अथर्वन्ती । अथर्वन्तः । अथर्वन् । अथर्वन्तम् । अथर्व-  
 न्यम् । अथर्वती ॥ असाविति किम् । अर्वा ॥ अनञिति  
 किम् । अनर्वाणो ॥

सौ च मघवान् मघवा वा ॥ २३ ॥

विभक्तौ सौ च परती मघवन्ग्रहो मघवन्तुर्भवति वा ।  
मघवान् । मघवन्ती । मघवन्तः । मघवन्तुः । तद्विती म्ने ये  
च स्त्रोकारे । माघवन्तम् । माघवत्यम् । मघवतो ॥ एते  
मघवा । मघवानो ॥

जरा जरस् खरे वा ॥ २४ ॥

जराग्रहो जरम् भवति वा । विभक्तिष्वने । जरे । जर-  
भो । जराः । जरमः । गणपाठाद्य । उपजरममिति नित्यम् ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिस्र चतस्रं विभक्तौ ॥ २५ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोस्त्रिचतुरोः तिस्र चतस्र । इत्येती  
भवतः । विभक्तौ यद्वासंख्यम् । तिस्रः । चतस्रः । तिस्रभिः ।  
चतस्रभिः । प्रियतिस्र । प्रियचतस्र कुलं वा ॥

तौ रं खरे ॥ २६ ॥

तौ तिस्रचतस्रौ रं प्राप्नुतः । विभक्तिष्वने । तिस्रः ।  
चतस्रः ॥ नाधकवाधनाद्योऽय योगः ॥

न नामि दीर्घम् ॥ २७ ॥

तौ तिस्रचतस्रौ दीर्घे न प्राप्नुतः । रुपाणामि परे ।  
तिस्रणाम् । चतस्रणाम् ।

वृ वा ॥ २८ ॥

वृशब्दो दीर्घे प्राप्नोति वा । मनाणामि परे । रुपाणाम् ।  
वृणाम् ॥



## त्यदादीनाम विभक्तौ ॥ २६ ॥

।। त्यदादीनामस्य अकारो भवति विभक्तौ । स्य । त्वी ।  
स । तौ । यत् । तत्र ॥ सर्वानामान्तर्गणो द्विपर्यन्त इह  
त्यदादि ॥ विभक्ताविति किम् । त्वदीय ॥

### किम् कः ॥ ३० ॥

किम्यद्. की भवति विभक्तौ । क । की । कदा ॥  
विभक्ताविति किम् । किवान् ।

### दोऽद्वैतः ॥ ३१ ॥

त्यदादीना दकारस्य भी भवति विभक्तावदे । इमी ।  
इमकी ॥ अद्वैरिति किम् । ही ॥

### सौ सः ॥ ३२ ॥

त्यदादीना दकारस्य सौ भवति सौ विभक्तौ । असौ ।  
असकी ॥ साक्षात्ताविति किम् । असौ पुत्रोऽस्येति । अद्  
पुत्रः ॥

### तस्य च ॥ ३३ ॥

त्यदादीना तकारस्य सौ भवति सौ विभक्तौ । स्यः ।  
स्यकः । स । सक ॥ साक्षात्ताविति किम् । तस्युत्र ॥

### इदमियमयम् पुंसि ॥ ३४ ॥

इदम्, इयम्, भवति । अयम्, च पुंसि । सौ विभक्तौ ।  
इय स्त्री । अय पुमान् ॥ इद कुलमिति तदुक्तप्रतिषेधात् ॥  
साक्षात्ताविति किम् । इदपुत्र ॥

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३५ ॥

इदमोऽग्वर्जिगोऽङ्गवति व्यञ्जनादौ किमती । आ-  
भ्याम् । एभिः ॥ अनगिति किम् । इमकैः ॥ साक्षादिभ-  
क्ताविति किम् । अख पुषः । इदंपुषः ॥

टौसोरन ॥ ३६ ॥

इदमोऽग्वर्जितस्य टौसोर्विभक्त्योरनाटयो भवति ।  
अनेन । अनयोः ॥ अनगिति किम् । इमकेन । इमकयोः ॥

एतस्य चान्वादेशे द्वितीयायां चैन ॥ ३७ ॥

एतस्येदमथ टौसोर्विभक्त्योर्वितीयायां च कश्चित्स्यैना-  
नुक्तथनविषय एनाटयो भवति । एतं व्याकरणमध्यापय ।  
अथो एनं वेदमध्यापय ॥ इमं घटमानय । अथो एनं परि-  
वर्त्तय ॥ एतेन रातिरधीता । अथो एनेनाहरष्यधीतम् ॥  
एतयोः शोभनं शीलम् । अथो एनयोय प्रभृतं स्वमित्यादि  
योग्यम् ॥

तस्माद् भिस् भिर् ॥ ३८ ॥

तस्मादिदमः कृताकारान्तरो भिस् निर्भवति । एभिः ।  
केचित्तस्मादिति किम् । इमैर्गुणैः सप्तर्षयः स्वर्गं गताः ॥

अदसश्च ॥ ३९ ॥

अदसोऽग्वर्जितात् परी भिस् निर्भवति । अमीभिः ॥  
अनगिति किम् । असुकैः ॥ अकार उत्तरवान्निहृत्पर्यः ॥

सावौ सिलोपश्च ॥ ४० ॥

अदसोऽन्तस्य श्रीर्भवति सो परे । सिलीपद्य । असौ ।  
असकौ ॥

उत्वं मात् ॥ ४१ ॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्य उत्वं भवति । असुम् ।  
अमू । अमून् ॥ मादिति किम् ? । अमुकाभ्याम् ॥

एह बहुत्वे त्वौ ॥ ४२ ॥

अदसो मात्परस्य बहुत्वे निष्पन्न एत ईर्भवति । अमी ।  
अमीभ्यः ॥ बहुत्वं इति किम् । अमू ॥ मादिति किम् ? ।  
अमुकेभ्यः ॥ तुयम् उत्तरत्र बहुत्वनिवृत्त्यर्थः ॥

अपां मे दः ॥ ४३ ॥

अपां विभक्तौ मे दौ भवति । अदिः । स्वद्वयम् ॥ विभ-  
क्तायिति किम् । अबभारः ॥

विरामव्यञ्जनादिष्वनडुक्त्वाद्द्विवन्सीनां च ॥ ४४ ॥

विरामे व्यञ्जनादिषु चानडाहनद्विवन्सीनां च निडा-  
नामन्तस्य दौ भवति । स्वमडुत् पनडुद्वयम् । उपानत् ।  
उपानद्वयम् । सुविदत् । विदद्वयम् ॥ व्यञ्जनमिह सामा-  
न्यम् । अनडुक्ता । उपानता । विदता । येनेष्यते । पनडु-  
द्वयम् । उपानद्वयम् ॥

असिध्वसोश्च ॥ ४५ ॥

असिध्वसोर्निर्द्वयोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च दौ

भवति । उखास्रत् । उखास्रद्ग्राम् । उखास्रत्कल्पः । पर्ण-  
धत् । पर्णधद्ग्राम् । पर्णधद्देश्यः ॥

### हृषपक्षान्तेजादीनां ङः ॥ ४६ ॥

हृषपक्षान्तानां यजादीनां च लिङ्गानामन्तस्य विरामे  
व्यञ्जनादिषु च ङो भवति । मधुलिङ् । मधुलिङ्भ्याम् ।  
मधुलिङ्पाशः । सुविङ् । सुविङ्भ्याम् । सुविङ्तरः । पट् ।  
पट्भ्याम् । पट्भ्यः । पट्त्वम् । शब्दप्राट् । शब्दप्राङ्भ्याम् ।  
शब्दप्राट्त्वम् । देवेट् । देवेट्भ्याम् । देवेट्त्वम् । रज्जु-  
सट् । रज्जुसट्भ्याम् । रज्जुसट्त्वम् । यज् । सज् । मृज् ।  
राज् । भ्राज् । प्रज् । भ्रज् । परिव्राज् । एते यजा-  
दयः ॥

### दादेर्हस्य गः ॥ ४७ ॥

लिङ्गस्य हस्य दादेर्विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति ।  
गोधुक् । गोधुग्भ्याम् । गोधुक्तमः ।

### चवर्गान्तस्य हृष इत्येवमादीनां च ॥ ४८ ॥

चवर्गान्तस्य हृष इत्येवमादीनां च लिङ्गानामन्तस्य  
विरामे व्यञ्जनादिषु च गो भवति । वाक् । वाग्भ्याम् ।  
वाक्कल्पः । टणक् । टण्णाम् । टण्णक्तम् । टक् । ट-  
ग्भ्याम् । इजम् ॥ इग् । सृग् । मग् । दृष् । दिग् ।  
उष्णिङ् । क्त्विङ् । सुज् । यसज् । एते हमादयः ॥

### सुहादीनां वा ॥ ४९ ॥

सुहादीनां लिङ्गानामन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च गो

भवति षा । मुक । मुग्भ्याम् । मुक्तम् । मुट् । मुड्भ्याम् ।  
मुट्त्वम् ॥ मुह् । हुह् । षुह् । णिह् । नग् । एते  
मुहादय ॥

हचतुर्थान्तस्य धातोस्तृतीयादेरादिचतुर्थेत्व-  
मकृतवत् ॥ ५० ॥

। धातोर्वयवस्य हचतुर्थान्तस्य ढतोयादेरादिचतुर्थत्व  
भवति । विरामे व्यञ्जनादिषु च । तच्चाकृतवत् । निघुट् ।  
निघुड्भ्याम् । निघुट्त्वम् । ज्ञानभुत् । ज्ञानभुदभ्याम् ।  
ज्ञानभुत्वम् ॥ गर्दभयते क्तिप् । गर्धप् । गर्धभ्याम् । गर्ध  
यम ॥ धातोरिति किम् । दामलिट् ॥ ढतोयादेरिति  
किम् । विक्रुत् ॥ अकृतवदिति किम् । गोघृक् ॥

सजुषाशिषो षः ॥ ५१ ॥

सजुषाशिषोरन्तस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च षी भवति ।  
सजू । सजूर्भ्याम् । सजूष । सजूष्ठा । आशीः । आशी  
र्भ्याम् । आशीःषु । आशीष्ठा ॥

इरुरीरूरौ ॥ ५२ ॥

इरुरीर्धातोर्विरामे व्यञ्जनादिषु च यथासंख्यमीरुरी  
भवत । गो । गोर्भ्याम् । गोर्षु । गीस्तरा । धू । धू-  
र्भ्याम् । धूर्षु । धूस्तरा ॥

अहः सः ॥ ५३ ॥

अहन् इत्येतस्य विरामे व्यञ्जनादिषु च सी भवति ।  
अहः । अहोभ्याम् । अहस्त्वम् ॥

## इसुस्र्दोषां घोषवति रः ॥ ५६ ॥

। इसस्र्दोषः । उमन्तस्य । दोस्र्दोषस्य च घोषवति परे रो भवति । सर्पिर्भ्याम् । धनुर्भ्याम् । दीर्भ्याम् ॥ घोषवतीति किम् । सर्पिःपु । धनुःपु ॥ दो पु ॥ मे र इति सिद्धे घोषवतीत्युत्तरार्धे च ॥

## धुटां तृतीयः ॥ ६० ॥

धुटां वर्णानां तृतीयो भवति । घोषवति सामान्ये । योषिद्गाम् । चित्रशिशिः । मज्जति । सज्जते । भृज्जति ॥

## अघोषे प्रथमः ॥ ६१ ॥

अघोषे परे धुटां वर्णानां प्रथमो भवति । पट्सु । घ्रा-  
नभुक्तु । इच्छति । गच्छति ॥

## वा विरामे ॥ ६२ ॥

विरामे धुटां वर्णानां प्रथमस्तृतीयो भवति वा ।  
विधप् । विधव् । वाक् । वाग ।

## रेफसोर्विसर्जनौयः ॥ ६३ ॥

रेफसकारयोर्विसर्जनीयो भवति । विरामे शब्दच्छेदे  
घोषवत्वघोषे च । गीः । धूः । जषः । पयोभ्याम् । पयःसु ॥  
वाधिकारादिभक्तिव्यञ्जने रेफस्य न स्यात् । गीर्षु । धूर्षु ।  
भवति च सजूःपु । चागोःपु ॥

विरामव्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकामत्स्योर्लो-  
पेऽपि ॥ ६४ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च चटुक नपुंसकलिङ्गात्परयोः  
 व्यसोर्लोपेऽपि तद्वति । तस्यैव युगत्वात् । सुवाक् । सु-  
 वाग् । सुपथि । सुविहत् । सुपुम् । सुचतुः । सुद्यु ॥ एवम्  
 उभ्रास्रत् । देवेदित्यादयः ॥ अपियद्वयं व्यभिचारार्थम् ।  
 तेनेदमत्वं न स्यात् ॥

इति दौर्गसिद्धा वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये

तृतीय पाद समाप्तः ॥

अव्ययीभावादकारान्तादिभक्तौनासमप-

ञ्चम्याः ॥ १ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तादिभक्तौनां स्थानेऽम  
 भवति । अपञ्चम्याः । उपकुम्भम् ॥ अव्ययीभावादिति  
 किम् । कष्टमित ॥ विभक्तौनामिति किम् । उपकुम्भता ।  
 अपञ्चम्या इति किम् । उपकुम्भात् ॥

वा तृतीयासप्तम्योः ॥ २ ॥

अव्ययीभावसमासादकारान्तात्परयोस्तृतीयासप्तम्योः  
 स्थानेऽम् भवति वा । उपकुम्भम् । उपकुम्भेन । उप  
 कुम्भम् । उपकुम्भे ॥

अन्वयास्तुक् ॥ ३ ॥

अकारान्ताद्योऽन्योऽव्ययीभावसमासस्तथादिभक्तेः  
 लुगभवति । उपवधु । उपकर्तृ ॥

### अव्ययाच्च ॥ ४ ॥

अव्ययमसंख्यम् । अव्ययाच्च विभक्तानां तुम्भवति ।  
 स्र । प्रात । च वा । ह । अह । एवमन्त्येऽपि ॥ पदसंज्ञा  
 र्थमिदम् ॥

### रूढानां बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ५ ॥

जनपदसमानशब्दानां क्षत्रियाणां रूढसंज्ञा । रूढानां  
 बहुत्वे विहितस्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य तुम्भवति ।  
 पञ्चालस्यापत्यानि पञ्चालाः । एवं विदेहाः । अङ्गाः ।  
 यत्राः । कलिङ्गाः । मगधाः । सुरमसाः । अथो लुक् ।  
 प्रत्ययघाः । कलकूटाः । अशकाः । इषो लुक् । बहुत्व  
 इति किम् । आङ् । आङ्गो । प्रियवाङ्ग । इति समा-  
 सोऽत्र बहुत्वे न प्रत्ययः ॥ अस्त्रियामिति किम् । का  
 रिङ्ग ॥ अपत्यप्रत्ययस्येति किम् । पञ्चालानामिमे भूत्वा ।  
 पाचानाः ॥

### गर्गयस्कादिनां च ॥ ६ ॥

गर्गादीनां यस्कादीनां विदादीनां च बहुत्वे विहित-  
 स्यापत्यप्रत्ययस्यास्यभिधेयस्य तुम्भवति । गर्गाः । वक्ताः ।  
 यस्का लुक् ॥ यस्काः । लङ्गाः । अथो लुक् ॥ विदाः ।  
 चर्वा । अत्राप्यथो लुक् ॥ यस्कादयो नानापत्यप्रत्य-  
 यान्ताः । विदादयोऽपि पौत्राप्यचन्ताः । प्रियगर्ग ।  
 प्रिययस्क । प्रियविदः । प्रत्ययोऽत्र बहुत्वे लुक् स्वादेव ॥  
 गार्ग्यकुलम् । गर्गकुलमिति नार्ग्यस्य हि यत्कुलं गर्गस्य  
 गार्ग्यामपि तत्कुलमित्यनेदेनोचते ॥



**भ्रम्वत्यङ्गिरसुकुत्सवंशिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ७ ॥**

भ्रम्वत्तिभ्यो बहुलं विहितस्यापेक्षप्रत्ययस्यास्यभि-  
धेर्वसं लुम्भेति । अत्रेरेवण् । इतरेभ्य ऋषिभ्योऽण् । भ्र-  
गवः । अत्रयः । अङ्गिरसः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः ।  
अङ्गिरामिति किम् । भार्गव्यः ॥

**यतोऽपैति भवमादत्ते वा तदपादानम् ॥ ८ ॥**

यस्मादपैति यस्मादप्यं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कार-  
रकमयादानसंज्ञं भवति । उदात्तार्थं पतति । व्याघ्रा-  
दिति । शीरादुद्दिजते । उपाध्यायादधीते । उपाध्याया-  
दागमयति ॥ यत इत्यवधिमात्रार्थम् । तेन धावतोऽदा-  
त्यतितः । तथा । अधर्माङ्गुष्मते । अधर्माद्विरमति ।  
धर्मात्प्रमाद्यति । अध्यायनात्पराजयते । उपाध्यायादन्-  
धत्ते । मुद्गाच्छरी जायते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति ।  
प्रासादात्प्रैषते । आसनात्प्रैषते । कुतो भवान् । पाटलि-  
पुत्रात् ॥

**ईषितं च रक्षार्थानाम् ॥ ९ ॥**

रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे यदीषितमनीषितं च  
तत्कारकमयादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति ।  
यवेभ्यो गां निषेधति । शीनिभ्यः शुकान्वारयति । अहिभ्य  
ष्यामान रक्षति । कृपादन्व वारयत्यपि ॥ ईषितं कर्म-  
संज्ञां बाधते ॥ अपादानेप्रदेशाः । अपादाने पशुमीची व-  
मादयः ॥

यस्मै दित्सा रोचते धारयते वा तत् सम्प्र-  
दानम् ॥ १० ॥

यस्मै दातुमिच्छा यस्मै रोचते धारयते वा तत्का-  
रक सम्प्रदानसञ्च भवति । बाह्यणाय गा ददाति । देव-  
दत्ताय रोचते भोदक । यज्ञदत्ताय स्वदते दधि ।  
विष्णुमित्राय गा धारयते । कथं देवदत्ताय स्थावते । छा-  
त्राय ऋते । छात्राय तिष्ठते कुमारौ । छात्राय यपते ।  
पृथग्भ्यः स्पृहयति । छात्राय राध्यति । छात्रावेक्षते ।  
छात्राय प्रतिशृणोति । छात्राय शृणोतीति तादर्थ्यचतुर्थ्या  
निहम । छात्राय क्रुध्यति । मित्राय दुहति । मित्रा-  
येति मित्रायाम्पति ॥ यस्मै कुप्यतीति वक्तव्यम् ॥ दातु-  
मिच्छेति किम । राज्ञो दण्ड ददाति ॥ सम्प्रदानप्रदेशा ।  
सम्प्रदाने चतुर्थीत्विवमादयः ॥

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ११ ॥

आधियन्ते क्रिया यास्माद्विव्याधारः ॥ आधारा-  
यस्तदधिकरणसञ्च भवति । कटे आस्ये । तिलेषु तेनम ।  
द्वि देवाः । तथा गङ्गाया घोषः । अङ्गुल्यग्रे करिगतम् ॥  
धिकरणप्रदेशा । अधिकरणे सप्तमीत्विवमादयः ॥

येन क्रियते तत् करणम् ॥ १२ ॥

कर्त्ता येन क्रियते तत्कारक करणसञ्च भवति ।  
रात्रेण धान्य लुनाति । मनसा मेरु गच्छति । तथा  
वधुना हृद् यजते । प्रकृत्याभिरूप । प्रायेण यात्रिक ।

आमन्त्रणे चार्धे प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे पुत्र । ज्ञा-  
पुत्र । धिक् पुत्रौ । हे पुत्राः । पठापवादीऽयम् ॥

शेषाः कर्मकरणसम्प्रदानापादानस्त्रान्धा-  
द्यधिकरणेषु ॥ १६ ॥

शेषा द्वितीयाद्याः पङ्क्तिभक्तयः कर्मादिव्ययेषु षट्सु  
यथा सर्वं भवति । कर्मणि । कटं करोति ॥ करणे । पर-  
शुना क्षिणति ॥ सम्प्रदाने । गुरवे गां ददाति । अपादाने ।  
हृक्कादयम् ॥ स्त्रान्धादी । देवदत्तस्य स्वामी । यज्ञदत्तस्य  
सम् । विष्णुमित्रस्य सम्बन्धः ॥ अधिकरणे । कटं चाम्ने ।  
अधीतो व्याकरणे । तथा । साधुर्मातरि । असाधुः पितरो-  
त्खेवमादयः ॥ निमित्तात्कर्मसंयोगे समसो वाचा । च-  
र्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । जेनेषु चमरीं  
हन्ति सोमि पुष्कलकां हतः ॥

पर्ययाङ्गयोगे पञ्चमी ॥ २० ॥

परि । अप । आङ् । एभिर्योगे सिद्धात्पञ्चमी भवति ॥  
इहापपरी वर्जने । आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ परि विग-  
र्त्तभ्यो हृष्टो देवः । अप पाठलिपुत्राद्दृष्टो देवः । आ पाठ-  
लिपुत्राद्दृष्टो देवः ॥

दिगितरत्तन्वैश्च ॥ २१ ॥

दिग् । इतर । ऋते । अन्त् । एभिर्योगे सिद्धात्पञ्चमी  
भवति । पूर्वी यानात् । उत्तरो भामात् । पूर्वी श्रीमाह-  
सन्नः । इयमस्या । पूर्वा दिक् । इतरो देवदत्तात् । ऋते

देवदत्तात् ॥ ऋते देवदत्तमिति द्वितीयापीष्टा ॥ अन्यो  
देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् ॥

द्वितीयैनेन ॥ २२ ॥

एनप्रत्ययान्तेन योगे निष्ठाद् द्वितीया भवति । दक्षि  
णिन ग्रामम् । उत्तरेण हिमवन्तम् । अदूर एनोऽपञ्चम्याः ॥  
चकाराधिकाराद् निकषासमयाहाधिगन्तरान्तरेण युक्ता  
द्वितीया । निकषा ग्रामम् । समया ग्रामम् । हा देवद-  
त्तम् । धिग्देवदत्तम् । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीयं च  
वेदि । अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्प्रभ्यने ॥

कर्मप्रवचनोयैश्च ॥ २३ ॥

कर्मप्रवचनोयैयोगे निष्ठाद् द्वितीया भवति । वृक्ष-  
मभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति । साधुर्दे-  
वदत्तो भातरमभि । यद्य मा परि स्यात् । यद्य मां प्रति  
स्यात् । वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । पर्वतमनु वमिता सेना ।  
अन्वर्जुन योहार । उपार्जुन योहार ॥ लक्षणवीक्षेत्यभूत्  
ऽभिर्भागे च परिप्रती । अनुरेषु सङ्घर्षे च हीन उपय  
कथ्यते ॥ आधिष्यार्थोपगच्छयोगे सातमी वाप्या । उप-  
खार्यां द्वीपः ॥ साम्यार्थाधियोगे च । अधि ब्रह्मदत्तेषु  
पद्यालाः । अधि पद्यानेषु ब्रह्मदत्त इति ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यै चेत्यायाम-  
नघ्वनि ॥ २४ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेत्याक्रियादां कर्त्तव्यवर्जिते दि

गोत्रेण गार्ग्यः । सनेन धावति । विद्यमैण धावति । द्विष्टी-  
णेन धान्यं क्रीणाति । पञ्चकेन पशून् क्रीणाति । शतेन  
परिक्रीतः । शताय परिक्रीतस्त्वं मासं कर्म करिष्यमीति  
प्रधानक्रियापेक्षं तादर्थ्यम् ॥ करणप्रदेशाः करणे द्वितीये-  
त्येवमादयः ॥

**यत् क्रियते तत् कर्म ॥ १३ ॥**

कर्ता यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कर्तुं  
करोति । ओदनं पचति । आदित्यं पश्यति । तथा । अहि  
लहयति । यामं गच्छन्वृक्षमूलान्युपसर्षति । तथा । स्तोक  
पचति । गां दोग्धि पयः । पौरवं गां याचते । गामवरुणदि  
व्रजम् । छात्रं पत्यान पृच्छति । पौरवं गां भिचते ।  
हृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं धर्मं द्यूते । शिष्यं धर्मं  
मनुशास्त्रि । अज्ञां नयति यामम् । यामं वहति भारम् ।  
हरते कुन्धं भागम् । यामं छात्रगतं जयति । गर्गाज्जतं  
दण्डयति । याममधियेते । याममधितिष्ठति । हृक्षमध्यास्ते ।  
धर्ममभिनियते । त्विरात्रनुपवसति । याममनुवसति ।  
पर्वतमधिवसति । आवसथमावसति । अचान्दीव्यति ।  
अचैर्दोव्यतीति करणविवक्षा । मासं गुडधानाः । श्रोत्रं  
कुटिला नदी । भवतेर्गन्धमानत्वात् ॥ कर्मप्रदेशाः । क-  
र्मणि द्वितीयेत्येवमादयः ॥

**यः करोति स कर्ता ॥ १४ ॥**

यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो भवति । द्वात्रिंशत्  
न्यते । चैत्रेण छतम् ॥

कारयति यः स हेतुश्च ॥ १५ ॥

तमेव कर्त्तारं यः कारयति स हेतुसंज्ञो भवति । चकारात्कर्मसंज्ञकश्च । कारयति । पाचयति ॥ हेतुकर्मप्रदेयाः । धातोश्च हेतौ [का० २. २. १०] इत्येवमादयः ॥ क्रियानिमित्तं कारकं लोकेतः सिद्धम् ।

तेषां परसुभयमाप्नोति ॥ १६ ॥

तेषां कारकाणामुभयप्राप्ती सत्यां यत्परं तद्वदति । यामाय धनं दत्त्वा तीर्थं गतः । सम्प्रदानमेव ॥ काम्यपात्रां भुङ्क्ते । अधिकरणमेव ॥ मृदुना धनुषा शरान् क्षिपति । करणमेव ॥ तर्कं त्यजति खगः । कर्मैव । तथा गां दोग्धिपयः ॥ त्यजति दण्डं दण्डोति कर्त्तव्य ॥ एवमन्येषुपि ॥

प्रथमा विभक्तिर्लिकार्थवचने ॥ १७ ॥

अव्यतिरिक्तनिष्प्राद्यवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । उभैः । नोभैः । उभः । कुण्डम् । कुमारो । श्लेषः । पारो । पाटकः । उप्तः । पितृभिः । दीर्घम् । काठम् । एतम् । एनम् । एकः । दौ । बहुवः । सर्वेष्वमी निष्प्राद्यां पत्यवित्यात् । एकमद्यं दौ बहुव्या वलौच्यन्वर्थसंज्ञया । एकस्मिन्वर्षे एकवचनं द्योदिवचनम् । बहुषु बहुवचनम् । सम्यको यव इति जातदिकवचनम् । सम्यया दया इति, स्थितिभेदेषु बहुवचनम् । दयमिति बाह्याभ्यामिभेषु भाषिषु । दद्या । गुदेषु पदमिति पुनरभिद्विवक्षायामिद्वयवचनम् ॥

आमन्त्रये च ॥ १८ ॥

तोयाचतुर्थी भवतः । यामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति ।  
यामं व्रजति । ग्रामाय व्रजति ॥ चेटायामिति किम् । म-  
नसा मेरुं गच्छति ॥ अनध्वनीनि किम् । अध्वानं गच्छति ।  
पुत्रान गच्छति । पुत्रानं व्रजति । मुष्योऽवाध्या गृह्यते ।

**मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ २५ ॥**

मन्यतेः कर्मणि प्राणियर्जिते द्वितीयाचतुर्थी भवतः ।  
चानादरे गम्यमाने न त्वा लृषं मन्ये । न त्वा वृणाय  
मन्ये । न त्वा वृषं मन्ये । न त्वा वृषाय मन्ये ॥  
चानादरे इति किम् । चश्मानं दृग्दं मन्ये ॥ प्राणिमज्ञा  
नावादेरिति । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काय मन्ये ।  
न त्वा न्नं मन्ये । न त्वा नृगामं मन्ये । इह स्यादेव ।  
न त्वा ज्वानं मन्ये । न त्वा शुने मन्ये । यदि दुषतः  
स्याच्चतुर्थी तदानादरो न गम्यते ॥

**नमःश्चस्तिस्वाहाश्चवालंबपङ्क्त्योगे**

**चतुर्थी ॥ २६ ॥**

नम आदिभिर्योगे तिङ्नाचतुर्थी भवति । नमो देवे-  
भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहात्मये । स्वधा पत्यभ्यः । अन्न  
मन्त्रो मन्त्राय । समर्थो मन्त्रो मन्त्राय । वषडिन्द्राय ॥

**तादर्थ्य ॥ २७ ॥**

सोऽर्थोऽप्येति तस्माद् इदमिति वा तदर्थः ॥ तदर्थ  
भावे षोडशे तिङ्नाचतुर्थी भवति । वृषाय दाह । रथनाय  
स्यान्ती । आहाय निगन्तुते । दुहाय नदहते । पत्नी

गिने । तथा मूत्राय सम्पद्यते यवागुः । मूत्राय सङ्घम्यते ।  
याताय कपिलिका विशुत् ।

### तुमर्थाश्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमा समानार्थभाववाचिन प्रत्ययान्ताब्जिज्ञासुतीर्णा  
भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति ।  
पक्तये व्रजति ॥ तुमर्थादिति किम् । पाकस्य । त्यागस्य ।  
एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यो व्रजति । तादर्थ्यविवक्षा ॥

### तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहाधेन योगे निद्रासुतीया भवति । पुत्रेषु सहा  
गत । पुत्रेषु सह स्थूक्ष्ण । पुत्रेषु सह गोमान् । पुत्रेषु  
साकम् । पुत्रेषु साहम् । पुत्रेषु समम् । तथा पुत्रेषु गत  
स्थूक्ष्णो गोमान् भवति तृतीयापि षष्ठोवदप्रधानादेव ॥

### हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्त्तमानाब्जिज्ञासुतीया भवति । धनेन कुलम् ।  
अग्नेन वसति ॥ योग्यताभावविवक्षया करणेन सिध्यति ॥

### कुम्भितेऽङ्गे ॥ ३१ ॥

कुम्भितेऽङ्गे वर्त्तमानाब्जिज्ञासुतीया भवति । अक्षा  
काश । पादेन खञ्ज । पृष्ठेन कुब्ज । अधि कागमस्येति  
प्रधानत्वात्प्रथमैव ॥

### विशेषणे ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्त्तमानाब्जिज्ञासुतीया भवति । जटाभिस्ता



पसमश्नाद्योत् । शिखया परित्राजकमपश्यत् ॥ विशेषण  
इति किम् । ह्यं प्रति विद्योतनम् ॥ लक्ष्यमात्रे  
न स्यात् । नीलसुत्पलमिति । लिङ्गार्थमात्रे प्रथमैव ॥

कर्त्तरि च ॥ ३२ ॥

कर्त्तरि च कारके वर्त्तमानाङ्गिहान्तृतीया भवति ।  
देवदत्तेन कृतम् । चैत्रेण हन्यते ॥

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्त्तमानाङ्गिहान्तृतीया भ  
वति । शरदि पुष्यान्ति सप्तच्छदाः । गोषु दुष्टमाना-  
स्वागतः । दुग्धास्वागतः । कालभावयोरिति किम् ।  
यो जटाभिः स भुङ्क्ते । यो भोक्ता स देवदत्त इति ।  
साहचर्यादा प्रसिद्धा क्रियेव हि विशेषणम् । इदतः  
प्रात्रात्रीदिति सम्बन्धविवक्षापि ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाञ्चिप्रतिभूप्र-

सूतैः षष्ठी च ॥ ३५ ॥

स्वामिनः । श्वरः । अधिपतिः । दायादः । साञ्चिन् ।  
प्रतिभूः । प्रसूतः । एभिर्योगे लिङ्गात् षष्ठी भवति सप्तमी  
च । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोश्वी-  
श्वरः । गवानधिपति । गोश्वधिपति । गवां दायादः ।  
गोषु दायादः । गवां साञ्ची । गोषु साञ्ची । गवां प्र  
तिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।  
सन्वन्त्याऽत्र स्फुट इति वचनम् ॥

शुभे । तथा भूवाय सम्पद्यते यवागूः । भूवाय सङ्घप्यते ।  
वाताय ऋषिमिका विद्युत् ।

### तुमर्षाश्च भाववाचिनः ॥ २८ ॥

तुमा समानार्थभाववाचिनः प्रत्ययान्ताभिद्वाचतुर्णां  
भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति ।  
पक्वये व्रजति ॥ तुमर्षादिति किम् । पाकश्च । न्यागप्य ॥  
एषेभ्यो व्रजति । फलेभ्यो व्रजति । तादर्थ्यविवक्षा ॥

### तृतीया सहयोगे ॥ २९ ॥

सहाभेन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति । पुत्रेषु सहा  
गत । पुत्रेषु सह स्युस्त । पुत्रेषु सह गोमान् । पुत्रेषु  
साकम् । पुत्रेषु साहम् । पुत्रेषु समम् । तथा पुत्रेणागत  
स्युलो गोमानिति तृतीयापि षष्ठीवदमधानादेव ॥

### हेत्वर्थे ॥ ३० ॥

हेत्वर्थे वर्त्तमानाभिद्वात्तृतीया भवति । धनेन कुलम् ।  
धनेन वसति ॥ योग्यतामात्रविवक्षया करणेन सिध्यति ॥

### कुम्भितेऽङ्के ॥ ३१ ॥

कुम्भितेऽङ्के वर्त्तमानाभिद्वात्तृतीया भवति । अष्ट्वा  
काण । पादेन ध्वज्ज । पृष्ठेन कुज्ज । अघि काणमप्येति  
प्रधानत्वात्प्रथमैव ॥

### विशेषणे ॥ ३२ ॥

विशेषणे वर्त्तमानाभिद्वात्तृतीया भवति । जटाभिप्ता

पसमद्राघोत् । शिशुया परित्राजकमपश्यत् ॥ विशेषण  
इति किम् । वृत्तं प्रति विद्योतनम् ॥ सचषमावे  
न स्यात् । नोलमुत्पलमिति । सिद्धार्थमावे प्रथमैव ॥

कर्त्तरि च ॥ ३३ ॥

कर्त्तरि च कारके वर्त्तमानासिद्धात्ततोया भवति ।  
देवदत्तेन कृतम् । चैत्रेण इत्येव ।

कालभावयोः सप्तमी ॥ ३४ ॥

कालभावयोर्विशेषणभूतयोर्वर्त्तमानासिद्धात्सप्तमी भ  
वति । शरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदाः । गोषु दुष्टमाना  
स्वागत । दुग्धास्वागत । कालभावयोरिति किम् ।  
यो जटाभि स भुङ्क्ते । यो भोक्ता स देवदत्त इति ।  
साहचर्याद्वा प्रसिद्धा क्रियेव हि विशेषणम् । इदत्.  
प्रात्राजौदिति सम्बन्धविवक्षापि ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्र-

सूतैः षठी च ॥ ३५ ॥

स्वामिन । ईश्वर । अधिपति । दायाद । साक्षिन् ।  
प्रतिभू । प्रसूत । एभिर्योगे सिद्धात् षठी भवति सप्तमी  
च । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः । गोष्ठी-  
श्वर । गवानधिपति । गोश्वधिपति । गवां दायाद ।  
गोषु दायाद । गवां साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्र  
तिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूत । गोषु प्रसूत ।  
सम्बन्धात् षट् इति वचनम् ।

### निर्धारणे च ॥ ३६ ॥

निर्धारणे चार्थे वर्त्तमानाल्लिङ्गात् षष्ठी भवति । सप्तमी च । पुरुषाणां चतुर्थः शूरः । पुरुषेषु चतुर्थः शूरः । गवा कृष्णा सम्पन्नचौरा । गीषु कृष्णा सम्पन्नचौरा । गच्छता धावन्तः शौत्रा । गच्छन्तु, धावन्तः शौत्रा ॥

### षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ३७ ॥

हेतो प्रयोगे वर्त्तमानाल्लिङ्गात् षष्ठी भवति । अत्र च हेतोर्वसति ॥ हेत्वर्थे तृतीया प्राप्ते वचनम् ॥

### स्युत्थर्थकर्मणि ॥ ३८ ॥

स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे कर्मणि षष्ठी भवति । मातु स्मरति । पितरर्थेति ॥ उत्तरत्र नित्यमहणाद् नित्यमपि प्रकरणेऽस्मिन् । मातर स्मरति ॥ कथं माता स्मर्यते । अकार्यत्वात् प्रथमेव । मातु स्मर्यते इति यदि सम्बन्धोऽत्र विवक्ष्यते । तत्रोत्सर्पिषा दयते । मधुन इष्टे । सर्पिषा जानीते । मधुनो जानीते । मन्त्रान्तिज्ञाने सर्पिषोऽसतः करणत्वाभावात्सम्बन्ध एव षष्ठी । एवमन्येऽपि ॥

### करोतेः प्रतियज्ञे ॥ ३९ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियज्ञः ॥ करोते कर्मणि प्रतियज्ञे गन्वमाने षष्ठी भवति । एधात्कस्योपक्क, इति । एधात्कमुपक्क, इति ॥

### हिंसार्थानामञ्जरेः ॥ ४० ॥

हिंसार्थानां धातूनां ज्वरिर्वर्जितानां प्रयोगे कर्मणि षष्ठो भवति । चौरस्य रुजति । दास्या आमयति । चौरस्योज्जासयति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरस्य ग्रसिहन्ति । चौरस्योवाटयति । चौरस्योत्क्राशयति । चौरस्य पिनष्टि । अनित्यमपि । चौरं रुजतौत्यादि ॥ हिंसार्थानामिति किम् ? धानाः पिनष्टि ॥ अञ्जरेरिति किम् ? चौरं ज्वरयति । चौरस्य सन्तापयतीतीत्यत एव ॥

### कट्टकर्मणोः कृति नित्यम् ॥ ४१ ॥

कर्त्तृकर्मणोः हाप्रयोगे नित्यं षष्ठी भवति । भवतः गायिका । भवत आसिका ॥ कर्मणि ष । अपां स्वष्टा । पुरां भेत्ता ॥ कृतीति किम् । तद्धितप्रयोगे माभूत् । कृतपर्वी कटम् ॥

### न निष्ठादिषु ॥ ४२ ॥

कट्टकर्मणीर्निष्ठादिषु षष्ठी न भवति । देवदत्तेन कृतम् । श्रीदत्तं भुक्तवान् । श्रीदत्तं पचन । श्रीदत्त पचमान् ॥ तत्र निष्ठादयः । कृ । कृवन्तु । मन्तुः । आन । वनसु । कि । उदन्त । उकञ् । शब्दयत्सर्थेऽष्टम् । द्विषः प्रवी वा वक्तव्यम् । द्विषन् ।

### षष्ठो षो ने ॥ ४३ ॥

षडो षो भवति । विभक्तौ ने परे । प्रक्षाम् ॥ विभ-  
क्ताविति किम् । षड्-नयनम् ॥

### मनोरन्धुस्वारो धुटि ॥ ४४ ॥

मनोरन्धुस्वारो भवति धुटि परे । पुस ।  
शान्तिः । उच्छ्रिता । युष्ठी । स्वाम्नि ॥ अनन्धुयोरिति  
किम् ? प्रशान् करोति ॥ स्याद्दि धुटि पदगन्तवत् । पु-  
श्राम् । पुंभ्याम् । प्रशान्भ्याम् । सुकन्भ्याम् ॥ धुटौति  
किम् ? गम्यते । हन्यते ॥

### वर्गे वर्गान्तः ॥ ४५ ॥

अनन्धुस्वारो वर्गे परे वर्गस्यान्तो भवति । यद्धि  
ता । उच्छ्रिता । यश्चिता ॥ युष्ठी । स्वाम्नि ॥ वर्ग इति  
किम् ? आक्षंस्यते ॥

### तवर्गश्चटवर्गयोगे चटवर्गौ ॥ ४६ ॥

तवर्गोऽनन्धुस्वारयोगे चटवर्गौ प्राप्नोति । आन्तर-  
तस्यात् । मज्जति । लज्जते । भुज्जति । यज्ञः । याज्या ।  
राजः ॥ टवर्गयोगे च । प्रक्षाम् । अज्जति । अट्टति ।  
अट्टते ॥ चटवर्गयोग इति किम् ? । विप्रः । प्रप्रः ॥ अ-  
नन्धु इति किम् ? मधुलिट्, तरति ॥

नामिकरपरः प्रत्ययविकारागमस्यः सिः षं  
नुविसर्जनौषपान्तरोऽपि ॥ ४७ ॥

नामिकरेभ्यः परः प्रत्ययविकारागमस्योऽनन्धुः सिः

षत्वमापद्यते । नुविसर्जनीयधान्तरः । अपिशब्दादनन्तरोऽपि । नामिपरस्तावत् । अग्निप् । वायुप् ॥ कपरः । दिष् ॥ रपरः । गीर्षु । धूर्षु ॥ विकारस्थः । एमः ॥ पागमस्य । सर्षपाम् ॥ नुविसर्जनीयधान्तरः । सर्षपि । धनुषि । सुषीषु । सुतूषु ॥ रप्रकतिरनामिपरोऽपीति रत्वे वा पद्यादोरुरी । षर्षिष्पु । धनुष्पु ॥ अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् समासे । अङ्गुलेःसङ्गस्य । अङ्गुलिषङ्गः । तथा भोरोः स्यात्स्य । भीरुष्ठानम् । अग्नेः सुतः । अग्निष्टुत् । दीर्घात्सोमस्य । अग्नीषोमो । ज्योतिरायुर्म्यां च स्त्रीमस्य । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । अग्निष्टोमः ॥ समास इत्थेव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयतीत्येवमादयः ॥

रघृवर्णैभ्यो नो यमनन्त्यः स्वरहृयवकवर्ग-  
पवर्गान्तरोऽपि ॥ ४८ ॥

रेफयकार ऋवर्णैभ्यः परोऽनन्त्यो नकारो यमापद्यते । स्वरहृयवकवर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ स्वरान्तरस्तावत् । हरणम् । पुरुषेण । भाद्रकेण ॥ हान्तरः । अर्हेण ॥ यान्तरः । आर्येण ॥ वान्तरः । पर्वणा ॥ कवर्गान्तरः । अकंण । मूर्खेण ॥ पवर्गान्तरः । दर्पेण । रेफेण ॥ अनन्तरोऽपि । शीर्षम् । तिष्ठणाम् ॥ स्वरत्वाद्नुस्वारविसृष्टाभ्यामपि । सङ्घणम् । उरुकेण । उरुपेण ॥ विसर्जनीयोपधाराद् जिह्वामूलीयोपधानीयाभ्यामपि । उरु+केण । उरुपेण ॥ अनन्त्य इति किम् ? वृद्धान् ॥ कथम् अग्निर्नयति । यस्यैवानन्त्यो नकारस्तस्यैव रघृवर्णा ऋहन्ति । श्रुतत्वात् ॥

अपिशब्दस्य बहुलार्थत्वात् पूर्वपदस्येभ्यः संज्ञायाम् । सूपे  
श्चस्त्रेत्यादयः ॥

### स्त्रियामादा ॥ ४६ ॥

स्त्रियां वर्त्तमानाङ्गिजादकारान्ताद् आप्रत्ययो भवति ।  
स्त्रीपुंनपुंसकानि लोकलिङ्गानुशासनगम्यानि । अजा  
एडका । प्रटका । मूषिका ॥

नदाद्यन्चिवाह्वान्स्त्र्यन्तृसखिनान्तेभ्य ई ॥ ५० ॥

नदादि । अन्चि । वाह् । उ । इ । अन्चि । अन्त् ।  
ऋ । सखि । नान्तेभ्यः स्त्रियां वर्त्तमानेभ्य ईप्रत्ययो  
भवति । नदी । मही । भपी । प्रवी । अन्चि । प्राची ।  
प्रतिप्राची । वाह् । ग्रहीही ॥ उदन्त । पट्टी ॥ इदन्त ।  
दाची ॥ अन्स्त्र्यन्त । विदुपी । अतिविदुपी ॥ अन्तन्त ।  
पचन्ती । अतिपचन्तो भवती । मधवती ॥ ऋदन्त ।  
कर्वी । अतिकर्वी ॥ सखि । सखी ॥ नान्त । दण्डिनी ।  
उतो गुणवचनादखरुसयोगोपधाद्वा । पट् । पट्टी ॥  
दङ्गुरित्यपि स्यात् ॥ खरुगियम् । पाण्डुरियमित्यतो न  
स्यात् ॥ इतय ऋवर्जिताद्वा । धूमि । धूमी ॥ ऋम्  
न स्यात् । पङ्क्तिः ॥ स्रसा । दुहिता ननाम्वा । याता ।  
माता । तिस्र । चतस्र इति प्रत्ययेन विना स्त्रीत्वाभिधा-  
नात् । पञ्च सप्तेति स्त्रीत्वाभावादेव न भवति ॥ सखीति  
नित्यार्थम् ॥ नदादिराकृतिगणः ॥

ईकारे स्त्रीद्वतेऽखोप्यः ॥ ५१ ॥



ईकारे स्त्रियां कृतेऽकारी नोप्यो भवति । नदी । मही ॥  
स्त्रियामिति किम् ? कुण्डे ॥ कृत इति किम् ? कुण्डे वा ॥

**धरो ह्रस्वो नपुंसके ॥ ५२ ॥**

नपुंसके वर्त्तमानः धरान्तो ह्रस्वो भवति । सोमपम् ।  
सेनानि । यवबु । अतिरि । अतिनु कुलम् ॥ धरो ह्रस्व  
इति योगविभागाद् गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीनां  
चेति ह्रस्वः । धिस्रगुः । अतिखटुः । निष्कौशाभिः । अति-  
करमोरुः ॥

इति दीर्घसिद्ध्यां ह्रस्वो नाम्नि चतुष्टये

कारकपादः समाप्तः ॥

**नाम्नां समाप्तो युक्तार्थः ॥ १ ॥**

वस्तुवाचीनि नामानि ॥ मिनितं युक्तमुच्यते ॥ नाम्नां  
युक्तार्थः समाप्तसंज्ञो भवति । ततोऽन्यद्वाक्यमिति रूढम् ।  
संज्ञयैव वा विधिरन्वाज्यातः । स पुनरभिधानात् कश्चिद्वि-  
कल्पः कश्चिद्विद्य, कश्चिन्न य्यात् । तत्रा च वच्यति ॥

**तत्स्या लोप्या विभक्तयः ॥ २ ॥**

तत्स्या युक्तार्थमात्रस्या विभक्तयो लोप्या भवन्ति । नी-  
तोत्पत्तम् । राजपुरुषः । राजता । पुत्रीयति ॥ कश्चिन्न  
सुप्यन्तोऽभिधानात् । कण्ठेकानः । उरमिनोना । इन्द्विदमा-  
दयः ॥

**प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ३ ॥**

स्वरान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य लुप्तासु विभक्तिषु प्रकृतिय भवति । सखा प्रियोऽस्येति सखिप्रियः ॥ सखाय प्राप्तः । सखिप्राप्तः ॥ पितरि साधुः । पितृसाधुः ॥ गां गतः । गोगतः ॥ चकारो लोपमपेक्ष्य । टेवेन्द्रः । खरोदः । इति सन्धिः स्यादेव ॥

### व्यञ्जनान्तस्य यन्मुभोः ॥ ४ ॥

व्यञ्जनान्तस्य लिङ्गस्य युक्तार्थस्य लुप्तासु विभक्तिषु सुभोर्यदुक्तं तद्वति । सुपि सुख्यं कार्यं नास्तीति सुभोर्युगपदुक्तं स्यात् । विद्वद्गमनम् । दिग्गतः । घडाकृतिः । ज्ञानभुटाश्रयः ॥ अतिदेशोऽयम् ॥

### पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ५ ॥

यत्र समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो विज्ञेयः । नीलं च तदुत्पल चेति नोत्पलम् ॥ क्वचित्त्रित्यसमासः । कृष्णसर्पः । लोहितशालिः ॥ क्वचिदसमासः । दीर्घघारायणः । रामो जामदग्न्यः । व्यासः पराशर्यः । अर्जुनः कार्तवीर्यः ॥ तथैकाधिकरणत्वात् । कृष्टमट्टीकृतः । क्रिद्धप्ररुढः । एकपुरुषः । सर्वात्रम् । जरदस्त्री । पुराणधान्यम् । नवीदकम् । केवलान्नम् ॥ तथा पूर्वेषुकाभसमी । मन्त्रेशम् ॥ सख्यापूर्वपदेऽपि । मतर्षयः । पञ्चाम्नाः ॥ तथा याञ्जिककितवः । एवं पापकुलालः । अनकनापितः ॥ क्वचिदुपमानभूतं विशेषणम् । शस्त्रीव श्यामा । शस्त्रीश्यामा ॥ क्वचिदुपमानभूतं विशेषणं परं स्यात् ।

पुरुषो व्याघ्र इव । पुरुषव्याघ्रः । एव पुरुषसिंहः ॥ तथा  
 पूर्वपुरुषः । अपरपुरुषः । प्रथमपुरुषः । चरमपुरुषः । जघ-  
 न्यपुरुषः । समानपुरुषः । मध्यपुरुषः । मध्यमपुरुषः । वीर-  
 पुरुषः । एवमश्रेणयः श्रेणयः कृता । श्रेणोक्तताः ॥ तथा  
 कृताकृतम् । भुक्तापभुक्तम् । गतप्रत्यागतम् । यातानु-  
 यातम् । अश्रितानश्रितम् । क्लिष्टाक्लिष्टितम् । क्रयाक्र-  
 यिका । फलाफलिका । पुटापुटिका । मानान्मानिका ॥  
 तथा सत्यपुरुषः । महापुरुषः ॥ परमपुरुषः । उत्तमपुरुषः ।  
 पुरुषोत्तम इति विशेषणं वा परं स्यात् । उत्कृष्टपुरुषः ॥  
 तथा गोहृन्दारकः । गोनागः । अश्वकुञ्जरः ॥ कतरकठः ।  
 कतमकठः ॥ किं राजा ॥ इभ्यपीटा । इभ्ययुवतिः । अग्नि-  
 स्तोत्र इति विशेषणं वा परं स्यात् ॥ एवं दधिक्रतिय-  
 यानि । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोव-  
 ष्कयथी । कठप्रवक्ता । कठयंत्रियः । कठाध्यापकः । कठ-  
 धूर्तः ॥ गोप्रकाण्डम् । अश्वमतजिका ॥ युवखलतिः । युव-  
 खलती । युवपलितः । युवपलिता । युववलिनः । युवव-  
 लिना । युवजरन् । युवजरती ॥ भोग्योष्णम् । तुल्यश्वेतः ।  
 मद्दशश्वेतः । शक्तकण्ठः । शक्तशक्तः ॥ कुमारी च सा श्र-  
 वणा चेति कुमारश्रवणा । कुमारप्रव्रजितः । कुमारप्रव्र-  
 जिता । कुमारपण्डितः । कुमारपण्डिता ॥ गोगर्भिणी ।  
 अजगर्भिणी ॥ मयूर इव व्यंसकः । मयूरव्यंसकः । मयूर-  
 स्त्रिव विगतावसावस्थेति विग्रहः । एव क्वाप्तव्यंसकः ॥  
 कम्बीज इव मुण्डः । कम्बीजमुण्डः । उचं च तद्वचं चेत्यु-  
 चावचम् । एधमुधनीचम् । न किञ्चन । अकिञ्चनम् ।

नास्य वा किञ्चनास्तीत्यकिञ्चनम् ॥ पूर्वशासौ कायश्चेति  
 पूर्वकायः । कायैकदेशे कायः । एवम् अपरकायः । अधर-  
 कायः । उत्तरकायः । मध्यकाय । मध्यमकायः । मध्याङ्गः ॥  
 अर्धं च तत्पिपली चेत्यर्धपिपली । पिपल्यर्धमिति षष्ठीस-  
 मासौऽपि दृश्यते हि । चेत्यर्धं टक्षिणं नेरोः । गरार्धम् ।  
 चापार्धम् । चूर्णिकार्धमिति । असमप्रविभागेऽपि । न ही-  
 दमर्धंजरतीयं नभ्यमिति ॥ एव द्वितीयभिद्या । भिद्या-  
 द्वितीयम् । तृतीयभिद्या । भिद्यातृतीयम् । चतुर्थभिद्या ।  
 भिद्याचतुर्थम् । तुरीयभिद्या । भिद्यातुरीयम् । तुर्यभिद्या ।  
 भिद्यातुर्यम् ॥ मासजातः । संवत्सरजातः । इति बहुव्री-  
 हिणा सिद्धम् ॥ न वाह्यणः । अवाह्यणः ॥ कर्मधारयप्र-  
 देगः । कर्मधारयसन्ने तु पुंवाह्यो विधीयते [का० ०,  
 ५, २०] इत्येवमादयः ॥

### संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ६ ॥

कर्मधारय इति मन्त्र्यः । पञ्चसु कपालेषु मरुत  
 श्रीदनः पञ्चकपालश्रीदनः । पञ्च गावो धनमश्चेति  
 पञ्चगवधनम् । पञ्चानां पूतानां समाहारः पञ्चपत्नी ।  
 तद्विद्यार्थोत्तरपदममाहारिषु मन्त्रेयम् ॥

### तत्पुरुषावुभौ ॥ ७ ॥

उभौ द्विगुकर्मधारयो तत्पुरुषसञ्ज्ञौ ज्ञेयौ ॥ तत्पु-  
 रुषप्रदेशाः । नस्य तत्पुरुषे लीप्यः [का० ०, ५, २२]  
 इत्यधिकारे ॥ कुट्ट इति कदाचो बहुव्रीहो न भ्यात् ॥

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।  
समस्यन्तो समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥८॥

कट श्रितः । कटश्रितः । एवं कास्तारातीतः । नर-  
कपतितः । यामगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुसुप्राप्तः । दः-  
खापवः । यामगर्भी । यामागर्भी । श्रीद्वनबुभुक्षः । म-  
ट्टारुढो जाम्प. । चहरतिश्रुता सुहर्ताः । चङ्गःमं-  
कास्ताः । रात्राकृष्णः । मासप्रमितघन्टमाः । मन्तोऽ-  
खम् । सर्परात्रकन्यापो ॥ कश्चिदाक्यमेव । श्रीद्वं भुक्त-  
यान् ॥

दतीया । गिरिणा काणः । गिरिकाणः । एवं धा-  
न्यार्धः । मासपूर्वः । पिष्टमद्वयः । पिष्टममः । मासीनः ।  
मासविक्रमः । चमिकनहः । वाङ्मिपुषः । गुडमियः ।  
याक्पुष्पः । तथा राजहतः । नगुनिभिक्तः । काकपेया  
नदी । बाध्यन्तेयानि । लणानि ॥ कश्चिद्य प्यात् । का-  
जेन पातया ॥ कश्चित्प्यात् । कुयोपेयम् । घनघालम् ।  
दधोपमिक्त श्रीद्वनः । दधोद्वनः । गुडेन मिया धानाः ।  
गुहधानाः ॥

चतुर्वी । गोभ्यो द्वितम् । गोद्वितम् । एवं गोसुम्नम् ।  
कुवेरबन्धिः । गोरचितः । यपाय दाह । गूपदाह । त्रै-  
देयं पुष्पम् । माह्वशदेयं धनम् । वरपदेया कन्या ॥ क-  
श्चिद्य स्यात् । माह्वपाय. दातव्यम् । माह्वदार्थः दूषः ।  
माह्वदार्था पदा । माह्वदार्थ पदः । नित्यसमास एव  
सर्वनिष्पत्ता च ।

पञ्चमी । वृकाञ्जयम् । वृकभयम् । वृकभीतः । वृकभीतिः ।  
 वृकभीः । यामनिर्गतः । सुखापेतः । कल्पनापीडः ।  
 चक्रमुक्तः । मञ्चपतितः । तरङ्गापत्रस्तः ।

यष्टी । राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः । आत्मवृष्टः । भिषा-  
 द्वितीयः । वर्तमानसामोप्यम् । चन्दनगन्धः । नदीघोषः ।  
 कन्यारूपम् । स्तनस्पर्शः । फलरसः ॥ ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् ।  
 हत्तिरपोथते । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणः ।  
 वाक्यमेव । तथा फलानां दत्तः । छात्रस्योच्चैर्गृहमिति  
 सापेक्षत्वात् । पलाशशतनम् । माटस्मरणम् । सुरेश्वरः ।  
 राजपूजित इत्यादिषु सम्बन्धवृत्त्या समास एव ।  
 सप्तमी । अक्षिपु शीण्डः । अक्षशीण्डः । अक्षधूर्तः । अ-  
 क्षकितवः । वनेऽन्तर्वसति । वनान्तर्वसति । तथा का-  
 म्बिह्वसिद्धः । छायाशुष्कः । कुम्भीपक्तः । चारकबन्धः ।  
 तीर्थध्वाङ्गः । तीर्थकाकः । तथा पुर्वाह्वगैयं साम । मा-  
 सदेयमृणम् । पूर्वाह्वकृतम् । अपराह्वकृतम् । पूर्वाह्वक-  
 तम् । अपरराह्वकृतम् । एवमन्वैऽपि ॥

परपदेनेति किम् ? गतो यामम् । कथं प्राप्तो जीविकाम् ।  
 प्राप्तजीविकः । एवम् आपन्नजीविकः । अत्यादयः  
 क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । अतिक्रान्तः खट्टाम् । अतिखट्टः ॥  
 अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । अपक्रुष्टं कोकिलया ।  
 अवकोकिलं वनम् । एवम् अवमयूरम् ॥ पर्यादयो भ्रान्ता-  
 द्यर्थे चतुर्थ्यां । परिखलानोऽध्ययनाय । पर्यध्ययनः ॥ नि-  
 रादयो गताद्यर्थे पञ्चम्या । निर्गतः कौगास्वराः । नि-  
 ष्कीशाब्धिः ॥ सत्यम् । कृते समासे पूर्वनिपातोऽभिधा-

नात् । यथा दन्तानां राजा । राजदन्त इति । कुत्रा-  
क्षण इत्यादीनां कर्मधारयः ॥

स्यातां यदि पदे द्वे तु यदि वा सुर्वह्न्यपि ।

तान्यन्यस्य पदस्यार्थं बहुव्रीहिः ॥ ६ ॥

यत्र समास इति मय्यम्भः । आरूढो वानरीऽय स  
आरूढवानरो हृत् । कृतः प्रणामो घेन स कृतप्रणामो  
जनः । एव दत्तभीजनोऽतिथिः । उच्छ्वजनपदो देशः ।  
चित्तगुर्देवदत्तः । बहुदका नदी ॥ बहुपदेऽपि । मत्तबहु-  
मातङ्गं वनम् । तथा उपमता दश एषाम् । उपदशाः ।  
एवम् आपन्नदशाः । आसन्नदशाः ॥ अदूरदशाः । अधि-  
कदशाः । ते पुनर्नवैकादश वा ॥ त्रिदश परिमाणमे-  
षाम् । त्रिदशाः । दशशब्दः मंथ्यानि वर्त्तते । परिमाण-  
शब्दमात्रिध्यात् । यथा पञ्च परिमाणमेषाम् । पञ्चकाः  
शकुनयः ॥ द्वौ वा त्रयो वा परिमाणमेषाम् । द्विवाः ॥  
भिन्नाधिकरथेऽपि । उरसिलोमा । कण्ठे कालः । ससै-  
र्भुक्त्तः ॥ अन्यपदार्थे प्रथमान्तेऽपि । सह पुत्रेणागतः ।  
सपुत्रकः । सह लोम्ना वर्त्तते । सलोमकः । विद्यमान-  
लोमक इत्यर्थः । एवं सपञ्चकः । सकष्टकः ॥ सहैव द-  
शभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । इत्यनभिधानात् ॥ के-  
शेषु च केशेषु च शङ्गीत्या युद्धं हस्तम् । केशाकेशि । दृष्टैव  
दृष्टैव प्रहृत्य युद्धं हस्तम् । दण्डादण्डि ॥ बहुव्रीहिप्र-  
देशाः । बहुव्रीहौ [ का० २, १, ३५ ] इत्थेवमादयः ॥

विदिक् तथा ॥ १० ॥

तथा विदिग्भिधेयो बहुवीहिर्ज्ञेयः । अर्थादिभ्वाच्च  
कयो शब्दयो समासे सति । दक्षिणस्याय पूर्वस्याय  
दिशोर्यदन्तराल मा दक्षिणपूर्वा दिक् ॥

**इन्द्रः समुच्चयो नाक्षोर्वह्णनां वापि यो भवेत् ॥ ११ ॥**

यत्र समासे हयोर्नाक्षोर्वह्णना वापि नाक्षां य समुच्चय  
स इन्द्रा भवेत् । देवत्तयज्ञदत्तौ । धवखदिरपलाशा ।  
याग्दृशदम् । पोठच्छोपानहम् ॥ इतरैतरयोग' समा  
हारश्च समुच्चयस्यैव भेद इति ॥

**अल्पस्वरतरं तत्र पूर्वम् ॥ १२ ॥**

तत्र इन्दे समासे यदल्पस्वरतर तत्पूर्वं निपतति ।  
मृगम्ययोधम् । धवाशकर्मम् ॥ तरयद्वय द्विपदनियमार्थम् ।  
तत्र शठदुन्दुभिषीणा ॥ व्यभिचरति च । चट्टखुलमुपले ।  
तण्डुलकिष्टे । चिद्वरथबाह्योकी । इत्येवमादय ॥

**यच्चार्चितं हयोः ॥ १३ ॥**

तत्र इन्दे समासे दयीर्यदचितं तत्पूर्वं निपतति ।  
देवदैर्त्यो । वासुदेवानुंनो ॥ व्यभिचरति, च । नरनारायणो ।  
उमामहेश्वरी । काकमयूरी ॥

**पूर्वं वाच्यं मवेद्वयस्य सोऽव्ययीभाव इत्यते ॥ १४ ॥**

समासस्येति सम्बन्धः । कारके श्लेषधिकृत्य कथा प्र  
हता । अधिष्ठा । समीपे । उपकुप्यम् ॥ ऋषी ।  
समुद्रम् ॥ सभाय । निर्मच्छिकम् ॥ तथा गवदिकानाम्



का० २ ५ १६ ] नाञ्चि चतुष्टयम् । ८५

हे विंगम । दुर्गवदिकम् ॥ शीतानामतिक्रमः । अति-  
शीतम् । अतितैष्टकम् । तैष्टकाणामाच्छादनानां न  
सम्प्रत्युपभोगकाल ॥ शब्दप्रादुर्भावेऽपि । इतिपाणिनि ।  
तत्पाणिनि ॥ पद्यादर्थे । अनुरथम् ॥ यथार्थे । अनुरू-  
पम् । रूपस्य योग्यत्वम् । अर्थमर्थ प्रति । प्रत्यर्थम् ।  
यथाशक्ति । अनुज्येष्ठम् । अत्यनतिक्रमेण व्येष्टानुक्रमे-  
षेत्यर्थः ॥ सादृश्ये । किञ्चिः सदृशम् । सकिञ्चिः ॥ सा-  
कन्ये । सदृशमभ्यवहरति । सामान्यधीते । एवमन्येऽपि ॥  
अव्ययीभावप्रदेशाः । अव्ययीभावाद्कारान्तादिभक्तौनाम-  
मपञ्चम्याः [का० २ ४, १] इत्येवमादयः ॥

स नपुंसकलिङ्गं स्यात् ॥ १५ ॥

सोऽव्ययीभावसमासो नपुंसकलिङ्गं स्यात् । तथा चो-  
दाहृतमुदाङ्गियते च । समत्व भूमे । सम भूमि । समं  
पदार्ति । तथा सुषमम् । विषमम् । निषमम् ।  
दुषमम् । अपरत्वम् । शोभनत्व समस्येत्यादि वाक्यम् ॥  
तथा प्रसृगम् । प्ररथम् । प्रदक्षिणम् ॥ अव्ययपूर्वपद-  
त्वादलिङ्गत्वेव प्राप्तेति वचनम् ॥

इन्द्रैकत्वम् ॥ १६ ॥

इन्द्रस्यैकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । प्रत्नहात्कठुगर-  
लापम् । उदगात्कठकौशुमम् । अर्काश्वमेधम् । पटक-  
क्रमकम् । आराशस्त्रि । गङ्गाशोषम् । कुरुकुरुचेवम् ॥  
मथुरापाटलिपुत्रम् । अहितकुलम् । तच्चायस्कारम् ।

पाणिपादम् । मारुप्रिकपाणविक्रमम् । इन्द्रग्वम् । युका  
 निघम् । बदरामलकम् । प्रसन्नयोधम् । धयाग्वक-  
 शम् । कुयकाशम् । तिलमापम् । रुद्रपतम् । हस-  
 चक्रवाकम् । दधिष्टतम् । सुखदुःखम् ।

अनुवादे चरणानां स्थेषद्यतनीप्रयोगविषयाषाम्  
 अनपुंसकलिङ्गानां यल्लुःकतूनां च त्रिकटपाठानाम् ।  
 अपाणिजातिविसदृशनिह्ननदीदेशनगराणाम्  
 गाम्यतिकवैरिणाम् अथ कारुण्यां प्राखितूर्यकाङ्गानाम् ॥ १ ॥

सेनाप्राना च बहुत्वे भवति शुद्रजन्तुकपलानाम्  
 उद्यतणधान्यमृगशकुनिविशेषाणां विभाषैव ।  
 व्यञ्जनविशेषकाणां साद्रव्याणां विरोधिनां च समता  
 तेषां च समाहारी दधिपयसां खलु भवेदन्यः ॥ २ ॥  
 एकत्वमिति किम् ? इत्यगौ । दधिष्टता ।

**तथा द्विगोः ॥ १७ ॥**

तथा द्विगोरप्येकत्वं नपुंसकलिङ्गं स्यात् । पञ्चगवम् ।  
 चतुष्पथम् । शोभनमिति विशेषणात् ॥ एकत्वमिति  
 किम् ? पञ्चकपाल श्रीदन । अपात्रादिरदन्तोऽथ  
 स्यादन्ती वा द्विगुस्तथा । अनन्तश्च समाहारो नदादिषु  
 निगद्यते ।

**पुं वद्भाषितपुंस्कानूङ्पूरण्यादिषु स्त्रियां  
 तुल्याधिकरणे ॥ १८ ॥**

स्त्रियां वक्तमानो भाषितपुंस्कोऽनूङ् पुं वद्भवति ।

स्त्रियां वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिवर्जिते पदे परतः ।  
 शोभनभार्यः । दीर्घजङ्घः ॥ अर्धात्पूर्वस्य परस्य च  
 स्त्रियामिति विशेषणात् । ग्रामणि कुल दृष्टिरस्येति  
 ग्रामणिदृष्टिः । कल्याणी प्रधानमेवाम् । कल्याणीप्रधानाः ।  
 भाषितपुंस्कोऽर्थ इति किम् ? द्रोणीभार्यः ॥ अनूडिति  
 किम् । ब्रह्मबन्धुभार्यः ॥ अपूरण्यादिविति किम् ?  
 कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ मुख्यपूरणीग्रहणात् । कल्याणप-  
 ष्चमीकः पञ्चः ॥ आदिग्रहणात् । कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया ।  
 मनोज्ञा । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वा ।  
 कान्ता । समा । बाल्या । दुहिता । धामना ॥

### संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ १६ ॥

इह पुं वन्मात्रं वर्तते । संज्ञापूरणीकोपधास्तु पुं वद्रूपान्  
 न भवन्ति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । पञ्चमीभार्यः । पञ्च-  
 मीयते । पञ्चमीमानिनी । पाचिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः ॥  
 कथं पाकभार्यः । मेकभार्यः । शुक्तभार्य इत्यभिधानात् ॥  
 वृद्धिनिमित्तस्यारक्तविकारस्य न च तद्धितस्यापीदन्तस्य  
 स्त्राङ्गस्य न त्वमानिनि । तथा जातेः ॥

कर्मधारयसंज्ञे तु पुं वद्भावो विधीयते ॥ २० ॥

भाषितपुंस्कानूद्घृतिपेधबाधकोऽयम् । कठी च सा  
 भार्येति कठभार्या । एवं दत्तभार्या । पञ्चमभार्या ।  
 पाचकभार्या ॥ भाषितपुंस्क इति किम् ? खट्वाहन्दा-  
 रिका ॥ अनूडिति किम् । ब्रह्मबन्धुदारिका ॥

धाकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे षदे ॥२१॥

महादेवः । महावक्तः । अन्तरङ्गत्वावलीये मत्या-  
कारः । अन्तस्य न भवति । महद्भूतद्यन्द्रमाः ॥ योग-  
विभागात् । महत्याघासः । महाघासः । एवं महा-  
कारः । महाविशिष्टः ॥

नस्य तत्पुरुषे लोष्यः ॥ २२ ॥

नस्य सम्बन्धिनि तत्पुरुषे नस्य सम्बन्धी नकारो  
लोष्यो भवति । दिनकारो वा पाठः ॥ न सर्वर्षः ।  
असर्वर्षः । न विद्यते घोषो ध्वनिर्येषां तेषोषाः । ब्राह्मण-  
स्याभावः । अत्राह्वणम् ॥ तत्पुरुष इहोपलक्षणम् ॥

स्वरेऽक्षरविपर्ययः ॥ २३ ॥

नस्य तत्पुरुषे स्वरेऽक्षरविपर्ययो भवति । अनजः ।  
अनजम् । अनजकः ॥

कोः कत् ॥ २४ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे कइवति । कुत्सितोऽश्वः ।  
कदम्बः । एवं कदुश्च ॥ तत्पुरुष इति किम् ? कूटो देवः ॥

का त्वीषदर्थेऽच्चे ॥ २५ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुष इषदर्थे वर्तमानस्य काटेशो  
भवति । अक्षयब्दे च परतः । ईषल्लक्षणम् । कालवणम् ।  
काशम् । काशेण वीक्षते ॥ ईषदर्थे स्वरे तु परत्वात्का-  
टेश एष ॥

## पुरुषे तु विभाषया ॥ २६ ॥

कुशब्दस्य तत्पुरुषे पुरुषशब्दे च परे विभाषया  
कादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । इयनप्राप्ते  
विभाषैव ॥ इपदुष्णम् । कौष्णं कवोऽयं कदुष्णमिति  
वक्तव्यम् ।

## याकारौ स्त्रीकृतौ ह्रस्वौ क्वचित् ॥ २७ ॥

इय याकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ  
ह्रस्वौ भवतः समासे क्वचिन्नञानुरोधात् । रिवतिमित्रः ।  
रोहिणिमित्रः । भंरणिमित्रः ॥ इष्टक्वचित्तम । इषीक-  
तूत्तम् । मालभारिणी कन्या । एवमन्येऽपि ॥

## ह्रस्वस्य दीर्घता ॥ २८ ॥

ह्रस्वस्य दीर्घता भवति समासे क्वचिन्नञानुरोधात् ।  
दात्राकर्णः । द्विविधाकर्णः । द्विगुणाकर्णः । ह्यद्र न्ना-  
कर्णः । चिह्रस्वैव कर्णे दीर्घः ॥ क्वचिन्न स्यात् ।  
पिष्टकर्णः । षष्टकर्णः ॥ नहिष्टतिह्रस्विधिरुधिसहित-  
निषु क्विबन्तेषु प्रादिकारकाणामेव दीर्घः । उषानत् ।  
उषाहत् । प्राहट् । मर्मावित् । नीरुक् । ऋतीषट् ।  
परीतत् । एवमन्येऽपि ॥

## अनव्ययविसृष्टसु सकारं कपवर्गयोः ॥ २९ ॥

अनव्ययविसृष्टसु कपवर्गयोः परयोः सकारमाप-  
द्यते । समासे क्वचिन्नञानुरोधात् । अयस्याशम् ।  
अयस्कल्पम् । अयन्कास्यति । अयस्कम् । पाशकल्पकास्य-

केषु दृश्यते ॥ रप्रकृतेः काम्ये न भवति । गीःका  
म्यति । धूःकाम्यति ॥ अयस्कारः । अयस्कामः । अय-  
स्कंसः । अयस्कृन्मः ॥

कञ्कामिकंसकुम्भेषु समायेऽयमतःपरः ।

अनुत्तरे कुशाकर्ण्योर्भास्करादिषु लक्ष्यतः ॥

नजा निर्दिष्टमनित्यम् । नमस्कृत्तुम् । पुरस्कृत्तुमि-  
त्यादयः ।

इति दीर्गसिंहां वृत्तौ नान्नि चतुष्टये

समासपादः समासः ॥

### वाणपत्ये ॥ १ ॥

षष्ठान्दान्नाम्नोऽपत्येऽभिधेयेऽणप्रत्ययो भवति वा ।  
उपगौरपत्यम् । औपगवः । पाण्डवः । आश्वपतः ।  
जैवः । प्रौष्ठः ॥ अपत्यसामान्यविवक्षायामाद्यप्रकृतेरेव ।  
प्रौत्वादिषु प्रशस्य एवापत्ये स्त्रीवर्जितेऽष्टादशोऽभिधी-  
यन्ते । वायहृषाद् उपगौरपत्यम् । उपग्वपत्यं च  
स्वात् ॥

### एव गर्गादेः ॥ २ ॥

गर्गादेर्यणादपत्येऽभिधेये षष्ठप्रत्ययो भवति । गर्गस्वा-  
पत्यम् । गार्ग्यः । एवं वात्स्यः ॥ गोत्रादिभूतादेव यो-  
त्रादावेवापत्येऽभिधानात् । अन्वत्त गार्गिः ॥ अनन्तरीऽपि ।  
रामो जामदग्न्यः । व्यासः । पाराशर्यः । अर्जुनः । का-

संपीर्यः ॥ जामदग््नः । पाराशर इति च ॥ गर्गादि-  
राकृतिगणोऽयम् ।

### कुष्मादेरायनश्चतुः ॥ ३ ॥

कुष्मादेर्गणान्नादिभूतात्पौत्रादावेवापत्येऽभिधेय-  
प्रायनणप्रत्ययो भवति । एषश्च स्मृतस्तदन्तात्पौत्रादे-  
रवद्वलेऽस्त्रियाम् । तदेतत् स्मृतग्रहणस्येष्टविषयत्वात् ।  
कौष्मायन्यः । कौष्मायनी । वाधायन्यः । वाधायनी ॥  
स्त्रियां तु कौष्मायनी ॥ बहुल्ये तु कौष्मायनाः ॥ नटा-  
देस्तु । नाटायनः । चारायणः । मौष्मायनः ॥ कुष्मी नाम  
कथितम् । तस्यापत्यं कौष्मिः । प्रथमापत्यं च कौष्मिः ॥  
कुष्मादिराकृतिगणोऽयम् ॥

### स्त्र्यत्यादेरेयश्च ॥ ४ ॥

स्त्रियां विहितत्वात्स्त्री । स्त्रियामादादिभ्योऽत्रा-  
देवापत्येऽभिधेय एयश्च भवति । येनतेयः । सौपर्ण्यः ।  
कामण्डल्यः । यौवतेयः ॥ आत्रेयः । शौचेयः ॥ आदि-  
ग्रहणात् । शौचेयः । वेष्टपुरेयः ॥ अत्रिरयमप्रत्ययेऽन्ता-  
द्विस्त्रोपलक्षणम् । तेन मरीचिरपत्यं मारीचः । दाचिरपत्यं  
दाचायणः ॥ अत्रादिराकृतिगणः ॥

### इक्षतः ॥ ५ ॥

अकारान्तात्पौत्रोऽपत्येऽभिधेय इक्षश्च भवति । दक्ष-  
स्यापत्यं दाक्षिः । एवं प्राक्षिः । अस्यापत्यमिः ॥ अत  
इति किम् ? फौलालपः ॥ गतसर्वकाकशकृद्वराजपुरु-

बनायुरकारकेभ्यः संख्यादिभ्यो न भवत्यनभिधानात् ॥  
 कथं प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति तस्येदमित्यण् ॥

**बाह्वादेश विधीयते ॥६॥**

बाह्वादेशादपत्ये ऽभिधेय इण् भवति । बाह्विः ।  
 श्रीपबाह्विः । विन्द्विः । श्रीपविन्द्विः । गीत्रादिभूता-  
 देवेभ्यते । बाहुर्नाम कथित् तस्यापत्यं बाहवः ॥ बाह्वा-  
 दिराक्षतिगणोऽयम् ॥

**रागान्नक्षत्रयोगाच्च समूहात्प्रास्य देवता ।**

**तद् वैसाधीते तस्येदमेवमादेरण् इष्यते ॥ ७ ॥**

रागयोगाद्रागः । कौमुभम् । हारिद्रम् । कुमुभेन  
 हरिद्रया वा रत्नमित्यर्थः । कथं कापाथी गर्दभस्य कर्षी ।  
 हारिद्रो कुकुटस्य पादाविति तद्गुणाधारोपात् । नक्षत्रस्य  
 योगः । इत्युनैव । तस्यम्बन्धात्कामोऽभिधीयते । एण्वि-  
 धिमु अतादेव नक्षत्रमप्यात् । पीपमहः । पीपी राति ।  
 पुष्पेण चन्द्रगुणेन गुह्या रात्रिरित्यर्थः । कृत्तिकाश्च वि-  
 शाखाश्च मघाश्च भरणीयु चेति नक्षत्रगणैश्चामीदीप्या  
 रात् । यद्यपि कालाभिधाने तस्याप्यण् नास्ति विकल्प  
 नात् । धर्मिणी ऋमिधः समूहः । यावसम् । वाकम् ।  
 मैसम् । दीवतम् ॥ गियो देवताष्येति गैवः । एवमैस  
 ह्विः । पिन्नी मन्त्रः ॥ इन्दी वेत्तधोते वा । वाक्मः ।  
 एव वैसाकरणः । नक्षत्रेदम् । मार्गं मार्गम् । एव  
 प्रोक्तरम् ॥ इवमादिदृश्येति मन्त्रादेशो, मन्त्रेभ्यश्च ऋषो



वृष्टते । चतुष्पा वृष्टते । चाक्षुषं रूपम् । एषं यावत्तः  
 गन्धः ॥ दृग्दि पिष्टाः । दार्गटाः सशयः ॥ उदूखने  
 क्षुब्धाः । श्रीदूखला सुहाः ॥ अश्वैरुह्यते । ग्राम्यो रवः ॥  
 चतुर्भिर्दृष्टते । चातुरं शकटम् ॥ चतुर्दग््यां इत्यते । रत्तः  
 चातुर्दगम् ॥ तत्र भवद्भ्यं जातस्त्रतो यागत इत्यादि-  
 विग्रहः कार्यः । आकृतिगणोऽयम् ॥

तेन दीव्यति संसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।

पण्याच्छिल्पान्त्रियोगाच्च क्रीतादेरायुषादपि ॥८॥

तेन दीव्यति । तेन संसृष्टम् । तेन तरति । तेन  
 चरत्यपि । अनेदोपचारहत्तेः । पण्याच्छिल्पान्त्रियोगाच्च  
 यथासम्बन्धं क्रीतादेरायुषादप्यनेदोपचारहत्तेरिक्कण्प्रत्ययो  
 भवति । अद्यैर्दीव्यति । आधिकः ॥ दध्ना संसृष्टम् । दा-  
 धिकम् । एषं मारोषिकम् । गोपुच्छेन तरति । गोपु-  
 ष्टिकः । एषं काण्डप्रविको नद्याः । आग्नेधिको ब्र-  
 ह्महत्यायाः ॥ शकटेन चरति । शाकटिकः । एवं घ-  
 ष्टिकः । शृङ्गपेरेण चरति । शाङ्गवेरिकः ॥ ताम्बून-  
 पण्ययोगात् ताम्बूलिकः । रःप्रगिन्पयोगाद् नार्दङ्गिकः ।  
 एवं पाणविकः ॥ पारनियोगाद् दौषारिकः । एवं शी-  
 ल्कमालिकः ॥ द्विशूर्पेण क्रीतः । द्विशोर्षिकः । एवं मा-  
 हसिकः ॥ कार्यापणनर्हति । त्वाप्यापणिकः ॥ तोनरा-  
 युधयोगात् तोनरिकः । एवं चाक्रिकः ॥ क्रीतादेरप्यनेद-  
 मपेक्ष्य पक्ष्मी तियाविभांयय स्पटार्यः । कुहालेन ख-  
 नति । क्रीहासिकः ॥ श्रीजःसर्होऽभ्रसा वर्तते । श्रीज-

मिकः शूरः । माहसिकयौरः । आम्भसिको मत्स्य इत्यादि ॥

नावस्तार्थे विद्याद्वये तुलया सम्भितेऽपि च ।

तत्र साधौ यः ॥ ६ ॥

नावस्तृतीयान्तात् तार्थेऽर्थे । विद्यानृतीयान्ताद् वध्ने-  
ऽर्थे । तुलयेति द्वितीयान्तात् सम्भितेऽर्थे । तत्रेति सप्तम्यन्तात्  
साधावर्थे यप्रत्ययो भवति । नावा तार्थं नाव्यम् । विशेष  
वध्ने विष्णुः । तुलया सम्भितं तुल्यम् । कर्मणि साधुः  
कर्मण्यः ॥ अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्तौ  
गिरितुल्यः ॥ तुल्यः सह्य इत्यन्ये । कुयलो योग्यो हितश्च  
साधुरुच्यते ॥

द्रियस्तु हिते ॥ १० ॥

हितेऽर्थे द्रियप्रत्ययो भवति । वक्ष्येभ्यो हितो वक्ष्यो  
गोधुक् । एवम् अस्त्रीयः ॥ योगविभागात् स्वरणामादा  
वाह हितत, शेषेऽर्थे द्रियः स्यात् । शालायां भवी जाती वा  
शालीयः । ऐतिकायनस्यैमे कात्ताः । ऐतिकायनीयाः ।  
एवम् औपगवीयाः । एवमन्येऽपि ॥

यद्गुगवादितः ॥ ११ ॥

उवर्णान्ताद्वादिभ्यश्च हितेऽर्थे यप्रत्ययो भवति ।  
लकवाकुभ्यो हितं पयः लकवाकव्यम् । वधूभ्यो हितो  
दिगो वध्व्यः । गोभ्यो हितं वनं गव्यम् । एवं हविष्या  
स्तण्डुलाः ॥ सुगव्यम् । अतिगव्यमिति तदन्तविधि-

का० २. ६. १३.] नास्ति चतुष्टयम् । ८५

रिष्टः ॥ गो । ह्यिस् । अटका । बर्हिम् । मेधा । सुच  
प्रत्यादयोऽप्यनुमर्त्तधाः ॥ विकृतिवाचिनः शब्दाप्रकृता-  
वभिधेयायां यद्योक्तं द्वितेऽर्थे प्रत्ययो भन्तव्यः । अङ्गारी-  
याणि काष्ठानि । पिचव्यः कार्पासः ॥

### उपमाने वतिः ॥ १२ ॥

उपमितिरूपमानम् । उपमानेऽर्थे वतिप्रत्ययो भवति ।  
राजैव वर्त्तते राजपत् ॥ ब्राह्मणस्यैव वृत्तिरस्यैति  
ब्राह्मणयत् ॥ मधुरायामिव पाटनिपुत्रे प्रासादः । मधुरा-  
वत् ॥ राज्ञेय व्यपहृतमनेन । राजवत् ॥ देवमिव  
भवन्तं पश्यामि । देववत् ॥ पर्वतादिवामनादवरोहति ।  
पर्वतवत् ॥ ब्राह्मणायैव देवदत्ताय धनं ददाति । ब्राह्मण-  
वत् । अत्रापि तदर्हमिति परैरेष्टव्यमिव ॥ गुणसाम्येऽपि  
देवदत्त इव स्यूना देवदत्तवत् ॥ गुणहीनादपि । अन्भवत् ।  
जडवत् ॥ द्रव्यसाम्येऽपि । देवदत्त इव गोमान् । देव-  
दत्तवत् । सद्भावात् क्रियामाम्यमस्तीति सर्वत्र भवितव्य-  
मिव ॥

### तत्त्वो भावे ॥ १३ ॥

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । भावेऽभिधेये तत्त्वो-  
भवतः । शक्तस्य पटस्य भावः । शक्तता । शक्तत्वमिति  
शक्तगुणस्य भावः । शक्तस्य गुणस्य भावः ॥ शक्तता ।  
शक्तत्वमिति शक्तगुणजातिः ॥ गोता । गोत्वमिति गो-  
जातिः । एवं पाचकत्वम् । दण्डित्वम् । विद्यावित्वम् ।  
राजपुरुषत्वमिति क्रियादिसम्बन्धित्वम् ॥ देवदत्तत्वम् । च-

द्वत्त्वम् । सूर्जत्वमित्यवस्थानेदात् ॥ आकाशत्वमिति प्रदेश-  
शनेदात् । अभावत्वमिति सम्बन्धनेदात् । नानेत्यस्य भावो  
नामात्वम् ॥

**यण् च प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥**

भावेऽभिधेये यण् च प्रकीर्तित । चकारात् तत्त्वे च ।  
जडस्य भावो जाड्यम् । जडता । जडत्वम् ॥ ब्राह्मणस्य  
भावो ब्राह्मण्यम् । ब्राह्मणता । ब्राह्मणत्वम् ॥ एवं माण-  
व्यम् । वाडव्यम् ॥ प्रकीर्तितयदृष्टं नद्यानुरोभाधम् ।  
तेन गुणवचनब्राह्मणादिभ्योऽन्येभ्योऽपि क्रियायामपि  
दृश्यते । जडस्य कर्म जाड्यम् । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥

**वदस्यास्तीति मन्तुन्तून् ॥ १५ ॥**

तदिति प्रथमान्तात् । अस्यास्तीत्वभिन्नार्थे मन्तु । वन्तु ॥  
विन् । इन् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावो विद्यन्तेऽ-  
स्येति गोमान् । एवम् आयुषान् । लक्ष्मीवान् । किवान् ।  
विद्युत्वान् । पयस्वान् । भास्वान् । कम्बेवान् । ह्यववान् ।  
मालावान् । तेजस्वी । पयस्वी । दण्डी । मायो । मायावी ॥  
तिगन्धो विवक्षार्थः ॥

भूमनिन्दापशसानु नित्ययोगेऽतिशयने ।

ससर्गेऽस्ति विषत्वाया मन्त्रादयो भवन्त्वसो ॥ १ ॥

तथा मोपधमान्ताच्च धुडन्तादग्निडन्ततः ।

अवर्षोपधतस्यापि वन्तुरवर्षतस्तथा ॥ २ ॥

नायामीपांत्वूपाम् त्रीहिरवांस्वरूपतः ।

यथा त्रीहीति शालीति द्रवनेकस्वरादतः ॥

मायास्मेधास्त्रजो विन् स्यादाधिकारादिभाषया ।  
 विहिताः सर्व एवैते श्रेयैभ्यो गन्तुरिष्यते ॥ ४ ॥  
 एतन्निन्दितरोगिभ्यः प्राणिस्वैभ्य इनेव हि ।  
 कटकवल्लयी कुष्ठो स्यात्काकतालुको यथा ॥ ५ ॥  
 स्यात्स्वाङ्गात्तु यथाप्राप्तं स्तनकेशवती यथा ।  
 कः स्वार्थे नित्यमेवैषां वातोऽस्यास्तोति वातकी ॥ ६ ॥  
 अतीसारक्यपीडकं स्यात् पिशाचकी तथा स्मृतः ।  
 कश्मलसोन्मत्तत्वे पिशाचशब्दोऽभिधीयते ॥ ७ ॥  
 वयसि गम्यमाने च पूरणान्तादिनेव हि ।  
 पञ्च दिनानि मासा वा पञ्चमी बालको यथा ॥ ८ ॥  
 सुखादिभ्य इनेव स्याद् बाह्वृभ्यां बलादपि ।  
 सुखो दुःखो अलीकी च करुणी कृपणी हली ।  
 तृपी कृच्छ्री प्रतीपो च सोढ्याश्रास्त्रीत्युदाहृतम् ॥ ९ ॥  
 बाहुवल्लूरुवली च सर्वादेर्नित्यमित्तथा ।  
 विष्टेयं सर्वबीजीति सर्वकेशीत्युदाहृतम् ॥ १० ॥  
 स्याद्वर्मशोत्तवर्णान्तादिन्नेवेति विवक्षया ।  
 ब्रह्मधर्मी सुशीली च ब्रह्मवर्णोत्युदाहृतम् ॥ ११ ॥  
 जातौ तु हस्तदन्ताभ्यां कराच्चैव इनेव हि ।  
 हस्ती दन्ती करो ज्ञेयो वर्णादिन् ब्रह्मचारिणि ॥ १२ ॥  
 स्युर्ब्रह्मचरणाद्दे तोर्वर्णिनी ब्राह्मणास्त्रयः ।  
 ब्रह्मचर्यं विनापि स्युः सभ्रयाद्ब्राह्मणा इति ॥ १३ ॥  
 पुष्करोत्पलपद्मेभ्यो नहविसत्तमालतः ।  
 कंषित्यकुमुदाभ्यां च मृणालात्कर्दमात्प्रयः ॥ १४ ॥  
 गालूककारौपेभ्यश्च हिरण्वाद्द्रुददेशके ।

विवक्षायामिन्नेवेति यथा पुष्करिणीति च ॥ १५ ॥

अत्रन्तमान्तयष्टेभ्यः संज्ञायामिन्ने वेथते ।

अप्राप्ति नियमार्थं च दामिनी सोमिनी यथा ॥ १६ ॥

इन्विषय इको वाच्यः प्रागुक्ताद्वियमार्थतः ।

स्वार्थे कः स्यान्न वाच्योऽयं दृष्टेयव दृष्टिको यथा ॥ १७ ॥

सज्ञामालेऽटकावीणामेखलावडवाशिखा- ।

बलाकाभ्यः पताकाया इन्विभाषा विधीयते ॥ १८ ॥

वा कर्मचग्नेवग्नेभ्यश्च लोक्ताहबलोद्गम- ।

मूलदलकुलायामारीह प्रयाम उपयाम- ॥ १९ ॥

व्यायामावरोहाणाम् ॥

इन्द्रन्तानां सदैतयां स्वार्थे को नेथते कुधै ॥ २० ॥

एवमन्त्रेऽपि ॥

॥ संख्यायाः पूरणे डमौ ॥ १६ ॥

संख्याया पूरणेऽर्धे डमौ भवति । व्यवस्थितवाधिका  
रादा संख्यादेर्नान्तायाश्च मो भवति । शेषाश्च डः । एका-  
दशानां पूरणः । एकादश । एकादशो । एव पञ्चम ।  
पञ्चमी । संख्याया पूरण इति किम् ? एकादशानां  
पञ्चानां त्रोटिकाणां पूरणो घटः ॥

द्वितीयः ॥ १७ ॥

डेः पूरणेऽर्धे तीयो भवति । द्वयोः पूरणः । द्वितीयः ॥

त्रैस्तु च ॥ १८ ॥

त्रः पूरणेऽर्धे तीयो भवति । त्रयोदश । त्रयोदशानां  
दूरणः । तृतीयः ॥

अन्तस्यो डे षीः ॥१९ ॥

रघोरन्तस्य थो भवति । डे षी । चतुर्णां पूरणः । चतुर्थः । एवं षष्ठः ॥ आगमन्वाहिसर्गो डत्वं च न स्यात् ॥

कतिपयात्कतेः ॥ २० ॥

कतिपयात्कतेः पूरणेऽर्थे थो भवति । कतिपयधः । कतिपयः ॥

विंशत्यादेस्तमट् ॥ २१ ॥

विंशत्यादेः पूरणेऽर्थे तमट् भवति । विंशतेः पूरणः । विंशतितमः । विंशतितमी । विंशत्तमः । विंशत्तमी ॥ उत्तरत्र नित्यग्रहणादिकन्पी लभ्यते । विंशः । विंशः ।

नित्यं शतादेः ॥ २२ ॥

शतादेः पूरणेऽर्थे नित्यं तमट् भवति । एकशत-तमः । एकसहस्रतमः । एककोटितमः ॥

षष्ठ्यादत्रतत्परात् ॥ २३ ॥

तस्याः परमत्परः । संख्यायाः पर इत्यर्थः । षष्ठ्यादेरसंख्यापरान्नित्यं तमट् भवति पूरणेऽर्थे । षष्टि-तम । सप्ततितमः । अष्टौतितमः । नवतितमः ॥ अतत्प-रादिति किम् ? एकषष्ठः । एकसप्ततः ।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतःपरं तु ये ।

अद्यादेः सर्वनाम्नस्ते बहुष्वैव पराः कृताः ॥२४॥

श्रुतत्वात्सर्वनामकाव्यं प्रत्येव विभक्तिसंज्ञा । तेन  
यदा । कदेति घोषवति न दीर्घः ॥ बहुशब्दोऽत्र संख्या  
वचनः सर्वनाम साहचर्यात् ॥

**तत्रेदमिः ॥ २५ ॥**

तेषु विभक्तिसंज्ञकेष्विदमिकारी भवति । इतः ।  
इह । इदानीम् । अधुना ॥

**रथोरेतेत् ॥ २६ ॥**

रथोः परत इदम् एत । इत् । इत्येतौ प्राप्नोति यथा  
मन्थम् । एतर्हि । इत्यम् ॥

**तेषु त्वेतदकारताम् ॥ २७ ॥**

तेषु तकारादित्वेतदकारतां प्राप्नोति । अतः । अत्र ॥  
तकारादित्विति किम् ? एतथा ॥

**पञ्चम्यास्तस् ॥ २८ ॥**

सर्वनाम्नोऽद्वादेर्वहोश्चैव पञ्चम्यन्तात् तमप्रत्ययी  
भवति वा । सर्वन्तात् सर्वतः । तन्तात् ततः । बहुभ्यो  
बहुतः ॥ अद्वादेरिति किम् ? इत्या भवतः ॥ उगवा-  
दितः प्रागगतयेति आपकादसर्वनाम्नोऽप्यवधिर्माते  
तस् वक्तव्यः ग्रामात् । ग्रामतः ॥ हागुरुहोरवधी न  
भवति । युष्महीयते । सार्धाजीनः । पर्वताद्वरोहति ।

**अ सप्तम्याः ॥ २९ ॥**

सर्वनाम्नोऽद्वादेर् वहोश्चैव सप्तम्यन्तात् तमप्रत्ययी



भवति वा । सर्वस्मिन् सर्वत्र । बहुषु बहुव ॥ अद्यादे-  
रिति किम् ? द्योः । त्वयि । मयि ॥ आद्यादिभ्यम्  
तस वक्तव्यः । आदीनां आदितः । मध्ये । मध्यतः । अन्ते ।  
अन्ततः । पृष्ठे । पृष्ठतः । मुखे । मुखतः । पार्श्वे ॥  
पार्श्वतः । प्राकृतिगणोऽयम् ॥

इदमो ह्यः ॥ ३० ॥

इदमं सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । अस्मिन् । इह ॥

किमः ॥ ३१ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद् हो भवति वा । कस्मिन् । कुह ॥  
हृन्दीवित्यन्ये ॥

अत् क्व च ॥ ३२ ॥

किमं सप्तम्यन्ताद्द भवति । क्वादेश्य । कस्मिन् । क्व ॥

तहोः कुः ॥ ३३ ॥

तकारहकारयोः परयोः किं सुर्भवति । कुतः । कुह ।

काले किंसर्ववदेकान्येभ्य एव दा ॥ ३४ ॥

एभ्यः काले वर्त्तमानेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दाप्रत्यया  
भवति । कस्मिन् काले । कदा । एव सर्वदा । यदा ।  
एकदा । अन्यदा ॥ काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ।

इदमो ह्यधुना दानीम् ॥ ३५ ॥

काले वर्त्तमानादिदमं सप्तम्यन्ताद् हि । अधुना ।

दानौम् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति । अस्मिन् काले । ए  
तर्हि । अधुना । इदानौम् ॥

**दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ३६ ॥**

काले यत्तमानात्तद्. सप्तम्यन्ताद् दादानीमौ प्रत्ययी  
स्मृती । तस्मिन् काले । तदा । तदानौम् ॥

**सद्यथाद्या निपात्यन्ते ॥ ३७ ॥**

समानेऽहनि । सद्यः । समानस्य समाधौ यद्य पर  
विधि ॥ परस्मिन्नहनि परेद्यवि । परादेरेद्यवि ॥ अस्मि  
न्नहनि । अद्य । इदमोऽज्ञावो यद्य च परविधिः ॥ परत् ।  
परारि । पूर्वपूर्वतरयो, पर उदारौ च । अस्मिन् सवत्सरे ।  
ऐषमः । इदमः । सम सिष् ॥ पूर्वस्मिन्नहनि । पूर्वद्युः ।  
पूर्वादेरेद्युम् । एवमपरेद्यु । अधरेद्युः । उत्तरेद्यु । अ  
न्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्यु. । उभयेद्यु. । उभवाद्  
द्युश्च ॥ किमन्ययत्तद्भयोऽनद्यमनवृत्तिभ्योर्हिर्वा । कस्मिन्  
काले । कर्हि । कदा । अन्यर्हि । अन्यदा । यर्हि ।  
यदा । तर्हि । तदा । अद्यतनेऽपि ॥ एव पुरस्तादाद्  
योऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥

**प्रकारवचने तु धा ॥ ३८ ॥**

सर्वनाम्नोऽह्नादेः प्रकारवचने तु धाप्रत्ययो भवति ।  
सामान्यस्य भेदकः प्रकारः । सर्वेषु प्रकारेषु । सर्वथा ।  
एव यथा । तथा ॥ वाक्यार्थवशेन सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेयः ॥  
सा इति बहुवचन वा । तत्र सव्यासाः प्रकारे धा ।

एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा । सप्तधा ॥  
द्वित्रिभ्यां धमुष् एधा च । द्वैधम् । द्वेधा । त्रैधम् । त्रेषा ॥  
एकादशमुष् धा । एकध्वम् । एकधा ॥

**इदम्किम्भ्यां यसुः कार्य्यः ॥ ३६ ॥**

इदम् किम्भ्यां प्रकारवचने यसुः कार्य्यः । अनेन प्रकारेण । इत्यम् ॥ केन प्रकारेण । कथम् ॥

**आख्याताच्च तमादयः ॥ ४० ॥**

नाम्न आख्याताच्च तमादयः प्रत्यया निपात्यन्ते ।  
आख्यातं क्रियाप्रधानम् । आख्यतरः । आख्यतमः । प्र-  
कृत आख्य उच्यते निपातनस्योष्टविषयत्वात् । तथा पचति-  
तराम् । पचतितमाम् । क्लितराम् । क्लितमाम् । पर्षा-  
ह्येतराम् । पर्षाह्येतमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् ॥  
आख्यातकिमेकारान्ताध्ययेभ्यः क्रियागुणप्रकर्षहृत्तिभ्य एव  
तराम् तमाम् ॥

तथा गुणादिष्टे यन्सी वा ॥ पटिष्ठः । पटोवान् । पटुतरः ।  
पटुतमः ॥

प्रकर्षे रूपः ॥ प्रकृतं पचति । पचतिरूपम् । प्रकृतो वै-  
याकरणः ; वैयाकरणरूपः ॥

इदमदसमात्तौ कस्यदेश्यदेशोयाः ॥ पटुकस्य । पटुदेश्यः । पटु-  
देशीयः । पचतिकस्यम् । पचतिदेश्यम् । पचतिदेश्योचम् ॥  
कुक्षितहृत्तेर्नाम्न एव पाठः ॥ कुक्षितो वैयाकरणः ।  
वैयाकरणपाठः ॥

भूतपूर्वहोषरट् ॥ भूतपूर्व श्राव्यः । श्राव्यपरः । श्राव्य  
 परो ॥ प्रथमस्तद्भूतपूर्वोऽभिधये कथ्यते । देवदत्तस्य  
 भूतपूर्वो गोः । देवदत्तकथ्यः । देवदत्तपरः ॥

बहुव्याख्याकारकाष्टम् वा मङ्गले गम्यमाने ॥ बहु देहि ।  
 बहुगो देहि । एवं प्रभूतदेहि । प्रभूतगो देहि । अल्पगो  
 देहि । शोकगो देहि ॥

सत्यैकार्याभ्यां वीषायाम् । षी षी देहि । हिगो । देहि ।  
 एवं कार्यापयगो देहि । कुडवगः । पादगः ॥

कतिगणयस्तूनां संख्यावत् ॥ कतिगः । गणगः । तावत्तः ॥  
 वारण्य संख्यायांः कृत्वम् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । पञ्च-  
 कृत्वः । कतिकृत्वः । गणकृत्वः । तावत्कृत्वः । गतं वारान्  
 भुङ्क्ते । गतं वाराणा वा भुङ्क्ते । यतकृत्वः ॥

बहोरविप्रकर्षे षा च ॥ बहन्-वारान् भुङ्क्ते । बहुधा  
 द्वियस्य । बहुकृत्वः ॥

द्विविचतुर्भ्यः सुच् ॥ द्वौ वारौ भुङ्क्ते । द्विर्भुङ्क्ते । द्वि-  
 भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥ प्रसृतहस्तेर्मयट् ॥ अन्नं प्रसृतम् ।  
 अन्नमयम् । एवं यवागूनयी । प्रकृतेर्विकारेऽवयवे वाभ  
 वाच्चादनयोः ॥ अन्नमयम् । भस्ममयम् । सुवर्णमयम् ।  
 भवाच्चादनयोश्च । मीहः सूपः । कार्पासमाच्चादनम् ।  
 मयटाऽण् न बाध्यते ॥

एकस्वरान्वित्वम् ॥ वाक्यम् । त्वञ्जयम् । मृत्तयम् ॥  
 अभूततद्वयै कृत्वस्तिषु विकाराच्चिः ॥ अशक्तं शक्तं करोति ।  
 शक्तीकरोति ॥ अशक्तः शक्तीभवति । शक्तीभवति । श-  
 क्तीभ्यात् ॥ अक्षरं न यदुच्येतोरहोरजोभ्यः ॥ कतस्योपिभ्य

एवायं विधिः । निपातनष्टेष्टविषयत्वात् । अनरुहः क-  
 रोति । अरुहकरोतीत्यादि ॥ अभिव्याप्ती सम्पद्यती च सा-  
 तिर्था । वर्षासु लक्षणमुदकं सम्पद्यते । उदकसाकम्पद्यते ।  
 उदकसात्करोति । उदकसाद्भवति । उदकमाख्यात् ॥  
 स्वाम्यर्थादायस्ते । राजायत्तं करोति । राजमात्करोति ।  
 राजसाद्भवति । राजमाख्यात् । राजसाकम्पद्यते ॥  
 देये वा च ॥ देवाय देयं करोति । देवता करोति ।  
 देवता भवति । देवता प्यात् । देवता सम्पद्यते । एव-  
 मन्थेऽपि ॥

अभ्यक्तानुकरणादनेकस्वरादनितौ डाच् । पटपटात्क-  
 रोति । पटपटाकरोति । पटपटाभवति । पटपटाम्प-  
 द्यते । पटपटास्यात् ॥ द्वितीयतृतीयशस्वबीजेभ्यः छपि-  
 विषये करोती ॥ द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति ।  
 शम्भाकरोति । बीजाकरोति ।

संख्यादेर्गुणात् ॥ द्विगुणाकरोति । त्रिगुणाकरोति चैवम् ॥  
 समयाद् यापनायाम् ॥ समयाकरोति ॥  
 सपत्रनिष्पत्त्याभ्यामतिशयने ॥ सपत्राकरोति । निष्पत्त्या-  
 करोति मृगम् ॥

निष्कुलात्रिष्कोषदे ॥ निष्कुलाकरोति दाढिमम् ॥  
 प्रियसुखाभ्यामानुकूल्ये ॥ प्रियाकरोति । सुखाकरोति ॥  
 दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥ दुःखाकरोति ॥  
 शूलात्पाके ॥ शूले पचति मांसम् । शूलाकरोति ॥  
 सत्यादशपत्रे ॥ सत्याकरोति वषिग्भाण्डम् ॥  
 मद्रभद्राभ्यां वपने ॥ मद्राकरोति । मद्राकरोति ॥

## समाप्तान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता ॥४१॥

समामान्तगतानां वा राजादीनामदन्तता निपात्यते ।  
अतुप्रत्ययो वाऽदन्तो वा येषामिति विग्रहः । अथवा  
वचनोऽपि समासस्याथवयः । ततोपरजम् । अध्यात्मम् ।  
अव्ययीभावाद् विभक्तीनामम् ॥ द्विपुरी । त्रिपुरी ।  
द्विगोर्नदादित्वाद्दी ॥ सुक्षचिनी । दम्बनिन्दितरोगिभ्य  
इतीन् । एयमन्येऽपि ॥

प्रणम्य रुद्रस्य हरिर्मवान्वा वाख्या गणेशस्य च पादपद्मम् ।  
तनोति रत्ने श्लक्ष्णवर्णी राजादिदृष्टि पठता हिताय ॥  
राजम् अहन् सखि ॥ १ ॥ प्रागुक्तो विभिन्नतुपुरुष  
एव वक्ष्यति । एते तत्पुरुषे राजादयो भवन्ति । राजादि  
त्वाददन्तता स्यादित्यर्थः । महाराजः । परमाह । इग्रहः ।  
विबुधसखः । तत्पुरुषः इति किम् ? शोभनराजा  
मगधः । दीर्घाहो निदावः । वायुसखा राजा ॥

गौरतहिताभिधेये ॥ २ ॥ तहिताभिधेय वर्जयित्वा  
तत्पुरुषेणो राजादिर्भवति । राजगवः । परमगवः ॥  
अतहिताभिधेय इति किम् । पञ्चगुः । अन्यत्र चिन्तगुः ॥

उर प्रधानार्थम् ॥ ३ ॥ प्रधानार्थ उरःशब्दो राजादि  
र्भवति । अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अश्वाना हस्तिना  
च प्रधानमित्यर्थः ॥ प्रधानार्थमिति किम् ? अश्वोरः ।  
अश्वाना वच इत्यर्थः ॥

अनस अस्मद् अयस् सरस् जातिसञ्जयोः ॥ ४ ॥  
आतो सञ्जाया च एतं चत्वारो राजादयो भवन्ति ।

उपगतमनः । उपानमम् । जातिः ॥ महात्मम् । मंत्रा ।  
 अमृताग्मः । जातिः ॥ ऊगाग्मः । मन्त्रा ॥ पिण्डायसम् ।  
 जातिः ॥ लोहितायसम् । मन्त्रा ॥ मण्डूकमरसम् ।  
 जातिः ॥ जलमरसम् । मन्त्रा ॥ अतगोरिति किम् ।  
 हृद्दन् इत्यादि ।

ग्रामकोटाभ्यां सचन् ॥ ५ ॥ प्राप्यां तत्रा राजाटि-  
 भवति । ग्रामतलः ॥ कोटतलः ॥ प्राप्यामिति किम् ?  
 राजतला ॥

अतिः गन् ॥ ६ ॥ अतिपूर्वः या राजादिर्भवति ।  
 अतिगो वराहः । वेगवानित्यर्थः ॥ अतिगः शैवकः ।  
 मुखामिभक्त इत्यर्थः ॥ अतिगो सेवा । निकटेत्यर्थः ॥

उपमानादप्रापिनि ॥ ७ ॥ अप्राणिविषय उपमानं  
 यः । स राजादिर्भवति । प्राकर्षः शैव । प्राकर्षग्रः ॥  
 फलकः शैव । फलकग्रः ॥ अप्रापिनीति किम् ? व्याघ्रः  
 शैव । व्याघ्रग्रः ॥

शृगपूर्वाक्षरिभ्यश्च सक्यि ॥ ८ ॥ एभ्य उपमानाश्च  
 सक्यि राजादि भवति । शृगसक्यम् । पूर्वसक्यम् ।  
 उत्तरसक्यम् । फलकसक्यम् ॥

अतद्विदार्ये दिगोर्नीः ॥ ९ ॥ तद्विदार्यं वर्जयित्वा  
 उत्तरपदे समाहारे च दिगोः सम्यग्निनो नो राजाटि-  
 भवति । दिनायं धनम् । पञ्चनावं धनम् । अतद्विदार्यं  
 इति किम् । पञ्चनोः ॥ दिगोरिति किम् ? परमनोः ॥

अर्धनावम् ॥ १० ॥ अर्धमब्दाच्च पराधी राजादिर्भवति ।  
 अर्धनावम् । तिङ्स्व लोकाग्रयत्वान्प्रसक्तत्वेव ।

वा खारो ॥ ११ ॥ अर्धात्परा । अतद्वितार्थे द्विगोः  
 खारी राजादिर्भवति वा । अर्धखारम् । अर्धखारी ।  
 अद्विधानबलान्न स्त्रीलम् ॥ द्विगारधनम् । द्विखारी ।  
 अतद्वितार्थे द्विगोः स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तेर्नास्ति व्याहृतिः ।  
 पञ्चभिः खारौभिः क्रीतः । पञ्चखारः ॥

द्विविभ्यामञ्जलिः ॥ १२ ॥ आभ्यां परोऽञ्जलिशब्दो  
 राजादिर्भवति वा । द्यञ्जलम् । द्यञ्जलि । द्यञ्जलम् ।  
 द्यञ्जलि । द्यञ्जलप्रियः ॥ द्यञ्जलिप्रियः । द्यञ्जलप्रियः ।  
 द्यञ्जलिप्रियः ॥ उत्तरपदेऽतद्वितार्थे नेच्छन्त्यन्थे ॥ अत-  
 द्वितार्थे द्विगोरिति किम् ? द्यञ्जलिः । द्यञ्जलिः ॥

जनपदाद् ब्रह्मन् ॥ १३ ॥ जनपदवाचकाच्छब्दात्परो  
 ब्रह्मन् राजादिर्भवति । अवन्तिषु ब्रह्मा । अवन्तिब्रह्म ॥  
 वा न वर्त्तते परत्र वाग्रहणात् ॥

कुमहद्भ्रां वा ॥ १४ ॥ आभ्यां ब्रह्मन् राजादिर्भवति  
 वा । कुम्भितो ब्रह्मा । कुम्भितः । कुम्भिता । महाब्रह्मः ॥  
 महान्ब्रह्मा । आभ्यामिति किम् ? । परमब्रह्मा ॥

उक्तेषु स्तोत्रसम्भवे नदादौ द्रष्टव्याः ॥ १५ ॥ एत-  
 द्प्रत्ययान्ताः स्त्रियां वर्त्तन्ते चेत्तदा नदादौ द्रष्टव्याः ।  
 द्विप्रत्ययान्ता भवन्तीत्यर्थः । यथा राजानमतिक्रान्ता ।  
 अतिराजी । इत्यादि ॥ सम्भव इति किम् ? । अर्धनावम् ।  
 अर्धखारम् ॥

संख्याव्ययाद्यङ्गलिः ॥ १६ ॥ संख्याव्ययावादी यस्येति  
 विग्रहः । संख्याव्ययाद्यङ्गलिशब्दो राजादिर्भवति ।  
 ह्योरङ्गण्योः समाहारः । द्यङ्गुलम् ॥ इ अङ्गुली



प्रमाणमस्य दृग्गुलं दारु ॥ तद्विताभिधये द्विगुरयम् ।  
तेन तमादिविहिताः प्रमाणे हयमट्दघ्नट्मात्रट्प्रत्यया न  
भवन्त्युक्तार्थत्वात् । यथा अङ्गलिः प्रमाणमस्य अङ्गुलि-  
हयसम् । अङ्गुनिदघ्नम् । अङ्गुनिमात्रम् ॥ अथयादि ।  
निरङ्गुलम् ॥

अहं सर्वैकदेशसंख्यातपुण्यवर्षादीर्घादिश्च रात्रिः ॥१७॥  
एतेभ्यः सख्याव्ययादिभ्यश्च रात्रिगञ्च् राजादिर्भवति ।  
अहोरात्रः । सर्वरात्रः ॥ पूर्वरात्रः । अपररात्रः । एक-  
देशे वर्तमानस्य पूर्वादिगन्ध्यैकटीगत्वात्कर्मधारयः ।  
अन्यत्र पूर्वरात्रिः । अतिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थः ॥  
सख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । वर्षरात्रः । दीर्घरात्रः ॥  
सख्याव्ययादिश्च । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥ एभ्योऽङ्गोऽति  
नलोपो न दृश्यते । पूर्वाह्न इत्यादि ॥ संख्यातायाः ।  
सख्याताह्नः । सख्याताहः ॥ समाहारहिगो नलोपः ।  
द्वराहः । त्रराहः ॥

प्रागुक्ते विधिस्तत्पुरुष एव ॥ १८ ॥ राजन्नहन्  
सखीत्यादिर्घो विधिः न तत्पुरुष एव राजादिर्भव-  
तीति वेदितव्यः । तेन बहुव्रीह्यादी न भवतीत्यर्थः ।  
इन्द्रः सखा यस्य । इन्द्रसखा ॥ उपसखि । राजाह-  
सखायः । इत्यादि ॥

यन्त्रपपुरः ॥ १९ ॥ एते समासमात्रे राजादयो  
भवन्ति । स्थूलशामी यन्त्रार्थेति स्थूलपथः ॥ विमला  
आपो यत्र । विमलापं सरः । ललाटं पूरिव । ललाट-  
पुरम् ॥

धुरनक्षत्रम् ॥ २० ॥ अक्षसम्बन्धिनीं धुरं वर्जयित्वा  
धुरगृह्यो राजादिर्भवति । राजधुरा । महाधुरा ॥ अन-  
क्षस्येति किम् ? अक्षधूः । दृढधूरक्षः ॥

ऋत् ॥ २१ ॥ समासमात्र ऋत्गृह्यो राजादिर्भवति ।  
अर्धर्चः । सप्तर्चः ॥

नञ्वद्धादिय माणवकचरणयोः ॥ २२ ॥ चकारः  
समुच्चयमात्रे । नञ्वद्धादिय ऋत्गृह्यो राजादिर्भवति ।  
माणवकचरणयोः । अत्रुचो माणवकः । बहुचरणः ॥  
अनयोरिति किम् ? अत्रुकं साम । बहुकं सूक्तम् ।  
येषादेति कप्रत्ययः ॥

प्रत्यन्वविभ्यः सामलोमनी ॥ २३ ॥ प्रति । अत् ।  
अव । एभ्यः सामलोमनी राजादी भवतः । प्रतिसा-  
मम् । प्रतिलोमम् ॥ अनुसामम् । अनुलोमम् । अव-  
सामम् । अवलोमम् ॥ प्रतिगतं साम इत्यादि वाक्यम् ॥

अचक्षुरक्षि ॥ २४ ॥ अचक्षुर्विषये वर्तमानम् अक्षि  
राजादि भवति । लक्षणमक्षीव । लवणाक्षः । गवाक्षः ॥  
अचक्षुरिति किम् ? ब्राह्मणाक्षि ।

ब्रह्महस्तिराजपण्येभ्यो वर्चस् ॥ २५ ॥ एभ्यो वर्ची  
राजादि भवति । वर्ची दीप्तिः । ब्रह्मणो वर्चः ब्रह्मवर्च-  
सम् हस्तिवर्चसम् । राजवर्चसम् । पण्यवर्चसम् ॥ एभ्य  
इति किम् ? देववर्चः ॥

अन्धमनवेभ्यस्तम् ॥ २७ ॥ एभ्यस्तमो राजादि  
भवति । अन्धं करोतीति । अन्धम् ॥ अन्धं च तम-  
देति । अन्धतमसम् ॥ सन्ततं तमः । सन्तनसम् ॥

अवत्तोषं तमः । अवतमसम् ॥ एभ्य इति किम् ?  
सहातमः ॥

खसोऽवसीयस् ॥ २७ ॥ खस इत्यन्मात्परम् अव-  
सीयो राजादि भवति । शोभनमवसीयः । खोऽवसीयसं  
कल्याणमिति ॥

निसस्य श्रेयस् ॥ २८ ॥ चकारः खसोऽनुकर्षणार्थः ।  
निसः खसस्य परं श्रेयो राजादि भवति । निःश्रेयसम् ।  
निःश्रेयसम् । कल्याणमित्यर्थः ॥

अन्ववतसेभ्यो रइस् ॥ २९ ॥ एभ्यो रइ राजादि  
भवति । अनुरइसम् । अवरइसम् । तत्तरइसम् ॥

प्रतेहरस् आधारयेत् ॥ ३० ॥ यदाधारः स्यात् नदा  
प्रतेः पर उरसुशब्दो राजादिर्भवति । उरसि वर्तते ।  
प्रत्युरसम् । उरसीत्यर्थः ॥ आधार इति किम् ? प्रत्युरः ॥

अनुगवमावामवति ॥ ३१ ॥ आयामो दैर्घ्यम् ॥ अनु-  
गवम् अत्यन्तान्तं निपात्यते दैर्घ्यं चित् । गवामनुयात  
शकटम् । अनुगवम् ॥ आयामवतीति किम् ? गवां  
पथात् । अनुगु । पथादर्धेऽव्ययीभावः ॥

उपसर्गादध्वन् ॥ ३२ ॥ प्रादेः परोऽध्वन्शब्दो राजा-  
दिर्भवति । प्रगतोऽध्वानम् । प्राध्वो रथः । अत्यध्वं  
शकटम् ॥ उपसर्गग्रहणं सुखार्थं प्रादेरिति सिद्धत्वात् ॥

उदकपाण्डुभूमिभ्यो भूमिः ॥ ३३ ॥ एभ्यो भूमौ  
राजादिर्भवति । उदीची भूमिर्यत्र । उदग्भूमः । एवं  
पाण्डुभूमः । कृष्टभूमो देशः ॥

सख्याया नदीगोदावर्यां च ॥ ३४ ॥ एकादयः संख्या ।

अस्याः परा नदी गोटावरी भूमिश्च राजादयो भवन्ति ।  
पञ्चनदम् । पञ्चगोटावरम् । नदीषाचकानां समाहार  
अव्ययीभावो दृश्यते । हे भूमी यस्य । हिभूमः प्रासादः ॥

उत्तेषु स्तोत्रसम्भवे स्त्रियामाटा ॥ २५ ॥ उत्तेषु  
यन्थप्पुर इत्यादिष्वत्प्रत्ययान्ते स्तोत्रसम्भवे मति स्त्रिया  
माटा भवतीत्यर्थः । स्थूलः पत्या यस्याः सा स्थूलपथा  
नगरी ॥ स्त्रीत्वसम्भव इति किम् ? ललाटे पुरम् ॥

समाहारद्वन्द्वशवर्गदपहान्तः ॥ २६ ॥ समाहारद्वन्द्व-  
समासस्यायवर्गान्तिदान्तपान्तहान्ता राजादयो भवन्ति ।  
दाकृत्वचम् । थीस्त्रजम् ॥ दकारान्त । समिददृगदम् ॥  
धान्त । वागपि यम् ॥ हान्त । पीठच्छतोपानहम् ॥  
समाहारद्वन्द्वस्यादिति किम् ? रत्नत्वचौ ॥

इतोऽव्ययीभावः ॥ २७ ॥ इतः परो बहुव्रीहैः प्राग्घो  
विविः स राजादयो पश्यन्ते । तेऽव्ययीभावसमासे  
भवन्तीत्यधिक्रियते ॥

शरद्विपाशत्रयसंचितसमनसुपानह्विदः संज्ञायाम्  
॥ २८ ॥ एतेऽव्ययीभावसमासान्ताः संज्ञायां राजादयो  
भवन्ति । शरदः समीपम् । उपशरदम् । उपविपाशम् ।  
उपायसम् । उपचितसम् । उपसमनसम् । उपोपानहम् ।  
उपविदम् ॥

हिमवन्त् द्विधा ॥ २९ ॥ एतौ राजादी भवतः ।  
उपहिमवतम् । उपहिधम् ॥

अनट्टाद्, विष् चत्वार् यद् तद् ॥ ४० ॥ अव्ययी-  
भावसमास एते राजादयो भवन्ति । उपानहुहम् ।

उपविशम् । उपचतुरम् । उपयदम् । उपतदम् ।

जरा जरय ॥ ४१ ॥ जराशब्दो राजादिर्भवति  
निर्दिष्टस्य जराशब्दस्य जरसादेशश्च । उपजरसम् ॥

प्रतिसमनुभ्योऽचि ॥ ४२ ॥ एभ्योऽचिशब्दो राजा-  
दिर्भवति । प्रत्यक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् ॥

उपशब्न् ॥ ४३ ॥ उपादेव शब्न्शब्दो राजादिर्भवति ।  
नान्यस्मादिति । उपशुनम् ॥ नियमः किम्, ? अधिष्व ३

सहरजसम् ॥ ४४ ॥ सहात्परो रजसुशब्दो राजा-  
दिर्भवति । सरजसमभ्यवहरति । साकत्येऽन्वयीभावः ॥

अत्रन्तः ॥ ४५ ॥ अत्रन्तशब्दो राजादिर्भवति ।  
अध्यात्मम् । उपराजम् ॥

नपुंसकं वा ॥ ४६ ॥ नपुंसकलिङ्गमनन्तं राजादि  
भवति वा । उपवर्षम् । उपवर्षम् ॥

धुङन्तः ॥ ४७ ॥ नपुंसकमिति न वर्त्तते । अधिका-  
रस्येष्टविषयत्वात् । धुङन्तशब्दो राजादिर्भवति वा । उप-

समिधम् । उपसमित् । उपदृशदम् । उपदृशत् ॥

गिरि नदो पौर्णमासी आयहायणी ॥ ४८ ॥ एते  
चत्वारो राजादयो भवन्ति वा । उपगिरम् । उपगिरि ।  
उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।  
उपायहायणम् । उपायहायणि ॥

इतो बहुव्रीहिः ॥ ४९ ॥ इतः परं च अदन्ता  
वक्ष्यन्ते ते बहुव्रीही समासे भवन्तीत्यर्थः ॥

सक्यक्षिणी भ्रात्रे ॥ ५० ॥ एतो स्त्रात्रे वर्त्त-  
मानौ राजादौ भवतः । दीर्घं सक्यस्य । दीर्घसक्यः ।

एवं विगालाच्च ॥ स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्धिः ।  
स्यूलाच्चिरिद्युः । अप्राणिस्यत्वादस्वाङ्गता ॥

दाहृण्यङ्गुलिः ॥ ५१ ॥ दाहृणि वर्त्तमानोऽङ्गुल्यन्तो  
बहुव्रीहौ राजादिर्भवति । हे अङ्गुली यस्य । दाङ्गुल  
दाह ॥

द्वित्रिभ्यां मूर्धन् ॥ ५२ ॥ आभ्यां मूर्धन्शब्दो बहु-  
व्रीहौ राजादिर्भवति । द्वौ मूर्धानौ यस्य स द्विमूर्धः । एव  
त्रिमूर्धः ॥

उक्तेषु स्त्रीत्वसम्भवे नदादित्वादी ॥ ५३ ॥ उक्तेषु  
सकथ्यक्षिणी स्वाङ्ग इत्यादिषु य अदन्तास्तेभ्यो नदादि  
त्वाद् ईप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । दीर्घसक्धी । विगालाची-  
न्यादि ॥

पूरणीप्रमाणी ॥ ५४ ॥ पूरणप्रत्ययान्ता स्त्री पूरणी ।  
पूरणीप्रमाणीशब्दौ राजादौ भवतः । सा चेद्बहुव्रीहिस्य  
स्थामिव पूरखामन्यपदाद्यन्ति न वर्त्तन्ते ॥ तदेतन्मुख्यपूरणी-  
सदृशात् । कल्याणीपञ्चमा रात्रय ॥ मुख्यपूरणीति  
किम् ? कल्याणपञ्चमीक पञ्च । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिन ।  
प्रमाणशब्देनैव सिद्धे कप्रत्ययबाधनार्थोऽयम् । यथा कन्या  
णपञ्चमीकः पञ्चः ॥

अस्तर्बहिभ्यां लोमन् ॥ ५५ ॥ आभ्यां लोमन्शब्दो  
राजादिर्भवति । अस्तर्लोमः । बहिर्लोमः ॥

नघत्रात्रेह ॥ ५६ ॥ नघत्रमभिन्यादि । नघत्रयाच-  
काच्छब्दात्परो नेहशब्दो राजादिर्भवति । नगनेत्रा  
रात्रिः । उपनेत्रा ॥ नघपादिति किम् ? देवदत्तनेत्रकः ॥

नञ्सुब्युपत्रिभ्यश्चत्वारः ॥ ५७ ॥ एभ्यश्चत्वार्यश्चो राजादिर्भवति । अचत्तुरः । सुचत्तुरः । विचत्तुरः । उपचत्तुरः । विचत्तुरः ॥ एभ्य इति किम् ? पञ्चचत्वारः ॥

संज्ञायाम् नाभिः ॥ ५८ ॥ बहुव्रीहौ नाम्नी राजादिर्भवति । संज्ञायाम् गम्यमानायाम् । पद्मनाभः । वज्रनाभः ॥ संज्ञायामिति किम् ? पद्मनाभिः ।

नञ्सुदुर्भ्यः सकृधि वा ॥ ५९ ॥ एभ्यः सकृधि राजादिर्भवति वा । असकृधः । असकृधिः । सुसकृधः । सुसकृधिः । दुःसकृधः । दुःसकृधिः ॥

इति रत्ने श्वरचक्रवर्त्तिविरचितराजादि

वृत्तिः समाप्ता ॥

राजादिराकृतिगणोऽयम् ॥

### डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेश्लोपः ॥ ४२ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परेऽन्त्यस्वरादेरवयवस्य लोपो भवति । चत्वारिंशत् पूरणः । चत्वारिंशः । एवं पञ्चाशः । सरसिजम् । जलजम् । समीपश्चम्यन्ते जनैर्षः ॥

### तेविंशतेरपि ॥ ४३ ॥

डानुबन्धे प्रत्यये परे विंशतेरपि तेल्लोपो भवति । विंशतेः पूरणः । विंशः ॥

### द्वर्णावर्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४४ ॥

द्वर्णावर्णयोर्लोपो भवति । तद्विंशते स्वरे ये च प्रत्यये

परतः । आत्रेयः । द्राण्येयः । दाक्षिः । प्राक्षिः । गाङ्गेयः ।  
 गार्ग्यः । तुल्यः ॥ पुनर्लोपग्रहणादव्ययानामन्त्यस्वरादे-  
 लोपो लक्ष्यतः । सायंप्रातर्भवः । सायंप्रातिकः । पौनः-  
 पुनिकः । बाह्यमित्यादयः ॥

**नस्तु क्वचित् ॥ ४५ ॥**

नकारस्य लोपो भवति क्वचिन्न्यानुरोधात् । तद्धिते  
 स्वरे परे । श्रीदुलोमिः । आग्निशर्मिः । हे अहनी  
 समाहृते । हरहः । वरहः ॥

**उवर्णस्त्वोत्वमापाद्यः ॥ ४६ ॥**

उवर्णस्त्वोत्वमापादनीयः । तद्धिते स्वरे ये च प्रत्यये  
 परतः ॥ श्रीपगवः । नाभव्यः ॥

**एयेऽकद्रुस्तु लुप्यते ४७ ॥**

उवर्णस्तु लुप्यते । एये प्रत्यये परे । न तु कद्रुशब्दस्य ।  
 तामखलेय । माद्रुवाहेयः ॥ अकद्रु इति किम् ? का  
 श्रवेया नागाः ॥

**काय्याववावावादेशावौकारौकारवोरपि ॥ ४८ ॥**

ओकारौकारयोः स्थानेऽवावावादेशौ काय्यौ । तद्धिते  
 स्वरे ये च प्रत्यये परे । श्रीपगवः । भव्यम् । नाव्यम् ॥

**हृद्विरादौ सणे ॥ ४९ ॥**

स्वराणां मध्यं आदी स्वरस्य हृद्विर्भवति । सणका-  
 रानुबन्धे तद्धिते प्रत्यये परे । शैवः । श्रीपगवः । कार्प



खम् ॥ कथं वासिष्ठः । आदावित्याकारप्रज्ञेयात् ॥ क्व-  
चिदधिकारादुत्तरपदस्यापि लक्ष्यतः । अवयवाद्दृत्तनाम् ।  
पूर्ववार्पिकम् । अपरहेनन्तम् । वर्धकदेशे हेमन्तैकदेशे  
वर्षाहेमन्तौ ॥ सुसर्वाधेभ्यो जनपदस्य च । सुपाञ्चालिकः ।  
मर्वपाञ्चालिकः । अर्धपाञ्चालिकः ॥ क्वचिद्भयपदस्यापि ।  
मौभाग्यम् । सीहार्दम् । सक्तप्रधानाः सिन्धवः । तत्र-  
भयः साक्तसैन्धवः । एवमन्त्येऽप्यनुसर्तव्याः ॥

### न खोः पदाद्योर्दृष्टिरागमः ॥ ५० ॥

इह प्रतिषेधो विधिय गम्यते । आदिशब्दः समीप-  
वचनः । पदस्याद्योर्गणकारणयोः समीपे तद्विर्तनं भवति ।  
तयोदात्तो हृदिरागमो भवति । सणकारानुबन्धे तद्विर्तने ।  
स्थानेऽन्तरतम इति न्यायाद् यकारस्यैकारो यकारस्यो-  
कारः ॥ व्यसने भयः । वैयसनः । ज्युटवस्थापत्वम् ।  
वैयदयः । स्वस्वस्यापत्वम् । सौवग्निः । व्याकरणे वैश्य-  
धीते वा वैश्याकरणः ॥ यूः समीप इति किम् । दाध्यग्निः ।  
माश्वग्निः । तन्निमित्तो हृदिरागमो न स्यात् ॥ पुनर्हृदि-  
ग्रहणं वर्धनाद्दृष्टिरिति चापनार्थम् ॥ क्वचिदधिकाराद्  
द्वारादीनां चापदाद्योरपि हृदिप्रतिषेधो हृदिरागमस्य ।  
द्वारे निधुत्तोदीवारिकः ॥ द्वार । द्वारपाल । खर । व्य-  
क्तस । स्वप्ति । खर् । खर्गमन । स्फुरकत । स्वादुमुदु ।  
खन् । स्व । एवमन्त्येऽप्यनुसर्तव्या ॥

इति दौर्गसिद्धां वृत्तौ नाम्नि चतुष्टये  
तद्विर्तनाद् समाप्तः ॥

अथाख्यातम् ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १ ॥

अथानन्तराणि त्यादीनि स्यामहि पर्यन्तानि परस्मै-  
पदसञ्ज्ञकानि भवन्ति । नव पराख्यात्मन इत्युक्तिबाधया  
पूर्वाणि नवैव वचनानि सर्वासां विभक्तीनामिति ॥ अ-  
र्थस्य विभङ्गनादिभक्तय इति । ति तस् अन्ति । सि घस्  
य । मि वस् मस् । एवं ऋर्षुत् । परस्मैपदप्रदेशाः ।  
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् [का० ३. २. ४७] इत्येवमा-  
दयः ॥

नव पराख्यात्मने ॥ २ ॥

अथ पराणि नव नव वचनान्यात्मनेपदसञ्ज्ञकानि  
भवन्ति । पदानीति गम्यते ॥ ते आते अन्ते । से आधे ध्वे ।  
ए वहे महे । एव सर्वत्र ॥ आत्मनेपदप्रदेशाः । आत्म-  
नेपदानि भावकर्मणोः [का० ३. २. ४०] इत्येवमादयः ॥

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ ३ ॥

'परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रीणि त्रीणि वचनानि  
प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञकानि भवन्ति यथासख्यम् । ति ।  
तस् । अन्ति । इति प्रथम ॥ सि । घस् । य । इति मध्यमः ॥  
मि । वस् । मस् । इत्युत्तमः ॥ ते । आते । अन्ते । इति  
प्रथमः ॥ से आधि । ध्वे । इति मध्यमः ॥ ए । वहे । महे ।  
इत्युत्तमः । एव सर्वत्र ॥ सञ्ज्ञाप्रदेशाः । नात्रि प्रयुज्यमानेऽपि

प्रथमः । युष्मदि मध्यमः । अस्मद्युत्तम [का० ३. १. ५-७]  
इत्येवमादयः ॥

### युगपद्वचने परः पुरुषाणाम् ॥ ४ ॥

युगपदेककालार्थः । युगपद्वचन एकक्रियाज्ञानाभिधाने  
पुरुषाणां मध्ये यः परः स भवति । स च त्वं चाहं च  
पशामः । स च त्वं वाहम् पाषाणम् । स च त्वं वाह च  
पश्यामः । वचनमतन्वम् । स च त्वं च पश्यः । त्वं वाह  
च पचाव । युगपद्वचन इति किम् ? स पचति । त्वं  
पचसि । अहमपाचमिति मिश्रकालोक्तौ वयमपाचमिति  
नाभूत् ॥ वचनग्रहणं युगपद्विषये नाभूत् । स पचतिः  
त्वं पचसि । अहं पचामीत्येवं प्राप्नोति ॥ अग्रहणौ पर्याये  
या प्राप्ते परिभाषेयम् ॥

### नास्मि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ ५ ॥

नास्मि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो  
भवति । स पचति । तौ पचतः । ते पचन्ति । स पचते ।  
तौ पचते । ते पचन्ते । एवं पचते घटः । पचते घटौ ।  
पचन्ते घटाः ॥ अप्रयुज्यमानेऽपि । पचति । पचतः ।  
पचन्ति । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्यमानग्रहणं किम् ? धा-  
तुना पुनरेव स्यात् । तेन देवदेवतेन इत्येव त्वम् ।  
मध्यम एव युष्मद्योगात् ॥

### युष्मदि मध्यमः ॥ ६ ॥

युष्मदि प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषो

भवति । त्वं पचसि । शुवां पचथः । यूयं पचथ ॥ अप्रयुज्य-  
मानेऽपि । पचमि । पचथः । पचथ । एवं सर्वत्र ॥ प्रयुज्य-  
मानग्रहण किम् ? त्वया पचत ओदनः ॥

### अस्यद्युत्तमः ॥ ७ ॥

अस्यदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तम. पुरुषो भवति ।  
अहं पचामि । अत्वां पचाव । वयं पचामः ॥ अप्रयुज्य-  
मानेऽपि । पचामि । पचावः । पचामः । एवं सर्वत्र ॥

अत्वं त्वं सम्पद्यते । अनहमह सम्पद्यते । त्वद्भवति ।  
मद्भवतीति भवितव्यमेव । युषट्त्सदोर्गोणत्वात् । त्वन्मदी  
तु शब्दमात्राशयत्वात् ॥ णञि मन्थे रथेन यास्यसि ॥  
यातस्ते पितृति । स्वविषय एव मध्यमोत्तमौ ॥

### अदाब् दाधौ दा ॥ ८ ॥

दाप्दैपो वर्जवित्वा दाधावित्थे तौ दासश्चको भवतः ।  
दोयते । धोयते ॥ अदाधिति किम् ? दायन्ते प्रोचय ।  
निदायन्ते भाजनानि । प्रकारोऽयं गणे प्रतिषेधार्थ एव  
निर्दिश्यते ॥

### क्रियाभावो धातुः ॥ ९ ॥

य शब्दः क्रियां भावयति प्रतिपादयति स धातु-  
स्त्वो भवति । भवति । अस्ति । जुहोति । दीव्यति । कु-  
नोति । तुदति । रुणञि । तनोति । क्रीणाति । चोरयति ॥  
क्रियत इति क्रिया साध्यसुच्यते । सा च पूर्वापरौभूता-  
वयवैव ॥ कथं तर्हि । अस्ति । नशति । खेतते प्रासादः ।

समुत्पत्ते । समवेति । सत्ता नित्यता । अभावो नागः ।  
 त्वे तसंयोगावपि गुणो । समवायोऽप्यर्थाकारम् । मत्स्य  
 मिष्टुष्टि साधनायत्तोदय सर्वम् चतस्रादधोनसया मिह  
 सपि क्रियात्वेनापभासते । क्रियाकारकव्ययद्वतेमुदावप्या-  
 निबन्धनात् । तथा गतिवदनेकद्वेगे विध्यययेऽपि ।  
 अद्वुरा आयत इति जन्म वामूत् । प्रादुर्भाव एवेति ।  
 अथवा आयते विगेषोपलभ्यते अतोऽद्वुरा कर्तृत्वम् ।  
 तथा चोक्तम् ॥

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते ।

आदितकमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ॥

भातुपदेगा । भातोय ऐतो [क० १ २. १०] इत्येव  
 भादयः ॥

काले ॥ १० ॥

काम इति सप्तम्यस्तमनुक्तम् । जान इत्यभिज्ञतं  
 वेदितव्यम् । तेन साधने वर्तमानेतीति भविष्यति  
 च न स्यात् । यामे गतो गमिष्यति चाय देवदत्तः ।  
 रामो यत्नमगच्छत् । अनिरिन्द्रो भविष्यति ॥ वर्तमाना-  
 दिभिः किम् ? भातोविगेषय दृष्टव्य वेति मन्वेत्ते /  
 इयमधिकारः । नित्यो ध्यावो सम्प्रतिभूतभविष्यत्क्रिया  
 योगादाकागकस्य एको दृष्यस्यो भिद्यते कामः ।

सम्प्रति वर्तमाना ॥ ११ ॥

सम्प्रतिकामे वर्तमाना विभक्तिर्भवति । पवति ।

यजते ॥ स्वसङ्गयैव कालो विगिष्यते ॥ सम्प्रतीति किम् ?  
तस्यु । स्यास्यन्ति गिरय ॥

### स्नेनातीते ॥ १२ ॥

अशब्दे न योगेऽतीते काले वर्तमाना विभक्तिर्भवति ।  
दृढति स्म त्रिपुर हर । इति स्म जन कथयति ॥  
अतीतविषयाणां बाधकोऽयम् ॥

### परोक्षा ॥ १३ ॥

अतीते काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । जघान कस  
किल वासुदेव । कट चक्रे देवदत्त ॥

### भूतकरणवत्यञ्च ॥ १४ ॥

भूतकालः करण तद्विद्यते यासामिति । पारिशिष्टाद्  
ह्यस्तान्यद्यतनौक्रियातिपत्तय एव रूढाः । एता भूतकरण  
वत्यस्तिस्त्री विभक्तयोऽतीते काले भवन्ति । अकरोत् ।  
अकार्षीत् । अकरिष्यत् ॥

### भविष्यति भविष्यन्त्याशौःश्वस्तन्यः ॥ १५ ॥

भविष्यति काले भविष्यन्त्याशौःश्वस्तन्यासासौ  
विभक्तयो भवन्ति । कट करिष्यति । शक्र वध्यात् ।  
श्रीदेन भोक्ता ॥

### तासां स्वसंज्ञामिः कालविशेषः ॥ १६ ॥

तासां वर्तमानादीनां स्वसंज्ञामिः कालश्च विशेषो  
ज्ञेयः । तेन वर्तमाने काले वर्तमाना । वर्तत इति

वर्त्तमानः । मारभोऽपरिसमाप्तिः ॥ मांसं न खादति ।  
इह कुमाराः क्रौडन्ति । तिष्ठन्ति पर्वताः । कदागतो-  
ऽसि । एष आगच्छामि । कदागमिष्यसि । एष गच्छामि ।  
परोक्षेऽतीते कानि परोक्षेति । अघाणां परं परोक्षम् । इन्द्रि-  
याणामधिपय इत्यर्थः ॥ कथं सुप्तोऽहं किं विनम्राप । भक्तो-  
ऽहं किं विचचार । चित्तस्य विधेयात् ॥ नाहं कनिष्ठं  
जगाम । इति गमनदोषभयाप्रत्यक्षमप्यपहृते ॥ परोक्षे  
लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दुर्गनयोग्यत्वात्परोक्षस्याविवक्षायां ह्यस्त-  
न्यपि । अयजत् । इयाज । सुप्तोऽपि चाविवक्षा । यथानु-  
दरा कन्येति ॥

हस्तनेऽतीते काले ह्यस्तनी । शोभवः कालो ह्यस्तनः ।  
अथ ह्यो बाभुक्ष्मह्येति व्याप्तिये सन्निधानादद्यतनी ॥  
अद्यतनेऽतीते मात्रेऽद्यतनी । अद्यभावीऽद्यतनः । आ-  
न्याय्यादुत्थानादा न्याय्याश्च सवेगनादहः । उभयतोऽहं-  
रात्रं वा लोकतः सिद्धम् ॥ कथम् अमुखावाकं सकलां  
रात्रिं जागरितः । रात्रे रप्रभावत्वादद्यतनमिव कालं  
मन्यते । यो मुहूर्त्तमपि सुप्तः सोऽनद्यतनं जानन्  
अमुखावसमित्याह ॥ अगमाम घोषान् । अपाम पय इति  
ह्यस्तनस्याविवक्षैव । ह्योऽगमाम घोषानिति पदार्थश्च  
स्तने ह्यस्तनी न वाक्यार्थ इति मतम् ॥  
क्रियातिपत्तावतीते कानि क्रियातिपत्तिरिति । एधांशे-  
दक्षप्यत । अोटनमप्यत् । भविष्यति क्रियातिपतने  
भविष्यन्त्येव ॥  
भविष्यति फाले भवद्विन्ती । भविष्यत्कालस्य भविष्यद्विगेप

।णात् । अथ शो वा गमिष्यतीति श्वस्तनीमपि बाधते ।  
 आशीर्युक्ते भविष्यति काल आगी । अनागतस्यैष्टार्थस्य  
 लामिनाविष्करणमाशो । अर्थाद्भविष्यद्विषयेव । उदस्या  
 भविष्यद्विधानं तत सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ।

शोभव काल श्वस्तन । स चार्थाद्भविष्यन् । उदस्या  
 भविष्यद्विधानं तत्कामान्यप्रतिपत्त्यर्थम् । शो गमिष्यति ।  
 मासेन गमिष्यतीति पदसकारात् ॥ अन्वर्थमत्राया,  
 प्रायोहत्तित्वात् गङ्गरः स्यादिति । परिभाषेयम् ॥

### प्रयोगतश्च ॥ १७ ॥

प्राप्त्यत इति प्रयोगः । प्रयोगादर्थैः कालस्य विशेषो  
 ज्ञेयः । अर्थात्पदान्तरसम्बन्धे । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति ।  
 भविष्यता गम्यते । भविष्यन्ती विवक्षाया तु यावच्छब्दस्या  
 प्रयोग एव ॥ अधीष्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् ।  
 क्षिप्रं कुरु कट पुरा गच्छसि ग्रामम् । वर्त्तमानसा-  
 मीप्यस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणम् । पुरागत्याद्भविष्यदवगमे  
 सति तदा तस्य वर्त्तमानता वा ॥ कदाकर्हिर्योगी वर्त्त-  
 मानाभविष्यन्तीश्वस्तन्य । कदा भुङ्क्ते । कदा भोष्यते ।  
 कदा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोष्यते । कर्हि भोक्ता ॥  
 भविष्यति परीक्षादयोऽपि । कदा बुभुजे । कदा  
 भुङ्क्त । कदा भुङ्क्तवान् ॥ तथा किमो विभक्तिद्वय-  
 दतमान्तस्य प्रयोगे लिप्ताया गम्यमानायाम् । भविष्यति  
 भविष्यति सामान्ये । \* को भवतां भिवा ददाति ।  
 दास्यति दाता वा । कतरो भवता कतमो भवता



भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा । भूतविहिता  
 अपि दृश्यन्ते । की भवतां पाटलिपुत्रमगच्छत् । अगम-  
 दिति वा ॥ तथा लिप्स्यमानात् सिद्धावपि । 'यो  
 भवतां भिक्षां ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्ग-  
 लोकं याति यास्यति याता वा । यो भवतां भिक्षा-  
 मदात् स स्वर्गलोकमगमदिति । एवमन्वेष्यनुस-  
 र्त्तव्याः ॥

### पञ्चम्यनुमतौ ॥ १८ ॥

कर्तुमिच्छतोऽनुष्ठानुमतिः । सा च वर्त्तमानभविष्य-  
 द्विष्यैव । अनुमतौ वर्त्तमानाहातोः पञ्चमी भवति । एवं  
 कुरु । कटं कुरु । दृष्णां छिन्द्वि । भज चमाम् ।  
 कुरु दयाम् ॥

### समर्थनाशिषोश्च ॥ १९ ॥

परैरशक्यस्य वस्तुनोऽध्यवसायः समर्थना । इष्टार्थ-  
 स्याथंसनमायोः । समर्थनाशिषोश्च वर्त्तमानाहातोः  
 पञ्चमी भवति । पर्वतमप्युत्पाटयानि ॥ समुद्रमपि  
 शोषयानि । कधिद्वाह । समुद्रः शोषयितुमशक्यः । स  
 आह । समुद्रमपि शोषयानीति समर्थयति मतमस्य ॥  
 आशिषि च । जीवतु भवान् । नन्दतु भवान् । अपि  
 शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । अपि सिद्धेनूनसहस्रमिति  
 विधी समी । अपिशब्दोऽत्र सम्भावेने प्रयोगतश्चेति  
 सिद्धम् ॥ नन्विष्टार्थंसनमपि प्रार्थनमेव । सत्यम् ।  
 आशीर्विभक्त्या बाधिता पञ्चमी यथा स्यादिति बधनम् ॥

## विध्यादिषु सप्तमी च ॥ २० ॥

विध्यादिषु वर्त्तमानादातोः सप्तमी भवति पञ्चमी च ।  
 विधिरज्ञातज्ञापनमेव । कट कुर्थात् । कटं करोतु भवान् ॥  
 यत्र प्रत्याख्यानं प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम् । इह भुञ्जीत । इह  
 सुहृत् भवान् ॥ यत्र प्रत्याख्यानं कामचारस्तदामन्त्र-  
 णम् । इहासोत । इहाम्ता भवान् ॥ सत्कारपूर्वको ध्या-  
 पारोऽध्येषणम् । माणवकमध्यापयेद् अध्यापयतु भवान् ॥  
 निरूपणा सम्प्रश्नः । किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय ।  
 एतच्छन्दोऽधीयीय । किं नु खलु भो व्याकरणमध्ययै ।  
 एतच्छन्दोऽध्ययै ॥ याञ्चा प्रार्थना । लभेय भिक्षाम् ।  
 देहि मे भिक्षाम् । प्रैष्यप्रातकालयोरपि सप्तमी पञ्चमी  
 स्यादेवेति मतम् । प्रैषितस्त्वग्रामं गच्छेः । ग्राम गच्छ ।  
 ग्रामस्ते कालः कटकरणे । कट कुर्थात् कटं करोतु  
 भवान् । कथं विदध्यात् । निमन्त्रयेत् । आमन्त्रयेत् ।  
 अधीच्छेत् । संपृच्छेत् । प्रार्थयेत् । कृत्वरूपेषु विध्यादिषु  
 तयोर्विधानात् । यदा तु प्रकृत्यर्थस्य न कर्त्तव्यता तदा  
 विदधातीत्यादयः सिद्धाः ॥

## क्रियासमभिहारे सर्वकालेषु मध्यमैकवचनं पञ्चम्याः ॥ २१ ॥

क्रियायाः समभिहारः पीनः पुन्यं मृगार्थो वा ।  
 क्रियासमभिहारे वर्त्तमानादातोः सर्वक्रियाकालेषु मध्यमै-  
 कवचनं भवति पञ्चम्याः । तुनीहि तुनीहि । इत्येवाय  
 तुनाति । तुनीतः । तुनन्ति । तुनाति । तुनीषः । तुनीष ।

लुनामि । लुनीवः । लुनीमः । अलुनात् । लविष्यति ॥  
 अधीष्वाधीष्व । इत्येवायमधीते । अध्यैत । अध्येयते ॥ म-  
 र्वक्रियाकालेऽपि वषनात्संख्याविशेषी न गम्यत इत्यनु-  
 प्रयोगः । प्रत्यसत्तेस्तेनैव धातुना कारकेऽपि सुखार्थमेवेदम् ।  
 अन्यथा । एवमसौ त्वरावान् यदन्यानपि प्रेरयन् क्रियां  
 करोतीति विषयस्य सिध्यति ॥ तथा । लुनीत लुनीत ।  
 इत्येवायं यूयं लुनीथ । अधोध्वमधीध्वमित्येवायं यूयम-  
 धोध्वे ॥ तथा भ्राष्ट्रमट । मठमट । खदूरमट । स्थान्य-  
 पिधानमट । इत्येवायमटतीत्यादयो विषयाः ॥

### मायोगेऽद्यतनौ ॥ २२ ॥

माशब्देन योगे धातोर्द्व्यतनौ भवति । मा कार्षीत् ।  
 मा भवान् पाप्मीत् ॥ कथं मा भवतु । तस्य पापं मा  
 करिष्यतीति निरनुबन्धप्रवृत्त्यात् ॥ ङानुबन्धमायोगे न  
 स्यादिति केचित् ॥ वर्त्तमानभविष्यद्विपर्यायां बाधकोऽयम् ॥

### मास्ययोगे ह्यस्तनौ च ॥ २३ ॥

मास्यशब्देन योगे धातोर्ह्यस्तनौ भवति । अका-  
 राद्व्यतनौ च । मा स्य करोत् । मा स्य कार्षीत् ॥ व्य-  
 स्तेऽपीच्छन्ति केचित् । स्य करोन्मा ॥ पृथग्योगात् किं-  
 लमायोगे न स्यात् ॥

### वर्त्तमाना ॥ २४ ॥

ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि यस् मस् ॥ ते आर्त्त  
 अन्ति । से आर्त्ते ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि

वर्त्तमानसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ वर्त्तमानाप्रदेशाः । सम्प्रति  
वर्त्तमाना [का० ३ १ ११] इत्येवमादयः ॥

### सप्तमी ॥ २५ ॥

यात याताम् यस् । यास यातम् यात । याम याव  
याम ॥ ईत ईयाताम् ईरत । ईथास् ईयायाम ईध्वम् ।  
ईय ईवहि ईमहि ॥ इमानि वचनानि सप्तमोसञ्ज्ञकानि  
भवन्ति ॥ सप्तमीप्रदेशा । विधादिषु सप्तमी च का० ३  
१ २०] इत्येवमादयः ॥

### षष्ठमी ॥ २६ ॥

तु ताम अन्तु । हि तम त । आनि आव आम ॥ ताम  
आताम् अन्ताम् । ख आथाम् ध्वम् । ऐ आवहे आमहे ॥  
इमानि वचनानि षष्ठमोसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ षष्ठमीप्र-  
देशा । षष्ठम्यनुमतौ [का० ३ १ १८] इत्येवमादयः ॥

### ह्यस्तनी ॥ २७ ॥

दि ताम् अन् । सि तम त । यम व म ॥ त आताम्  
अन्त । याम् आथाम् ध्वम् । इ वहि महि ॥ इमानि  
वचनानि ह्यस्तनीसञ्ज्ञकानि भवन्ति ॥ ह्यस्तनीप्रदेशा ।  
माश्रयोणे ह्यस्तनी [का० ३ १ २३] इत्येवमादयः ॥

### एवमेवाद्यतनौ ॥ २८ ॥

एवमेवाद्यतनो भवति ॥ अद्यतनौप्रदेशा । मायोणे  
इद्यतनी [का० ३ १ २७] इत्येवमादयः ॥

### परोक्षा ॥ २९ ॥

अट् अतुस् उस् । थल् अथस् अ । अट् व म ॥ ए आते  
दरे । से प्राये ध्वे । ए वहे महे ॥ इमानि वचनानि  
परोक्षासंज्ञकानि भवन्ति ॥ परोक्षाप्रदेशाः । परोक्षा [का०  
३. १. १३] इत्येवमादयः ॥

### श्वस्तनौ ॥ ३० ॥

ता तारो तारस् । तासि तास्यस् तास्य । तास्मि  
तास्वस् तास्वम् ॥ ता तारौ तारस् । तामि तासाथि ताध्वे ।  
ताहे तास्वहे तास्वहे ॥ इमानि वचनानि श्वस्तनी-  
संज्ञकानि भवन्ति ॥ श्वस्तनोप्रदेशाः । भविष्यति भविष्य-  
न्याशीः श्वस्तन्यः [का० ३. १. १५] इत्येवमादयः ॥

### आशीः ॥ ३१ ॥

यान् यास्ताम् यासुस् । यास् यास्तस् यास्त । या-  
सम् यास्व यास्व ॥ सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् । सीष्ठास्  
सीयास्याम् सीध्वम् । सीय सीवहि सोमहि ॥ इमानि  
वचनान्याशीः संज्ञकानि भवन्ति । आशीःप्रदेशा । आशिषि  
च परस्मै [का० ३. ५. २२] इत्येवमादयः ॥

### स्यसंहितानि त्यादीनि भविष्यन्तौ ॥ ३२ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती-  
संज्ञकानि भवन्ति । स्यति स्यतस् स्यन्ति । स्यसि स्यसम्  
स्यथ । स्यामि स्यावस् स्यामस् ॥ स्यते स्येते स्यन्ते ।  
स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे । भविष्यन्ती-

प्रदेशाः । भविष्यति भविष्यन्त्याङ्गी, श्वस्तन्धः, [का० ३. १. ३४]  
इत्येवमादयः ॥

### द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ३३ ॥

धातोः पराणि स्येन संहितानि द्यादीनि क्रियाति-  
पत्तिसंज्ञकानि भवन्ति । स्यत् त्यताम् स्यन् । स्यस् स्यतम्  
स्यत । स्यम् स्याव स्याम ॥ स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यघास्  
स्यघाम् स्यध्वम् । स्ये स्यावहि स्यामहि ॥ क्रियाति-  
पत्तिप्रदेशाः । अङ् धात्वादिर्घास्तन्यदतनीक्रियातिपत्तिषु  
[का० ३. ८. १५] इत्येवमादयः ॥

एताः पूर्वाचार्यप्रसिद्धाः सज्ञा अन्वया इह ज्ञायन्ते ॥

### षडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ ३४ ॥

षष्ठां विभक्तीनामाद्या वर्त्तमानासतमीपञ्चमीह्यस्तन्यः  
सार्वधातुकरूपा भवन्ति ॥ सार्वधातुकप्रदेशाः । जुहो-  
त्यादीनां सार्वधातुके [का० ३. ३. ८] इत्येवमादयः ॥  
॥ इति दीर्गसिद्धां वृत्तावाख्याते प्रथमः पादः समाप्तः ॥

### प्रत्ययः परः ॥ १ ॥

प्रतीयते चेन्नार्थः स प्रत्यय इति रूढिः । यथाप्रत्ययात्प्र-  
थमं क्रियत इति प्रकृतिः । प्रकृतेः परः प्रत्ययो वेदितव्यः ।  
वृत्तः । अखकः । यावकः । खट्वा । औपगवः । जुगुप्सते ।  
गोपायति । कर्त्ता । कर्त्तव्यः ॥ अनियमे प्राप्ते परिभाषेय  
विध्यङ्गशेषभूता वा ॥

## गुप्तिज्किङ्करः सन् ॥ २ ॥

गुप्तिज्किङ्करः सन् परो भवति स्वार्थे । शुगुप्ते  
माम् । तितिञ्जते तपस्त्रापस. । विचिकित्सति मे मन ।  
चिकित्सत्यात्तुर वैद्य. । रिपु चिकित्सति । चिकित्स्यानि  
चेन्ने लृणानि ॥

गुप्ति बधेद्य निन्दाया चमायां च तथा तिजः ।

संशये च प्रतीकारे कित. सन्नभिधीयते ॥

अकारोच्चारण किम् ? स्वरादेहिं तीयस्य [का० ३. ३. २]  
इति द्विवचनार्थम् । तेनार्थान् प्रतोषिषति ॥

## मान्बध्दान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३॥

मानादिभ्यः सन् परो भवति स्वार्थे । दीर्घयैषा-  
मभ्यासस्येतो भवति । मोमासते । बीभक्षते । दोदांसते ।  
श्रीशांसते । अभ्यासविकारिष्वपवादो नोत्सर्ग वाधते ॥  
कथम् अवदानम् । निगानमिति द्यते. श्यतेथ युटा सिद्धम् ॥  
चीरादिकेन मानः । मानयति ॥ दान् शान् उभयम् ।  
कित्परस्मै ।

## धातोर्वा तुमन्तादिच्छतिनैककर्तृकात् ॥ ४ ॥

वा तुमन्तो यस्येति विग्रहः । वा तुमन्ताद्घातोरिच्छ-  
तिनैककर्तृकात् सन् परो भवति । कर्तुमिच्छति । चिकी-  
र्षति । भोजुमिच्छति । बुभुक्षते ॥ सना र्थोत्तितत्वादि-  
घेरप्रयोगः । केचित् सनि चानिति [का० ३. ५. ७ ]  
इति प्रापकात् तुमविषयादित्याहुः ॥ धातोरिच्छति किम् ?

प्राचिकीर्षत् ॥ तुमस्तादिति किम् ? भोजनमिच्छति ॥  
 इच्छायामिति सिद्ध एककर्तृकादिति स्पष्टार्थम् ॥ इच्छा-  
 मनस्तात्पर्यं भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् ॥ कथं  
 नदीकूलं पिपतिपति । ग्वा मुमूर्षति । यथा वाक्यं तथेदं  
 विवक्षयेति मतम् ॥

### नाम्न आत्मेच्छायां यिन् ॥ ५ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे यिन् परो भवति । पुत्रमि-  
 च्छति । पुत्रीयति । एवं घटोयति ॥ आत्मशब्दोऽत्राध्यात्म  
 बचन एव मन्दधियां सुखार्थं । आतुः पुत्रमिच्छति ।  
 महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मनः पुत्रमिच्छतीति सापेक्ष  
 त्वात् । आत्पुत्रीयतीति युक्तार्थत्वात् ॥ इच्छया नाम्नः स-  
 बन्धाद् दात्रे णेच्छतीत्यकर्मणो न स्यात् सापेक्षत्वात् ॥ व्यव-  
 स्थितवास्तरणाद् मान्ताव्ययाभ्या न स्यात् । किमिच्छति ।  
 अरिच्छति ॥

### काम्य च ॥ ६ ॥

नाम्न आत्मेच्छायामर्थे काम्यः परो भवति । चका-  
 राद्यिंश्च । एतच्चोत्तरार्थमेवानन्तरः काम्यो माभूदिति ।  
 पुत्रमिच्छति । पुत्रकाम्यति । इदं काम्यति । स्वः का-  
 म्यति ॥

### उपमानादाचारे ॥ ७ ॥

उपमानान्नाम्न आचारेऽभिधेये यिन् परो भवति ।  
 पुत्रमिवाचरति । पुत्रीयति माणवकम् । माणवकादिशेषे



द्वितीया नोक्ताद्येति ॥ आधारादपि स्याद् निरपेक्षत्वात् ।  
कुट्यामिवाचरति । कुटोयति प्रासादे ॥

**कर्त्तुरायिः सलोपश्च ॥ ८ ॥**

कर्त्तुरपमानानाम् आचारेऽभिषेय आयिः परो भवति  
सलोपश्च यथासम्भवम् । श्येन इवाचरति । श्येनायते ।  
एवं सारसायते । ओजायते । अप्सरायते । पयायते । प-  
यस्यते । वाग्दस्येष्टार्थत्वात् ॥ आयेद्य लोपः । गर्दभ-  
इवाचरति । गर्दभति । अश्वतीति मतम् ॥ कथं गल्भते ।  
क्लोषते । होष्ठते । एते आत्मनेपदिनः । प्रत्ययान्तत्वा-  
दामिष्यत एव ॥

ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसो तु विभाषया ।

आयिलोपश्च विज्ञेयो न चाश्वो गर्दभत्यपि ॥

तथा चूर्ध्वं भृश्यादेस्तसोर्लोपश्चेति । अभृशो भृशो भवति ।  
भृश्यायते । एवम् उन्ननायते । दुर्मनायते ॥ वेहत् । वेहा-  
यते ॥ शश्वत् । शश्यायते ॥ वावचनाच्चिरपि । भृशो भवति ।  
अभृशो यो भृशो भवति स भृश इवाचरति । सादृश्यादभेदो  
यस्तुन इति मतम् । तलोपेष्टिरिति ॥ तथा डाज्ज्लोहिता-  
दिभ्यश्च चूर्ध्वं । पटपटायति पटपटायते । लोहितायति ।  
लोहितायते । यजादिषु पाठ इष्यते ॥ कष्टाय कर्षणे  
कामति । कष्टायते । एवं पापायते । कष्टायते । सत्रायते ।  
गहनायते ॥ पापहृत्तिभ्योऽन्यत्र न भवति । कष्टाय तपसे  
कामति ॥ रोमन्त्वं वर्त्तयति । रोमन्त्यायते गौः । हनु-  
षत्तन एवेह न स्यात् । कौटो रोमन्त्वं वर्त्तयति ॥ वाष्-

मुहमति । बाष्पायते । एवमुष्मायते । फेनायते । सुखादीनि  
वेदयते । सुखं वेदयते । सुखायते । एवं दुःखायते ॥ शब्दा  
दीनि करोति । शब्दं करोति । शब्दायते । एवं वैरायते ।  
ऋलहायते ॥ नमस्तपोवरिवमसु यिन् । नमस्करोति ।  
नमस्यति देवान् । एव तपस्यति शत्रून् । वरिवस्यति  
शुरून् ॥ चित्रञ् प्राथय्ये । प्राथय्यं चित्र करोति । चित्रो  
यते ॥ कण्डादिभ्यो यन् । कण्डूञ् । कण्डूं करोति । कण्डू-  
यति । कण्डूयते ॥ महीढ् । महीयते । इत्यादयोऽप्यनु  
सक्तं प्याः । एतत्सर्वं याशब्देन बहुलार्थेन वा मिद्धम् ॥

### इन् कारितं धात्वर्थे ॥ ८ ॥

धात्वर्थे क्रियानाम् इन् परो भवति धात्वर्थे स च कारि-  
तसप्तक । इन्ति कन्ति गृह्णाति । इत्यति । कनयति ।  
एव कृतयति । यर्णयति । त्वचयति ॥ तूम्नामि विहन्ति ।  
वितृस्तयति ॥ वस्त्रं समाच्छाद्यति । सशस्त्रयति ॥ शम्भया  
मन्नयति । सवग्भयति ॥ चूर्णैरवध्वसते । अथचूर्णयति ॥  
तत्करोति । तदाचष्टे । मुण्डं करोति । मुण्डयति । एव  
मिश्रयति म्लक्षयति । सवणयति । ध्रुवयति । पयो व्रत-  
यति । पयो भुङ्क्ते इति गम्यते । उपनाम् व्रतयति ।  
भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ सत्यमाचष्टे । सत्यापयति एवम् अयो  
पयति । वेदापयति ॥ प्रियमाचष्टे । प्रापयति । आवा-  
गमय ॥ तेनातिक्रामति । हस्तिनातिक्रामति । अतिहन्ति  
इति । कर्तृकरणाद्यैः योपयोपगायति । उपयोषयति ।  
उपेयवकुशाति । अथकुम्बयति । शोकैरुपशोति । उप

होक्तयति । येनयाभियाति । अभिषेपयति ॥ कदाचिद्-  
दर्शने । रूपं पश्यति । निरूपयति । बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥  
तथा । इनह् अङ्गनिरसनेऽपि । हंस्ती निरस्यति ।  
हृष्टयते ॥ पादौ निरस्यति । पादयते ॥ एवं पुच्छमुत्क्षि-  
पति । उत्पुच्छयते गौः ॥ पुच्छं परिक्षिपति । परिपुच्छ-  
यते ॥ एवं भाण्डानि समाचिनोति । सम्भाण्डयते वयिक् ॥  
चोवरं सम्मार्जयति परिदधाति वा । सञ्जीवरयते भिद्यु ॥  
दिग्ग्रावसिद्ध गणकारवचनादप्युक्तम् ॥

### धातोश्च हेतौ ॥ १० ॥

हेतुशब्देन हेतुकर्तृव्यापारोऽर्थाद्भवत्येव । धात्वर्थं वक्तुं  
यन्त्यन्त्ये । हेतुकर्तृव्यापारे वक्तुं मानाहातोये नू परो भवति  
स च कारितसंग्रहकः । कुर्वन्त प्रयुङ्क्ते । कारयति ॥ पचन्तं  
प्रयुङ्क्ते । पाचयति ॥ तथा भिद्यं यासयति । कारौपो-  
ऽध्यापयति ॥

तथा कथकः कंसं घातयति । सीतां हारयति । राजान-  
मागमयति तथा च किं गतेन हतः कंस इति लोकादि-  
वशा ॥ तथा शक्तिं विवासयति । विपूर्वो वसिरतिक्रमे ॥  
उज्जयन्याः प्रस्थितो माहिषत्यां सूर्यमुद्गमयति । तथा  
पुष्येण चन्द्रं द्योजयति ॥

### चुरादेश्च ॥ ११ ॥

चुर् इत्येवमादिभ्यश्चेत् परो भवति । स्वार्थे स च  
कारितसंग्रहकः । धोरयति । चिन्तयति । कारितप्रदेशाः ।

कारितस्यानामिदिकरणे [ का० ३. ६. ४४ ] इत्येव  
मादय ॥

**इति लिङ्गस्थानेकाक्षरस्थान्यस्वरादेर्लोपः ॥ १२ ॥**

स्वराणां मध्ये योऽन्यस्वरादिस्तस्याषयवस्येति  
विग्रहः । न क्षरति । न चलतीति प्रधानत्वादक्षर स्वर  
उच्यते । इति परे लिङ्गस्थानेकाक्षरस्य योऽवयवोऽन्यस्वरा-  
दिस्तस्य लोपो भवति । अतिहस्तयति । उपधीणयति ॥  
अनेकाक्षरस्येति किम् ? वाचयति ॥ श्वेताश्वत्तरगाली-  
दितद्वरकाणामश्वत्तरकनोपस्येति, गणकारवचनादेव ।  
श्वेताश्वमाचष्टे । श्वेतयति ॥ अश्वत्तरमाचष्टे । अश्वयति ॥  
गालीदितमाचष्टे । गालीलयति ॥ द्वरकमाचष्टे । द्वर-  
यति ॥ तद्वद्विष्टे मेषु बहुलम् । पटिष्ठः । पटिमा ।  
पट्टीयान् ॥ मन्तुवन्तुषोणां लुक् चिति गणे । ईक्षन्तमा-  
चष्टे । ईक्षयति । सुगन्तमाचष्टे । सुचयति । स्रग्विण-  
माचष्टे । स्रजयति ॥

**रशब्द कृतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ १३ ॥**

व्यञ्जनादेर्लिङ्गस्थानेकाक्षरस्य कृतो लघो रशब्दादेशो  
भवति । इति परे । मृधु प्रथयति । मृदु म्रथयति । दृढ  
दृढयति । कृश क्रशयति । श्वश भशयति । परिहृढ  
परिहृढयति । एषामेवाभिधानम् ॥

**धातोर्यशब्दश्च क्रीयितं क्रियासमभिहारे ॥ १४ ॥**

क्रियायाः समभिहारः पौनःपुन्यं शशाक्षी वा । क्रिया-  
समभिहारे वत्तं मानावातीर्व्यञ्जनादेर्यशब्दः परी भवति ।

स च चेकीयतसंज्ञकः । पुनःपुनः पचति । पापयति । भृशं  
 ज्वलयति । जाज्वलयति ॥ पाकादीनां प्रधानक्रियाणां पीनः-  
 पुन्यं प्रधानक्रियोपकारकाणामधिशयणादीनां च भृशता  
 फलातिरेकीया । व्यवस्थितवाधिकारादेकस्वरात् । तेन  
 पुनःपुनर्जागर्ति ॥ ऋप्रभृतिभ्यश्च । अरार्थ्यते । अटाज्यते ।  
 अश भोजने । अशाश्र्यते । प्रोषींनूयते । सीसूच्यते । मी-  
 मूवरते ॥ शुभिरुचिभ्यां न स्यात् । भृशं शोभते । भृशं  
 रोचते ॥ गत्वर्धात् कौटिल्य एव । भृशं पुनःपुनर्वा कु-  
 टिल कामति । चंकम्यते ॥ लुपादेर्गर्ह्यात् । भृशं पुनःपुनर्वा  
 गर्हितं लुप्यति । लोभुष्यते । एवं सासद्यते । चञ्चूर्यते ।  
 जञ्जयते । जञ्जयते । दन्दद्यते । दन्दद्यते । निर्जेगिष्यते ॥

### शुभ्रूपविच्छिपणिपनेराव ॥ १५ ॥

शुभ्रूपप्रतिभ्यश्च आय. परो भवति स्वार्थे । गोपायति ।  
 धूपयति । विच्छामति । पषायति । पनायते । पनि-  
 संह चरित इह पणिः सुत्ययं इत्यर्थे ॥ ऋतेनीयङ् व-  
 क्तव्यः । ऋतीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः । नकारो-  
 ऽनुषार्थः ॥ कमेरिनङ् कारितं च । कामयते । अर्वास्व-  
 तवाधिकारादायादयोऽभार्वधातुके वा भवन्ति । गोपा-  
 यिता । गोसा । गोपाया । गुमिः । ऋतीयिता । पक्ति-  
 ता । कामयिता । कमित्ता ॥

### ते धातवः ॥ १६ ॥

ते सनाद्यन्ता धातुसंज्ञा भवन्ति । लुगुपते । मीमां-  
 सते । चिकीर्षति । पुत्रोयति । पुत्रकाम्यति । इति नाच ।

उपवीणवति । पापच्यते । गीपायति । ऋतीचते ।  
कामयते ॥ धातुत्वाहातुकार्यम् । अशुद्धकियत्वाच्चनम् ।  
इतरेषां शणेऽप्रसिद्धत्वात्सुग्राह्यम् ॥

**चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परोच्चा-  
याम् ॥ १७ ॥**

चकासकासप्रत्ययान्तेभ्य आम् परो भवति परोच्चा-  
याम् । चकासाञ्चकार । कासाञ्चक्रे । लीलूयाञ्चक्रे ।  
चिकीर्षाञ्चकार ॥ चकासयहणमनेकस्त्ररोपलक्षणम् ॥ तेन  
दरिद्राञ्चकार । बुलुम्पाञ्चकार ॥ प्रत्ययान्तयहणमेकस्त्ररा  
द्यमपीति मतम् । तेन स्वमिवाचचार । स्वाञ्चकार ॥

**दययासञ्च ॥ १८ ॥**

दय । अय । आस । एभ्य आम् परो भवति परो  
चायां परभूतायाम् । दयाञ्चक्रे । यलायाञ्चक्रे ॥ आसा  
ञ्चक्रे ॥

**नाम्यादेर्गुरुमतोऽनृच्छः ॥ १९ ॥**

नाम्यादेर्गुरुमतो धातोर्ऋवर्जितादाम् परो भवति  
परोच्चाया परतः । ईहाञ्चक्रे । उमाञ्चकार । उब्धाञ्च-  
कार ॥ कथमियेष । उवोप । धातुसञ्जातो नित्य गह-  
मान् । अनृच्छ इति किम् ? आनच्छ ॥ व्यवस्थित-  
वाधिकारात् प्रोक्तं नात्र ॥

**उषविद्जागृभ्यो वा ॥ २० ॥**

उषादिभ्य आम् परो भवति वा परोच्चायां परतः ।

जागर्तिना सच्चरितो विदिरदादि । उपास्यकार ।  
उद्योय ॥ विदास्यकार । विवेद ॥ जागरास्यकार । जजा  
गार ॥

### भौह्रीमृडवां तिवच्च ॥ २१ ॥

एषां परोचाशाम् आम परो भवति वा । स च  
तिरिव । तेन द्वित्वमित्त्वं चेति । विभयास्यकार । विभाय ।  
जिह्वयास्यकार ॥ जिह्वाय । निभयास्यकार । वभार ॥  
जुहवास्यकार । जुहाव ॥

### आमः कञ् अनुप्रयुज्यते ॥ २२ ॥

आमन्तस्य धातोः कञ् अनुप्रयुज्यते परोचाशाम् । ईचा-  
स्यके । चकासास्यकार ॥ प्रयुज्यते इति स्वटार्थम् ॥ आमो  
मकारस्वानुस्वारी भवत्यन्तत्वात् । तद्दर्गपञ्चमी वा स्यात् ॥

### अस्मभुवौ च परस्मै ॥ २३ ॥

आमन्तस्य धातोरस्मभुवादनुप्रयुज्यते परोचाशाम् ।  
परस्मैपदं चातिदिश्यते । ईचामास । ईचाम्भुव ॥  
चकासागास । चकासाव्भुव ॥ अन्याचवशिष्टोऽवमादेशो-  
ऽर्थस्यान्तरतस्यात् । तेन । ईचामासे । ईचाम्भुवे कन्या  
छाशेष । ईचां व्यतिवभूवे छात्रः ॥ अस्तेभू न स्वाट्-  
विधानवद्वात् प्रकृतस्य । श्रुतस्यकार आदेशेन सह सम्-  
ध्यते ॥ विद् आम् कञ् पञ्चम्यां वा । विदाइरीतु । विदा-  
इरवाणि । वेत्तु । वेदानि ॥

### सिक् अद्यतन्नाम् ॥ २४ ॥





### कर्मवत् कर्मकर्ता ॥ ४१ ॥

कर्मघासी कर्ता चेति कर्मकर्ता कर्मवद्भवति ।

क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः ॥

लूयत वेदारः स्वयमेव । अभेदि कुशूनः स्वयमेव । कर्म-  
वद्भावादात्मनिर्गदम् । वक्त्रणं स्वाययार्थम् । तेन भवेऽपि ।  
पथत ओदनेन स्वयमेव । त्यादित्वात् तयादिषु कर्म-  
ज्ञाव । कर्त्तव्यं कटेन स्वयमेव । ईपत्करः कटेन स्वयमेव ॥  
कर्मकर्त्तव्यमेदाद् भेदे तु न स्यात् । भिद्यमानः कुशूनः  
पादाणि भिनत्ति । तथा । अन्योऽन्यमाश्लिषतः । आत्मानं  
हन्त्यामेति द्विविधो ह्यात्मा ॥ तथा । पचत्वोदनं राधति  
स्वयमेव । घातुभेदात् ॥ मच्छति धाममसौ स्वयमेव । गम्यत  
इति न स्यात् क्रियाशयः कर्त्तव्यं केवलं कर्मोति भेदात् ।  
उक्तार्थतापि कर्मकार्यम् तेन न द्वितीया धात्वधिकारात् ॥  
कर्मकर्त्तेति किम् ? साध्वसिद्धिनत्ति । साधु स्थालौ  
पचति ॥ कथम् । शूते कथा स्वयमेव । अचोकरत कटमसौ  
स्वयमेव । वचन प्रेषणादि च कर्त्तृस्वमेव । आत्मनेपद तु  
फलवदिवचयेति मतम् ॥ कार्यातिदेशोऽयम् ॥

### कर्तरि क्त्वादिङानुबन्धेभ्यः ॥ ४२ ॥

क्त्वादिभ्यो ङानुबन्धेभ्यश्च कर्त्तृर्थभिधेय आत्मने-  
पदानि भवन्ति । रोचते । वर्धते ॥ गोङ् । शीते ॥ चक्षिङ् ।  
आवृष्टे ॥ रुच इत्यनुदात्तानुबन्धीपलक्षणम् । ऊर्द्धमात्त  
इत्युदात्तः । तदिपरीतयानुदात्तः । उदात्तानुदात्तगोर्ङि-

यस्य समाहारो लोकोपचारात् । तेन रूपप्रकारिभ्यो  
भवन्ति ॥ आदिग्रहणाच्च । निविशते । परिक्रीणीते ॥

नेर्विग ॥ १॥ परिव्यवेभ्यः क्रीञ् ॥२॥ विपराभ्यां जिः ॥३॥

आडो दाञ् अनात्मप्रसारणे ॥ ४ ॥ गमिन् चान्तौ ॥ ५ ॥

नु प्रह्लौ ॥६॥ अनुपरिभ्यां च क्रीड् ॥७॥ समोऽकूजने ॥८॥

अपम्किर ॥ ९ ॥ गत्यनुकरणे ष्टब् ॥ १० ॥ आशिषि

नाय ॥ ११ ॥ शपथे शप ॥ १२ ॥ प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशनेषु

स्या ॥१३॥ समवप्रतिभ्यः ॥१४॥ उदोऽनूर्ध्वचेष्टायाम् ॥१५॥

उपान्दन्त्रेण ॥ १६ ॥ पथ्याराधनयोय ॥ १७ ॥ वा लिप्सा-

याम् ॥१८॥ अकर्मकश्च ॥१९॥ समो गच्छिप्रक्षिञ्च

शुबेत्येत्तिद्वय ॥ २० ॥ उपसर्गादस्यत्वूही वा ॥ २१ ॥

आडो यमहनी स्नाहकर्मकौ च ॥२२॥ व्युद्धरां तपः ॥ २३॥

तपःकर्मकः ॥ २४ ॥ निसञ्चुपेभ्यो हा ॥ २५ ॥ स्वर्गा-

यामाहः ॥ २६ ॥ सूचनावक्षेपणसेवनसाहसयत्नकघोषयो-

गेषु क्कब् ॥२७॥ अघेः शक्ती ॥२८॥ वै. शब्दकर्मकः ॥२९॥

अकर्मकश्च ॥३०॥ पूजोत्क्षेपणोपनयनज्ञानभृतिविगणन-

व्ययेषु नीड् ॥ ३१ ॥ कर्त्तृस्वामूर्त्तकर्मकश्च ॥ ३२ ॥ वृत्त्यु-

त्साहतायनेषु क्रमः ॥३३॥ परोपाभ्याम् ॥३४॥ आडो ज्यो-

तिरुद्धमे ॥३५॥ वेः पादाभ्याम् ॥३६॥ प्रोपाभ्यामारम्भे ॥३७॥

अनुपसर्गे वा ॥ ३८ ॥ निङ्गवे आ ॥३९॥ अकर्मकश्च ॥ ४० ॥

सम्प्रतिभ्यामस्मृतौ ॥४१॥ ज्ञानयत्नीपच्छन्दनेषु वदः ॥४२॥

अनोरकर्मकः ४३ ॥ विसर्तो ॥ ४४ ॥ व्यक्त सङ्घोक्तौ ॥४५॥

तयोर्वा ॥४६॥ अवाहितः ॥४७॥ सम. प्रतिज्ञायाम् ॥४८॥

किरादिग्रन्थिसनन्ताः कर्मकर्त्तृस्याः ॥ ४९ ॥ दुष्टः ॥ ५० ॥

अद्यतन्वां स्वरान्तघ वा ॥ ५१ ॥ सूनभौ स्वयम् ॥ ५२ ॥  
 उदः सकर्मकवरः ॥ ५३ ॥ समस्तृतीयायुक्तः ५४ ॥ टाण्  
 सा चेषतुर्थ्यं ॥ ५५ ॥ उदाहे उपयम ॥ ५६ ॥ गटि-  
 रनि ॥ ५७ ॥ आशीरयतन्योघ सृष्टः ॥ ५८ ॥ अग्ने  
 भुजि ॥ ५९ ॥ समः क्षुः ॥ ६० ॥ स्वरायन्तादुपसर्गादयप्र-  
 पात्रेषु युजिर् ॥ ६१ ॥ हेतुकर्त्तृभीषगोरिन् ॥ ६२ ॥  
 प्रस्तम्बाने गृधिवन्धरोः ॥ ६३ ॥ पूजामिभवयोय सातैः ॥ ६४ ॥  
 मित्यायोगिभ्यासे छञ् ॥ ६५ ॥ अनियमे चागतिचिंसा-  
 शब्दार्थदसः ॥ ६६ ॥

### चेक्रौयितान्तात् ॥ ४३ ॥

चेक्रौयितान्तावातीः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।  
 पापयते । लोलूयते ॥

### आय्यन्ताच्च ॥ ४४ ॥

आयिप्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति ।  
 हंसायते । पयायते । पयस्यते । अन्तप्रहणादायिसीपे न  
 स्यादिति भवम् । तेन दरिद्रति । घटति ॥

### इन्ञयजादेरुभयम् ॥ ४५ ॥

इन्ञाद् अनुवन्थाज्जादेयोभयपदं भवति कर्त्तरि ।  
 कारयति । कारयते । कुनोति । अनुते । यजति ।  
 यजते । पचति । पचते । समाहारानुवन्था वे ते यजा-  
 दयः । अफलवति कर्त्तर्यात्मनेपद् च दृश्यते । यथा ।  
 वृक्षं परिवारयन्ती कण्टकाः । गोपयते व्रीहीनातप । तथ

दर्शनं किं न धत्ते । कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये । भाण-  
यकं ब्रूते । मरीचीन्वितनुते । फलवति कर्त्तरि परस्मैपदं  
च दृश्यते । स्व कटं कारयति । स्वमङ्गं कण्डूयति । स्व  
यज्ञं यजति । स्वं पुत्रमपवदति । स्वमखं जानाति ।  
अपदान्तरधीत्येऽपि दृश्यते । तनोति शम्भं गुणसम्पदा  
यग इति ॥ यजेरपि विषक्षया भवितव्यमेवेति मतम् ॥  
गणकारवचनप्रमाणार्थमिदम् ॥

### पूर्ववत् सनन्तात् ॥ ४६ ॥

मनः पूर्वो यो धातुस्तद्धत् । सनन्तादपि तत्पदं भ-  
वति । कुरोच्चिपति । अधिजिगांसति । पापचिपति । शिष्ये-  
नाधिपते । पिपचति । पिपचते ॥

स्रृष्ट्वा च सनन्तौ तु रुचादौ श्वरनाड्प्रतिः ।

अननुजाय विज्ञेयो यथा सुस्रूर्पत इति ॥

### शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ४७ ॥

येभ्य आत्मनेपदसुक्तं ततोऽन्यः शेषः । शेषाद्वातोः क-  
र्त्तरि परस्मैपदं भवति । भवति । अत्ति । सुहोति ।  
द्वीव्यति । तुदति । रुषद्भि । विशति । पुत्रोयति । पुत्रका-  
न्वति । गोपायति ॥ पुनः कर्त्तरोति किम् ? भिद्यते  
हृशूलः स्वयमेव । नायं शधः कर्त्तेति ॥ कथम् अनुक-  
राति । पराकरोतीति नित्यं वक्तव्यम् ॥ प्रतिक्षिपति ।  
अभिचिपति । अतिक्षिपति । परस्मैपदमेव । तथा च  
प्रवर्धति । परिचर्थात् । विरमति । धारमति । परिर

मति । देवदत्तमुपरमति । नात्मनेपदम् । यजादे रूपा-  
देव गणहृतस्यानित्यत्वात् ॥

इति दीर्गसिंहां वृत्तायाख्याते द्वितीयः पादः समाप्तः ॥

### द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १ ॥

धातोरवयवस्वानभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य द्विर्वचनं भव-  
तीत्यधिलतं वेदितव्यम् । पपाच । जुहोति ॥ वचनय-  
हणं हे रूपे भवत इति स्थानित्वाशङ्कानिरासार्थम् । तेन  
जिघांसति । आटिटत् । घत्वकारितलोपप्रतिपत्तिगौरवं  
स्यात् । अनभ्यासस्येति किम् ? जुगुप्निपते । बोभूषिपते ।  
प्रतिनिमित्तं द्विरुक्तिर्न स्यात् ॥ एकस्वरस्येति बह्व्रीहिः  
किम् ? व्यङ्ग्येन सह द्विर्वचनार्थम् । तेन दिदरिद्धा  
सति ॥ कथम् इयाय । धार । एकस्यापि स्वरस्याद्यन्त-  
वदुपचारात् । तथा । आट । अनेनित्युः । समुदायस्यापि  
द्विर्वचनसभ्यस्तुकार्यं चेति ॥ कथं तत्र वचं परिपिञ्चति ।  
ग्रामो ग्रामो रमणीयः । गृहे गृहेऽग्वाः । वीप्सायां वर्त्त-  
मानस्य पदस्य लोकेत एव द्विरुक्तिः सिद्धा ॥ तथा । परि  
परि विगर्त्तेभ्यो वृष्टी देवः । परेर्वर्जने चोत्थे विभाषैव ॥  
तथा । उपर्युपरि यामम् । अधोऽधो नगरम् । अध्वधि  
स्थापयति । उपर्यधोऽधीनां सामीप्य एव ॥ तथा ।  
एकैकं जुहोति । आदेरेकस्य विगर्त्तेर्लुक् ॥ तथा । हा  
मिया मे गतगता नटनटा । सति सम्भवे पुंशङ्कावोऽपि  
पीडायां गम्यमानायासु ॥ तथा । पटुपटुः । पटपटी ।

पण्डितपण्डितः । पण्डितपण्डिता । सादृश्ये गुणवचन-  
 स्यागुणवचनस्यापि । भोतभीतः । चकितचकितः ॥ तथा  
 प्रियाप्रियेण टदाति । सुखसुखेन पश्यति । अप्राणिविषय  
 एव । तथान्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥ तथाभीष्णो । पचति  
 यचतितराम् । पचति पचतितमाम् । गच्छति गच्छति  
 तराम् । गच्छति गच्छतितमाम् । तमादयः पथात् ॥  
 तथा छाद्यव्यक्तानुकरणस्य च । पटपटाकरोति । पट  
 पटायते ॥

### स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

येन नामानिन्यायेन पूर्वस्य बाधकोऽयम् । स्वरादेर्धा-  
 तोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य द्विर्वचन भवती-  
 न्नाधिकृत वेदितव्यम् । आगिगत् । अटाद्यते । अरि-  
 रियति ॥ स्वरादेरिति किम् ? पापच्यते ॥ धातोरिति किम् ?  
 आटतुः ॥ स्वरादेरिति कर्मधारयात्पञ्चम्या मिध्यति ॥  
 द्वितीयप्रहणमिहोपलक्षणम् । तेन शिष्टप्रयोगानुसारेण  
 कण्डूयादीनां तृतीयस्यापि । कण्डूयियिपति ॥ ईर्ष्यैर्ष्य-  
 शब्दस्य सनो वा द्विर्वचनम् । ईर्ष्यैर्ष्यैर्ष्यति । ईर्ष्यैर्ष्य-  
 यति । सनोऽपि । ईर्ष्यैर्ष्यति ॥ नामधातोराद्यस्य द्वि-  
 तीयस्य तृतीयस्य क्रमेण युगपदा । पुपुतीमिपति । पुति  
 त्रीयिपति । पुचीयियिपति । पुपुतित्रीयियिपति ॥ क्वचिद्  
 द्वितीयतृतीययोरपि अगिशीयिपति ॥ अशीयियिपति ॥

### न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३ ॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्यानभ्यासस्य न-

वट्टराः सवोमादयो स हिरुच्यन्ते । न तु ये परे । उन्दि-  
 दियति । उच्चिजियति । अड्डिडियति ॥ अर्चिचियति ॥  
 नामधातुश्चापि । इन्द्रीयितुमिच्छति । इन्दिद्रीयियति ।  
 एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ॥ अद्य इति किम् ? अरार्थ्यते ।  
 अर्थ्यमाख्यातवान् । आरर्थ्यदित्यपि स्यात् ॥ कथं प्रोर्णो नू-  
 यते । नार्थं ये परतः । स्वरादाद्याद् द्वितीयोऽवयवो वच-  
 नाद्भवति ॥

### पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

धातोर्द्विरुक्तस्य यः पूर्वः सोऽभ्याससंज्ञो भवति ।  
 पपाच । टेहि ॥ अभ्यासप्रदेशा । अभ्यासस्यादित्यञ्जन-  
 मवशेषम् [ का० ३. ३. ८ ] इत्येवमादयः ॥

### द्वयमभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

धातोरभ्यास इतरस्य द्वयमभ्यस्तसंज्ञं भवति । ददति ।  
 गीयहः ॥ द्वयमिति किम् ? परमात्मस्य माम्भूत् । अन्यथा  
 जुहपतीत्वन्नाभ्यस्तस्य च [का० ३. ४. १५] इत्यभ्यासस्य  
 सम्यसारणं न स्यात् ॥ अभ्यस्तप्रदेशाः । अभ्यस्तानामाका-  
 रस्य [का० ३. ४. ४२] इत्येवमादयः ॥

### जच्चादिच्च ॥ ६ ॥

जच्चादिरनभ्यस्तीऽप्यभ्यस्तसंज्ञो भवति । जच्चति ।  
 जायति । दरिद्रति । वकासति । शरति ॥ पञ्चैतं भाषायां  
 व्यर्थास्वता इति ॥

### अखूपरोच्चाचेक्रीयितसनन्तेषु ॥ ७ ॥

द्रवतुः । इत्युः । कृते द्विर्वचन इधो बाधकं यत्वमिति वचनम् । अगुण इति किम् ? इययिथ ॥

**अस्यादेः सर्वत्र ॥ १८ ॥**

परोच्चाया सर्वत्र गुणिन्यगुणे चाभ्यासस्यादेरस्य दीर्घी भवति । आटिथ । आटतुः ॥ अस्येति किम् ? इयेष । उधोष ॥ आदेरिति किम् ? पपाच ॥

**तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥१९॥**

तस्माद्दीर्घीभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति । धातोर्न्तश्चेत् संयोगः स्यात् । परोच्चायां परतः । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः । आनच्छ । आनच्छतुः । आनच्छुः ॥ तस्मादिति किम् ? आच्छ । आच्छतुः । आच्छुः । नायमकारलोपस्य बाधकी दीर्घः ॥ अन्तश्चेत् संयोग इति किम् ? आटतुः ॥

**कृकारे च ॥ २० ॥**

तस्माद् दीर्घीभूतादभ्यासात् परादिर्नकारागमो भवति परोच्चायास्कृकारे च परतः । आकृधे । आकृधाते । आकृधिरे ॥ कथम् आरथुः । निमित्ताभावात् ॥

**अश्रोतेश्च ॥ २१ ॥**

तस्मात् दीर्घीभूतादभ्यासादश्रोतेश्च परादिर्नकारागमो भवति । परोच्चायां परतः । व्यानश्री । व्यानश्रीते । व्यानश्रीरे ॥ गविकरणनिर्देशाद् अश्रोतेर्न स्यात् । आश्रुतः ॥



**भवतेरः ॥ २२ ॥**

भवतेरभ्यासस्य षोडश्यामकारो भवति । बभूव ,  
बभूवतुः । बभूवुः ॥

**निजिविजिविपां गुणः सार्वधातुके ॥ २३ ॥**

निज्यादीनाम् अभ्यासस्य सार्वधातुके गुणो भवति ।  
अर्थादिकारस्य । नेनेक्ति । नेनिज्यात् । वेवेक्ति । वेवि-  
ज्यात् । अनेनेक् । अयेदेक् । वेवेष्टि । वेवेष्टु ॥

**भृञ्हाङ्माडाभित् ॥ २४ ॥**

भृञ्हाङ्माडामभ्यासस्य सार्वधातुके पर इट् भवति ।  
विभक्तिं । विभृयात् । जिहोते । अजिहोत । मिमीते ।  
अनिमीत ॥

**अर्त्तिपिपत्योश्च ॥ २५ ॥**

अनयोरभ्यासस्य इट् भवति सार्वधातुके परे । इयर्त्ति ।  
इधृयात् । पिपर्त्ति । पिपृयात् । पृथग्योगो वैचित्र्यार्थः ।

**सन्यवर्णस्य ॥ २६ ॥**

सनि परे योऽभ्यासस्तस्यावर्णस्य इट् भवति । पिप  
अति । पिपासति ॥ सन्यभ्यासस्येति किम् ? पापचिपत् ॥

**उत्रर्णस्य ज्ञान्तःस्यापवर्गपरस्यावर्ण ॥ २७ ॥**

सनि परतो योऽभ्यासस्तस्योवर्णस्य ज्ञान्तःस्यापवर्ग-  
परस्यावर्ण पर इट् भवति । जु इति सौत्रोऽय धातुः ।  
जिजावयिपति ॥ यु । यिजावयिपति । यियविपति । रु ।

रिरावयिषति । क्लू । निभावयिषति ॥ पूञ् । पिषावयि  
षति । पूढन्तु । पिषयिषति ॥ भू । विभावयिषति ॥ उव-  
र्णस्येति किम् ? बोभयिषति ॥ वचनमिदं ज्ञापनार्थम् ।  
इति यत्कृतं तत् सर्वस्थानियदिति तेन जुहावयिषती-  
त्यादयः सिद्धाः ॥

शुमुद्गुप, च्युडां वा वक्तव्यम् । गियावयिषति । शुयावयि-  
षति । मिस्रावयिषति । सुस्त्रावयिषति । दिद्रावयिषति ।  
दुद्रावयिषति । विप्रावयिषति । पुप्रावयिषति । पिप्रा  
वयिषति । पुप्रावयिषति । विच्यावयिषति । चुच्यावयि  
षति ।

### गुणश्चेत्क्रोयिते ॥ २८ ॥

चेत्क्रोयिते योऽभ्यासस्तस्य गुणो भवति । चेत्क्रोयते ।  
प्राप्यते । वेभिद्विता ॥ यथास्तत्त्वाद् गान्धिन एव ॥

### दीर्घोऽनागमस्य ॥ २९ ॥

चेत्क्रोयिते योऽभ्यासस्तस्यानागमस्य दीर्घो भवति ।  
प्राप्यते ॥ अनागमस्येति किम् ? पनीवच्यते । वरीव-  
च्यते ॥ अनागमस्येति वचनमभ्यासविकारेष्वपवादो नो  
अगं वाधत इति ज्ञापनार्थम् । तेन सोमं गते ॥

### वनचिमन्सिञ्चन्सिभन्सिक्वन्सिपतिपटि- स्कन्दामन्तो नो ॥ ३० ॥

एषां चेत्क्रोयते योऽभ्यासस्तप्तातोऽन्तो नो भवति ।  
वनोवच्यते । समोवच्यते । दनोवच्यते । ॥ दनोवच्यते ।

चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते । चनीकस्यत ॥  
दीर्घविधानाद्गुणो नागद्यते ॥

**अतोऽन्तोऽनुस्वारोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ३१ ॥**

अनुनासिकान्तस्य धातोश्चेक्रीयते परे योऽभ्यासस्त-  
स्यातोऽन्तोऽनुस्वारो भवति । वमस्यते । वमशिता ।  
यंयम्यते । यंयमिता ॥ तकार उच्चारणार्थः ॥ प्रतिपदो-  
क्तप्रहणात् । वाभाम्यते ॥ पुनरन्तप्रहणमनुस्वारस्यापि  
स्थित्यर्थम् ॥

**जपादीनां च ॥ ३२ ॥**

जप इत्येवमादीनां चक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो-  
ऽनुस्वारो भवति । जप्त्रप्यते । जप्त्रपिता । जप्त्रम्यते ।  
जप्त्रमिता ॥ जप । जभ । दृह । दृग्भ । भन्ज । यम ।  
यहेते जपादयः ॥

**चरफलोश्च परस्यास्य ॥ ३३ ॥**

चरफलोश्चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तोऽनुस्वारो  
भवति । परस्यास्योश्च भवति । चक्षूर्यते । चक्षुरिता ।  
पम्फुल्यते । पम्फुलिता ।

**ऋमतो रौः ॥ ३४ ॥**

ऋमतो धातोश्चेक्रीयते योऽभ्यासस्तस्यातोऽन्तो रौर्भ-  
वति । नरीवृत्त्यते । परीवृत्त्यते ।

**अलोपे समानस्य सन्वह्लुघुनीनि चण् परे ॥ ३५ ॥**

समानसंज्ञकस्यालोपे ऋति लघुनि धात्वचरोभ्यामुष्ण

इति चण्परि सन्वत्कार्यं भवति । अपीपचत् । अलीलवत् ।  
 अगिचवत् । अलोपे समानस्येति किम् ? अचञ्चवत् ।  
 कथं पटुमाख्यातवान् । अपीपटत् । इहो सन्वत्तरलोपः ॥  
 लघुनीति किम् ? अततचत् ॥ कथम् अजीजागरत् ।  
 अनेकवर्णव्यपधानेऽपि मधुनि स्यादेवेति मतम् । अत्  
 त्वरादीनां च [का० २. २. ३७] इति वचनात् ॥ इनीति  
 किम् ? अचकर्मत् ॥ इनीति जातिनिर्देशात् । वादित-  
 वत् प्रयोजितवान् । अपीवदद् वीणां परिषादकेनेति ।  
 इनीतो लोपेऽपि स्यात् ॥ चण्पर इति किम् ? रिरमवि  
 पति । टीर्षो लघोर्भाभूत् ॥

• दीर्घो लघोः ॥ ३६ ॥

समानमंशकस्यालोपे सति मधुमन्त्राभ्यामस्य मधुनि  
 धात्वन्तर इति चण्परि दीर्घो भवति । अपोपचत् । अञ्  
 चवत् ॥ सघोरिति किम् ? अतितपत् ॥

अत् त्वरादीनां च ॥ ३७ ॥

त्वरादीनामभ्यामस्य मधुनि धात्वन्तर इति चण्परि, न  
 भवति । अतत्वरत् । असत्वरत् । त्वर । अत् । इ । मध ।  
 मद् । स्तु । मध । वा विट्चिचो ॥ ३८ नच ।

इतो लोपोऽप्यास्य ॥ ३८ ॥

इत मन्त्रादाभ्यामस्य लोपो प्रवृत्तिप्रसक्तं विट्  
 टात् ॥ मन्त्र पूर्वोच्चे चण्परि मन्त्रस्य न धात् ॥ अलोप-  
 चत् । अदीपचत् । पुनराभ्यामवचनं चण्परि लोपार्थम् ॥

सनि मिमीमादारभलमशकपतपदामिम्  
स्वरस्य ॥ ३६ ॥

मिडादीनां स्वरस्य सनि पर इसादेशो भवति ।  
अभ्यासलोपश्च डुमिड् । मित्सति । मीञ्, मीङ् वा ।  
प्रमित्सति । प्रमित्सते ॥ मा इति मीङ्माडोरपि यद्वणम् ।  
प्रमित्सते । उपमित्सते ॥ दासंज्ञकः । दित्सति । धित्सति ।  
रम । आरित्सते । लभ । आलिप्सते ॥ शकृ शक । शित्सति ॥  
पत्सृ पित्सति ॥ पद पित्सते ॥ कथं पिपतिपति । सनीति  
द्विसकारोऽयं निर्देशो व्यतिरेति ॥  
प्रतिरिक्ततीति वक्तव्यम् । प्रतिपूर्वो राधो हिंसायामिति ॥

आप्नोतेरीः ॥ ४० ॥

आप्नोतेः स्वरस्य ईर्भवति सनि परेऽभ्यासलोपश्च ।  
ईप्सति ॥ ऋधिष्ण्योरीरोती वक्तव्यो सनि सकारादौ  
ईर्त्सति । शीप्सति ॥

दन्भेरिच्च ॥ ४१ ॥

दन्भिः स्वरस्य इट् भवति । चकारादौश्च । सनि  
सकारादौ । अभ्यासलोपश्च । धिप्सति । धीप्सति ॥  
मृचोऽकर्मकस्थीडा वक्तव्यः । मीचते वक्तः स्वयमेव ।  
मुमुचते वक्तः स्वयमेव । आनुकूल्यात् कर्मकत्वम् ॥

दिग्नि द्यतेः परोच्चायाम् ॥ ४२ ॥

द्वेडः परोच्चायां दिग्यादेशो भवति । अभ्यासलोपश्च ।

तिपा धातुरेव निर्दिश्यते । दिभ्ये । दिभ्यात् । दिभ्यिरे ॥  
दश दान इत्यस्याभाव्यवधानात् । दशाक्षरे ॥

॥ इति दौर्गसिंहा वृत्तावाख्याते तृतीयः पादः समाप्तः ॥

### सपरस्वरायाः सम्प्रसारणमन्तःस्वायाः ॥१॥

सह परेण धातुसुरेणान्तःस्वायाः सम्प्रसारणं भवत्यधि-  
कृतं वेदितव्यम् । परेणैव सस्वरत्वं लोकोक्तः सिद्धम् ।  
परग्रहणं सप्तार्थम् । सम्प्रसारणं दृष्टतोऽन्तःस्थानिमित्ता  
नित्यत्वेन स्थिता अन्वाख्यास्यन्ते ॥ अन्तःस्वायइणमभ्यास-  
विकारबाधनार्थम् । तेन विध्यते । विव्याधे । इत्यादीनां  
यस्याभ्यासे सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥ ॥ ॥

### अहिज्याविविधिविष्टिविप्रच्छिद्विभ्र- सजीनामगुणे ॥ २ ॥

अद्यादीनाम् अन्तःस्वायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं  
भवति । अगुणे प्रत्यये परे । गृह्यते । गृह्यति । जीयते ।  
जिनाति ॥ ऊयतः । ऊयुः । न वासरीरगुणे च [ का० ३.  
४. ६ ] इति प्रतिषेधबाधनार्थं वेजो वधिरुच्यते ॥ विध्य-  
ते । विध्यति ॥ ऊशुः । उयन्ति ॥ विष्यते । विषति ।  
कृटादित्वादगुणत्वम् । कषम् उरुच्यत्वाः । असन् श्रीणा-  
दिकत्वात् ॥ पृष्यते । पृष्यति । कथं प्रयः । प्रया-  
ग्यानयोः [ का० ४. ५. ८० ] इति वचनान्तात् ॥ उच्यते ।  
उच्यति । भुज्यते । भुज्यति ॥ अगुण इति किम् ? अहीता ।

### कारिते च संशयोः ॥ १३ ॥

श्वयतेः सशणोर्यत् कारितं तस्मिन् सम्प्रसारणं भवति वा । शशावयिपति । शिश्रावयिपति । अशूशवत् । अशिश्रवत् ॥ इति कृतस्य स्थानिवद्भाषाच्छुद्धिर्यचनम् ॥

### ह्वयतेनित्यम् ॥ १४ ॥

ह्वयतेः संशणोर्यत् कारितं तस्मिन् नित्यं सम्प्रसारणं भवति । जुहावयिपति । अजुहवत् ॥ द्विर्वचननिमित्ते कारितव्यवधान एव यथा स्यादिति वचनम् । ह्वयकयितुमिच्छति । जिह्वायकयिपति । अजह्वयकत् । इति ॥

### अभ्यस्तस्य च ॥ १५ ॥

ह्वयतेरभ्यस्तमात्रस्थान्तस्थायाः सपरस्तरायाः सम्प्रसारणं भवति । जुहाव । जोह्वयते । जुह्वयति ॥

### द्युतिस्त्रायोरभ्यासस्य ॥ १६ ॥

द्युतिस्त्रायोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति । द्द्युते । द्द्युत्यते । द्द्युतिपते । अद्द्युतत् । सुष्वापयिपति । स्त्रापेरिनन्तस्य यद्दृष्टाद् न वजादी । तेन सिष्वापयिपति ।

### न सम्प्रसारणे ॥ १७ ॥

सम्प्रसारणे कृते पुनः सम्प्रसारणं न भवति । विध्यते । वेविध्यते । विव्यथे । विविधतुः । विविधुः । संविध्यतुः । संविध्युः ॥ एकदेशविकृतस्थानन्यवशावाद् व्यक्ती जाती च

वशेषेक्रीयते ॥ १८ ॥

वशेषेक्रीयते परे सम्प्रसारणं न भवति । वावश्यते ॥

प्रच्छादीनां परोक्षायाम् ॥ १९ ॥

प्रच्छिद्यधिभ्रसृज्जीनां परोक्षायां सम्प्रसारणं न भवति । पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । वव्रयतुः । वव्रयुः । वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जुः ॥

सन्व्यचरान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २० ॥

सन्व्यचरान्तानां धातूनामविकरणविषय आकारो भवति । षिट् । धाता ॥ ग्लै । ग्लाता । ग्लै । ग्लाता ॥ दौ । दाता ॥ सुम्बः । सुम्बः ॥ उपसृग् । त्वातो ङः स्यात् ॥ अन्तप्रदृष्टं धातुसंज्ञाकाले सन्व्यचरार्थम् । तेन चेता । स्तोता ॥ अविकरण इति किम् ? ग्लायति । ग्लायति ॥

न व्ययतेः परोक्षायाम् ॥ २१ ॥

व्यञ्जो धातोः परोक्षायामाकारो न भवति । संवि-  
व्याय । संविध्ययिष्य ॥ अगुणे सम्प्रसारणमस्यैव ॥

मीनातिमिनोतिदीङां गुणद्विस्थाने ॥ २२ ॥

एषां गुणद्वयोः प्रसङ्ग आकारो भवति । मीञ् ।  
प्रमाता । प्रमापयति ॥ डुमिञ् । निमाता । निमापयति ।  
दीङ् । उपदाता । उपदापयति । उपदायो वर्जते ॥  
इडाभ्यां चेति घञ् स्यात् ॥ गुणद्विस्थान इति किम् ?  
प्रमीयते ॥ वर्णान्तविधित्वात्प्रमापय न स्यात् । प्रमे-  
मीयते ॥



स्वपिवन्वियजादीनां यण्परोक्षाग्नीःषु ॥३॥

स्वपिवन्वियजादीनामन्तःस्यायाः सपरस्वरायाः सम्प्र-  
सारणं भवति । यणि परोक्षायामग्निपि चागुदे परतः ।  
सुप्यते । सुपुपतः । सुप्यात् ॥ उच्यते । उच्यतुः । उच्यात् ॥  
इज्यते । इज्यतुः । इज्यात् ।

यञो यपो वदयैव वीञ्च्ञीञ्चो द्वयतिस्तथा ।  
यद्वस्यो जयतिथैव नव यजादयः श्रुताः ॥

परोक्षायामभ्रासस्योभयेषाम् ॥ ४ ॥

उभयेषां यहादिभ्यपादोनामभ्यासस्यान्तःस्यायाः सप-  
रस्वरायाः सम्प्रसारणं भवति । परोक्षायां परतः ।  
गुण्घोऽयम् । जयाह । जपहिथ । जिष्णी । जिज्जिथ ।  
उवाय । उवयिथ । सपादीनां च । सुप्याप । सुप्यपिथ ।  
उवाच । उवविथ । इयाज । इयविथ ॥ परोक्षायामिति  
किम् ? विवक्षति । वाच्यते ॥

व्यथेच्च ॥ ५ ॥

अपरभ्यासस्यान्तःस्यायाः सपरस्वरायाः सम्प्रसारणं  
भवति परोक्षायां परतः । दिज्यथे । दिज्यथाते । दिज्य-  
थिरे ॥ परोक्षायामिति किम् ? वाच्यते ॥

न वाश्वरोरगुणे च ॥ ६ ॥

वेच् । शि । इत्येतयोर्भ्यारुस्यान्तःस्यायाः सपर-  
स्वरायाः सम्प्रसारणं न भवति । परोक्षायाम् अगुणे गुणिति  
च । वधी । वविथ । ववतुः । ववुः । मिष्ठात् । मिष्ठा-

दिय । शिखियतु । शिखियुः ॥ अशुण, इति वचनाद्  
वेजोऽनभ्यासोऽपि गृह्यते ॥ श्वयतेर्वा [का० ३ ४ १२]  
इति परस्य विभाषास्त्येव ॥

**स्वपिस्यमिष्येजां चैक्रीयते ॥ ७ ॥**

स्वपिस्यमिष्येजामप्राप्त सम्प्रसारण भवति चैक्रीयते  
परे । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ॥

**स्वापेश्चणि ॥ ८ ॥**

स्वापेरिनन्तस्य चणि परतः सम्प्रसारण भवति ।  
असूषुपत् । स्वापेरिनन्तस्येति किम् ? स्वापमकरोत् ।  
असूषुपत् ॥

**ग्रहिस्वपिप्रच्छां सनि ॥ ९ ॥**

एषां सनि परे सम्प्रसारण भवति । जिष्ट्छति । सुषु  
सति । पिष्ट्छति ॥

**चायः किञ्चैक्रीयते ॥ १० ॥**

चायश्चैक्रीयते परे किर्भवति । चैक्रीयते ॥

**प्यायः पिः परोक्षायाम् ॥ ११ ॥**

प्यायश्चैक्रीयते परे परोक्षाया च पिर्भवति । पेपीयते ।  
आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ॥

**श्वयतेर्वा ॥ १२ ॥**

श्वयतेर्चैक्रीयते परे परोक्षायां च सम्प्रसारणं भवति  
वा । शीश्रुयते । शीश्रीयते । शुशाव । शुश्रुवतुः । शिञ्जाय ।  
शिञ्जियतु ॥

### सनि दौढः ॥ २३ ॥

दौढः सन्याकारो भवति । उपदिदामते । ताम्यन्ता-  
नामनिटाम् [का० ३, ५, १७] इत्यगुणत्वाद् वचनम् ॥

### स्त्रिजिक्त्रौढामिनि ॥ २४ ॥

एषामिनि पर आकारो भवति । विष्मापयते । जाप-  
यति । क्वापयति । अध्यापयति ॥ हेतुकर्तृभवे स्त्रिडोऽभि-  
धानात् । कुशिकयेन विस्माययति । करणाद् भवे न  
स्यात् ॥ भातिरिजन्तो हेतुभयेऽपि वर्तते । मुण्डो भाप-  
यते ॥ भीषिचिन्ति [ का० ४, ५, ८३ ] इति वचनाद् भियः  
पान्तता । मुण्डो भीषयते । विस्फुरणं विस्कारः । तं करो-  
तीद्विन् । विस्कारयति । विस्फोरयति । हेतुषिविष्मा-  
याम् इन् ॥ चप सान्त्वने चयनेऽपि वृत्तिः । चापयति ।  
विचसु चाययति ॥ दुषपि प्रजनेऽपि । पुरोयातो गाः  
प्रवापयति ॥ वी प्रजने । प्रवाययति । गर्भं प्राहयतो-  
त्यर्थः ॥ तपः साधयति । धर्मं साधयतीति पारलौकिके-  
ऽपि साधिना भवितव्यमेव ॥ सिधु मत्वामित्वनेन च ।  
अन्नं सेधयतीति । धामं सेधयतीति भवितव्यमेव । सिध्य-  
तिनापि । तपस्तापसं सेधयति । कस्वामुह्नापयते । शैतो  
वर्त्तिकामुह्नापयति । सातेरेवाय प्रयोगः । विसंवाटामि-  
भयस्योर्लिय. कारित्ते प्रयोगो नास्त्वनभिधानाद् । क्वादि-  
रयम् । विन्नाता । विन्नेता । विसास्यते । विस्येयते ।  
विन्नाय् । विल्लोय । सातेर्लियः प्रयोगोऽनेकार्थत्वाद्वात्-  
नामिति ॥

**सृजिद्व्योरागमोऽकारः खरात्परो धुटि  
गुणद्विस्थाने ॥ २५ ॥**

सृजिद्व्योः खरात्परो धुडादी प्रत्यये गुणद्विस्थाने-  
ऽकारागमो भवति । स्रष्टा । अस्त्राचीत् । द्रष्टा । अद्रा-  
चोत् ॥ धुटोति किम् ? ससर्ज । ददर्श ॥ गुणद्विस्थान  
इति किम् ? सृचीष्ट । दृचीष्ट ॥

योगविभागात् सृशादीनां वा । सृश । स्रष्टा । अस्त्राचीत्  
सृश । स्रष्टा । अस्त्राचीत् ॥ कृष । कृष्टा । अक्त्राचीत् ।  
वृष । वृष्टा । अवृषाचीत् ॥ दृष । दृष्टा । अद्राचीत् ॥ पचे  
सर्षा । अस्यार्चीदित्वादि ॥

**दीङोऽन्तो यकारः खरादावगुणे ॥ २६ ॥**

दीङोऽन्तो यकारो भवति । खरादावगुणे प्रत्यये परे ।  
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे ॥ दीङोऽवयव-  
त्वेन द्विर्बचन स्याद् आत्वं च न स्यात् ॥

**आलोपोऽसार्धधातुके ॥ २७ ॥**

धातोराकारस्य लोपो भवति । असार्धधातुके खरा-  
दावगुणे प्रत्यये परे । पपुः । तस्युः । गोदः । संख्या ॥ असा  
र्धधातुक इति किम् ? यान्ति ॥ खरादाविति किम् ?  
ग्लायते ॥ अगुण इति किम् ? दानम् ॥

**इटि च ॥ २८ ॥**

धातोराकारस्य लोपो भवति । इटि परे । पपिथ ।  
ददिथ ॥ इटीति किम् ? पपाथ । गुणार्धमिदम् ॥

दामागायतिपिबतिस्यास्यतिजहातीना-  
मौकारो व्यञ्जनादौ ॥ २६ ॥

दासंज्ञकमारूपगायतिपिबतिस्यास्यतिजहातीनामन्त-  
रेकारो भवति । व्यञ्जनादौयगुणे प्रत्यये परे । दीयते ।  
धीयते । सोयते । गीयते ॥ गायतीति निर्देशाद् गाङ्  
गतावित्यस्य गायत इति भवितव्यमेव ॥ पीयते । पातंसु  
पायते ॥ सोयते । अवसोयते ॥ स्यतोति निर्देशात् । सायते ।  
सासायते । मनोर्तर्यं वात्वम् ॥ ह्रीयते । हाडसु हायते ॥

आशिष्येकारः ॥ ३० ॥

दामादोनामाशिश्यगुणे व्यञ्जनादौ परत एकारो भ-  
वति । डेयात् । धेयात् । मेयात् । गेयात् । पेयात् । स्वेयात् ।  
ष्वमेयात् । डेयात् ॥ अगुण इति किम् ? दामोष्ट । मामोष्ट ॥  
वा संयोगादेरस्य इति वक्तव्यम् । ग्लेयात् । ग्ल्यायात् ॥  
स्वेयात् । स्वायात् ॥ अस्य इति किम् ? स्वेयात् ॥

अन उस् सिजभ्यस्तविदादिभ्योऽभुवः ॥३१॥

सिजभ्यस्तविदादिभ्यो भूवर्जितभ्यः परस्यान उस्  
आदेशो भवति । सिच् । अकार्पुः । उदयु । यदुः । परस्य  
न लुक्लोप इति ॥ अभ्यस्ते । अददुः । अनुददुः । अनेनिलुः ॥  
विदादि । विद अज्ञे । अददन्त । विप ॥ अविदुः । अरु ।  
अलु । अदियुः ॥ गणकतमनित्यमिति वा स्यात् । द्यम्तान्यन  
एवार्थात् । अविदन् । अरान् । अज्ञान् । अदियन् ॥ अभुव  
इति किम् ? अभुवन् ॥

### इचस्तलोपः ॥ ३२ ॥

इचस्तप्रत्ययस्य सर्वस्य लोपो भवति । अपादि  
अलावि ॥ इचस्त इति किम् । अकारितराम् ॥

### ह्रिकारादहन्तेः ॥ ३३ ॥

घातोर्विहितस्य ह्रिकारात्परस्य लोपो भवति ।  
अहन्तेः । पच । पठ । भव । दौष्य ॥ हेर्ब्यन्तित्वात् । पच-  
तात् ॥ अकारादिति किम् ? याहि ॥ अहन्तेरिति किम् ?  
जहि शतून् । संनिपातलक्षणस्य वर्ण्यस्य च निमित्तत्वात् ॥

### नोच विकरणादसंयोगात् ॥ ३४ ॥

नोच विकरणादसंयोगात्परस्य हेर्लोपो भवति । चिनु ।  
सुनु ॥ विकरणादिति किम् ? नुहि ॥ असंयोगादिति  
किम् ? राधु हि ॥

### उकाराच्च ॥ ३५ ॥

उकाराच्च विकरणात्परस्य हेर्लोपो भवति । तनु ।  
कुरु ॥ विकरणादिति किम् ? नुहि ॥

### उकारलोपो वमोर्वा ॥ ३६ ॥

असंयोगस्य विकरणस्योकारस्य लोपो भवति वा वमोः  
परतः सुन्वः । सुम्नः । सुनुवः । सुनुमः । तन्वः । तन्मः ।  
तनुवः । तनुमः ॥ आद्यन्तस्य द्रावात् । धुर्नामि । तमो-  
मोति परत्वात् स्वरादेशत्वाद्वा भिदम् ॥

### करोतेर्नित्यम् ॥ ३७ ॥

कृञः परस्य विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति यनाः  
परत् । कुर्वः । कुर्यां ।

ये च ॥ ३८ ॥

करोतेर्नित्यं विकरणोकारस्य नित्यं लोपो भवति ये  
प्रत्यये परे । कुर्व्यात् । कुर्व्याताम् । कुर्य्युः ॥

अस्योकारः सार्वधातुकेऽगुणे ॥ ३९ ॥

करोतेरकारस्यागुणे सार्वधातुके पर उकारो भवति ।  
बुद्धत् कुर्वन्ति । कुर्व । प्रत्ययत्वापलघ्पत् । गुणो नैव  
स्वरूपनिर्देशात् ॥ सार्वधातुक इति किम् ? सञ्ज्ञस्करः ॥  
अगुण इति किम् ? करोमि ॥

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ ४० ॥

रुधादेर्वी विकरणस्तस्यान्तावयवस्य लोपो भवति ।  
अगुण सार्वधातुके परे । रुध् । रुभ्यन्ति । भिन्त्त ।  
भिन्दन्ति ॥ अगुण इति किम् ? रुषदि ॥

अस्तेरादेः ॥ ४१ ॥

अस्तेरादेरकारस्यागुणे सार्वधातुके परे लोपो भवति ।  
स्त । सन्ति ॥ अगुण इति किम् । अस्ति ।

अभ्यस्तान्तानाकारस्य ॥ ४२ ॥

अभ्यस्तान्तानाकारस्य लोपो भवति । अ् ।  
सार्वधातुके पर । भिन्ते । भिमताम् । जिह्वते । जिह्व  
ताम् । दत्ते । धत्ते ॥ अगुण इति किम् । जहाति ।

## ऋगादीनां विकरणस्य ॥ ४३ ॥

ऋगादीनां धातूनामगुणे सार्वधातुके विकरणाकारस्य लोपो भवति । क्रीणते । क्रीणन्ति । प्रीणते । प्रीणन्ति ॥ कथं स्तम्भन्तोत्युपलक्षणत्वात् ॥ ऋगादीनामिति किम् ? टोव्यामः । सोव्यामः ॥ विकरणस्येति सुखप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ अगुण इति किम् ? क्रीणाति ॥

## उभयेषामौकारो व्यञ्जनादावदः ॥ ४४ ॥

राश्यपेजयोभयशब्दो व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनम् । उभयेषामभ्यस्तऋगादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुक ईकारो भवति । मिमते । जिहीते । तुनीते । पुनीते । व्यञ्जनादाविति किम् ? मिमते । क्रीणते ॥ अगुण इति किम् ? जहाति । क्रीणाति ॥ सार्वधातुक इति किम् ? लालायते ॥ अद इति किम् ? दत्ते । धत्ते ॥

## इकारो दरिद्रातेः ॥ ४५ ॥

दरिद्रातेराकारस्यागुणे सार्वधातुके व्यञ्जनादाविकारो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रियः ॥ अगुण इति किम् ? दरिद्राति ॥ सार्वधातुक इति किम् ? दरिद्रायम् । दरिद्रायकः । दिदरिद्रासति ॥

मिथो वेति वक्तव्यम् । विभितः । विभीतः ॥

## लोपः सप्तम्भं जहातेः ॥ ४६ ॥



जाहतेरन्त्य सतस्यामगुणे लोपो भवति । जघात् ।  
जाघताम् ॥

अध्वनादावगुणे सार्धधातुज इत्वं या यत्तव्यम् । जहितः ।  
जहीतः ॥ ह्रीं धात्वमित्त्वमात्वं चेटम् । जहाहि । जहि-  
हि । जहीहि ॥

धुटि हन्तेः सार्धधातुके ॥ ४७ ॥

हन्तेर्धुडादौ सार्धधातुकेऽगुणेऽन्त्यस्य नकारस्य लोपो  
भवति । हतः । हयः । पाहते । पाहताम् ॥ धुटीति  
किम् ? हन्तः । हन्तः ॥ अगुण इति किम् ? हन्ति ॥  
प्रतिपिहोटां मध्ये हन्तेरेव सार्धधातुके सम्भवदर्शनार्थमि-  
दम् ॥

शासेरिदुपधाया अणव्यञ्जनयोः ॥ ४८ ॥

शासेरुपधाया इदु भवति । अणि अध्वनादावगुणे ।  
अन्वगियत् । गिष्यते । गिष्टः ॥ कथं मित्त्वं शास्तीति मि-  
त्रयोः । विलोपात् स्वरादेशो विधिर्भक्तवान् ॥ अणा सह-  
चरितः शास्त्रिह गृह्यते । आमास्ते । आमास्यमानः ।  
कथम् आशीः । ज्ञापकात् ॥

हन्तेर्जं ह्री ॥ ४९ ॥

हन्तेर्जकारो भवति ह्रीं परे । जहि गतून् । ईदंनि-  
त्वाद् हतात् । परत्वात्तातन् ॥

दास्योरेऽभ्यासलोपश्च ॥ ५० ॥

दासंशयस्यास्त्रीय ह्रीं परान्तस्यैत्वं भवति । द्यास-

लोपश्च यथासम्भवम् । देहि । धेहि ॥ अम । एधि ॥  
अलोपश्चेति सिद्धे ऽभ्यासग्रहणं सनस्तलोपार्थम् ॥

**अस्यैकव्यञ्जनमध्ये ऽनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ५१ ॥**

अगुणे परोक्षायाम् परतोऽनादेशादेर्धातोस्त्वैकव्यञ्जन  
मध्यगतस्येत्वं भवति । अभ्यसलोपश्च । पिचतुः । निमतुः ।  
सेहे ॥

चकाराधिकारान् क्वचिद् दीर्घोऽपि गृह्यते । राधो हिमा-  
याम् । अपरेधतुः ॥ हिमायामित्येव । आरराधतुः ॥

राजिभ्राजिभ्राशिस्त्राशोना वा वक्तव्यम् । रेजतुः । ररा-  
जतुरित्यादि । अन्यत्र न भवति । चकाराणि ॥ घलि च  
संज्ञस्येवम् । रेजिथ । रराजिथ ॥

असङ्गत्वञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? ततश्चतुः ॥ अना-  
देशादेरिति किम् ? वभणतुः । अगुण इति किम् ?  
अहं पपच ॥

**यलि च सेटि ॥ ५२ ॥**

यलि च सेटि परतोऽनादेशादेर्धातोस्त्वैकव्यञ्जनम-  
ध्यगतस्येत्वं भवति । अभ्यासलोपश्च । पिभिद्य । निमिद्य ।  
सेटीति किम् ? पपक्ष ॥ अनादेशादेरिति किम् ? यम-  
णिय ॥ एकव्यञ्जनमध्यगतस्येति किम् ? पिष्यचिय ॥

**तृफलमञ्जवपश्चिग्रन्धिदन्भोनां च ॥ ५३ ॥**

तृभूतोऽनङ्ग एत भवति । अभ्यासलोपश्च । पुरो-  
ष नामगुणे घलि च सेटि परत । गुप्तादेर्गादिमहाय

व्यञ्जनत्वाद् वचनम् । तेरतुः । तेरिथ । फेलतुः । फे-  
लिथ । मेजतुः । मेजिथ । द्वेषे । वेपाते । वेपिरे ।  
शेयतुः । शेयतुः । देभतुः ॥ धतुपङ्गलोपिनां मध्ये हन्मे-  
रेवेति नियमात् । ममध्वान् ॥ निरनुपङ्गः साहचर्यात् ।  
शशन्थिथ । जशन्थिथ । ददन्थिथ । इत्यनुपङ्गिणां न  
स्यात् ॥ अगुण इति किम् ? अहं ततर ॥

जृभ्रमुधसिस्त्रनफणस्यमां वा वक्तव्यम् । जैरतुः । जज-  
रतुः । जैरिथ । जजरिथेत्यादि ॥

### न शसद्दवादिगुणिनाम् ॥ ५४ ॥

शसेर्देवकारादीनां गुणिनां च धातूनामीत्वमभ्यासनोपय  
न भवति । अगुणे परीचायां थलि च सेटि परतः ।  
विशशतुः । विशशसिथ ॥ दददे । ददटाते । ववसतुः ।  
ववसिथ ॥ विशशरतुः । विशशरिथ ॥ निनथिथ ।

### स्वरादाविवर्णौ वर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ५५ ॥

स्वरादावगुणे प्रत्यये परे धातोरिवर्णौ वर्णान्तस्य  
इयुवौ भवतः । निर्दिष्टस्य स्यान्निन एवान्तरतस्यात् ।  
शिशियतुः । चिक्थियतुः । चुचुवतुः । पुपुवतुः । पुवन्ति ।  
रुवन्ति । लुवन्ति ॥ स्वरादाविति किम् ? शीयात् । लू-  
यात् ॥ अगुण इति किम् ? अघिता । लविता । धातुग्र-  
हणमप्युत्तरार्थमेव ॥

### अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ५६ ॥

इवर्णौ वर्णान्तस्याभ्यासस्यासवर्णे एत इयुवौ भवतः ।

इयेप । उयोप । इवृयात् ॥ अतयर्ण इति किम् ? इषतुः ।  
उपतुः ॥

### नोर्विकरणस्य ॥ ५७ ॥

नोर्विकरणस्योकारस्यागुणे स्वरादावुक् भवति । आ  
न्तरतम्यात् । प्राप्न, वन्ति । प्राप्न, वन्तु । शक्न, वन्ति ।  
शक्न, वन्तु ॥ नोरिति किम् ? चग्वन्ति ॥ विकरणस्येति  
किम् ? तन्वन्ति ॥

### य इवर्णस्यासंयोगपूर्वस्थानेकाक्षरस्य ॥ ५८ ॥

अनेकाक्षरस्य धातोर्यं इवर्णस्तस्यासंयोगपूर्वस्य यकारो  
भवति । अगुणे स्वरादौ । विव्यतुः । विव्यु । निन्द्युः ।  
निन्द्युः । दिग्घिरे । निन्द्यिरे ॥ असंयोगपूर्वस्येति किम् ?  
गिग्घियतुः । चिक्घियतुः ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरिति  
किम् ? अधीयते ॥

### इणञ्च ॥ ५९ ॥

इणो धातोरगुणे स्वरादौ यकारो भवति । यति ।  
यन्तु ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं । तेन इकोऽपि स्यात् ।  
अधियन्ति । अधियन्तु ॥

### नोर्विकारो विकरणस्य ॥ ६० ॥

नोर्विकरणस्यासंयोगपूर्वस्य स्वरादावगुणे यकारो भ-  
वति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति ॥ विकरणस्येति किम् ? भव-  
न्ति । नोनुवः ॥ असंयोगपूर्वस्येति किम् ? तण्णु वन्ति ॥

### जुहोतेः सार्वधातुके ॥ ६१ ॥

जुहोतेरुकारस्य सार्वधातुके स्वरान्तावगुणे प्रत्यये परे  
वकारो भवति । जुहति । जुघ्रतु ॥ अगुण इति किम् ?  
जुहवानि ॥ सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवुः ॥ स्वरान्ता-  
विति किम् ? जुहुयात् ॥

### भुवो वोऽन्तः परोच्चाद्यन्त्योः ॥ ६२ ॥

भुवो धातोर्न्तो वकारो भवति परोच्चाद्यन्त्योः स्वर-  
ान्तोः परतः । वभुव । वभूवतुः । वभूवुः । वभूविथ ।  
अभूवन् । यभूवम् ॥ पुनर्यकारो गुणहृद्वियाधनार्थः ।  
नित्यस्येद्गुणाधिकारः स्यात् ॥ स्वरान्तोरिति किम् ?  
यभूत् । वभूवान् ॥ वभूवुष इत्यसिद्ध बहिरङ्गमन्तरह  
इति ॥

### गोहिरूदुपधायाः ॥ ६३ ॥

गोहृः कृतगुणस्य स्वरान्तादी परत उपधाया ऊद् भवति ।  
गूहयति । गूहिता । गूहकः ॥ गोहृः हातगुणस्येति किम् ?  
जुगुहः ॥ उपधाग्रहणसुत्तरार्थं च ॥

### दुपेः कारिते ॥ ६४ ॥

दुपेरुपधाया ऊद् भवति कारिते परे । दूपयति ॥  
कारित इति किम् ? दोषो वर्तते ॥ कारित इति मन्त्रा-  
पूर्वकत्वाद् वा चित्तविकारे । चित्तं दूपयति । चित्तं  
दोषयति । मन्त्रां दूपयति । मन्त्रां दोषयति ॥

### मानुबन्धानां क्तञ्चः ॥ ६५ ॥

घटादयो मानुबन्धा अन्वाख्याताः । तेषामुपधायाः  
कारिते परे ऋन्वो भवति । घटयति । व्यथयति ॥

ऋगे ह्रगे सगे स्वगे संवरणे ॥ कगे नीचते । अन्वायमर्थ  
इति च नीचते । कगयति ॥ चन् च । वनु च नीचते ।  
चन् च हिंसार्यः । वनु च कगेवत् । चनयति । वनयति ।  
अ आधाने । अरयति । चिन्तायामन्यत्र न भवति ।  
विस्मारयति ॥

जनो जृप् कसु रन्जोऽमन्ताथ । जनो प्रादुर्भावे । जन-  
यति ॥ जृप् । जरयति ॥ कसु क्षरणे । कसयति ॥ रन्ज  
रगे । रजयति मृगान् । रन्जोऽर्गरमणेऽनुषङ्गलोपः ॥  
अमन्ताथ । रमयति । यमयति ॥

ज्वलहलहलनमोऽनुपसर्गा वा । सोपसर्गासु नित्यं मानु-  
बन्धाः । ज्वल दीप्तौ घटादिः । प्रज्वलयति ॥ तथा हल  
हल चलने । प्रहलयति । प्रहलयति ॥ अमन्तत्वात् ।  
उपनमयति ॥

स्तास्रावनुबन्ध । अनुपसर्गा इति किम् ? प्रस्तापयति ।  
प्रस्तापयति । उपवनयति । उहमयति ॥ न कर्म्यमिचमः ॥  
शमोऽदर्शने । शमयति रोगान् । दर्शने तु न भवति ।  
निशामयति रूपम् ॥

संवदिरवपरिभ्यां च । अवस्रदयति । परिस्रदयति ॥  
अवपरिभ्यामिवेति नियमादन्योपसर्गात्र भवति । पम्वाट-  
यति । उपस्रदादयति ।

फण भक्तौ पण्यते मानुबन्धथ । गतेरन्यत्र न भवति । फण-  
यति फणयति ॥

अन्वे सुममा इति नोटाहता । अथम् उदाटितः  
कषाटः । चौरस्योत्काधयति । घजन्नादिन् ॥ संक्रामय-  
तीति शन्नुडन्तादिन् ॥

**इचि वा ॥ ६६ ॥**

मानुषभाना धातूनां कारित इचि परे इक्षी भवति  
या । अघटि । अघाटि । अव्यधि । अव्याधि ॥ अजि मतो  
टानि च । टच्च हिंसाप्रामिति घटादिपाठवसादनुपधाया  
अपि दीर्घत्वम् । तेन अर्जाञ्जि । अजाञ्जि ॥ अटच्चि ।  
अटाञ्जि ।

**जनिवध्योश्च ॥ ६७ ॥**

इज्ज्मात्रसिद्ध वर्त्तते । जनिवध्योरिचि परे नित्यं ऋषी  
भवति । अजनि । अजधि ॥ यद्यपि बन्धने बधिस् तत्रा-  
पीचि हिंसायाम् । तथा च भयकथेनास्ति वधकोऽपि न  
विद्यते ॥ वधिः प्रकृत्यन्तरमित्येके ॥

**ओतो यिन्आयी स्वरवत् ॥ ६८ ॥**

ओतः परी यिन् आयी स्वरवद् भवतः । गच्छति ।  
गच्छते ॥ अवीऽपि न स्यात् । गवाजिनवदिष्टत्वात् ॥

**ओतश्च ॥ ६९ ॥**

ओतः परी यिनआयी स्वरवद् भवतः । नाञ्चति ।  
नाञ्चते । यथासंख्यभयात् घुप्रनुञ्चते ॥

नाम्यन्तानां यण्आयियिन् आशीश्चि चक्री-  
वितेभ्यु ये दीर्घः ॥ ७० ॥

नाम्यन्तानां धातूनां यणादिषु ये च्चौ च परत आन्तर-  
तस्याद् दीर्घो भवति । चोयते । मज्जुयति । अरज्जोयते ।  
पट्जुयति । चोयात् ॥ च्चौ च । पट्जूकरोति ॥ चेचोयते ॥ य  
इति किम् ? कपोष्ट । नामीति सम्भवदर्शनार्थमिदम् ॥

### इणोऽनुपसृष्टस्य ॥ ७१ ॥

इणो धातोरनुपसृष्टस्यैवायिषि ये दीर्घो भवति ॥  
ईयात् । ईयास्ताम् ॥ अनुपसृष्टस्येति किम् ? अन्विद्यात् ॥  
यणो अवहितपाठाश्चेहानुवृत्तिरिति गम्यते । तेन समी-  
यते । नियमो न स्यात् ॥

### ऋतं ईदन्तश्चिचेक्रीयितयिन्श्रायिषु ॥ ७२ ॥

ऋदन्तस्य चिचेक्रीयितयिन्श्रायिषु परत ईदन्तो  
भवति । भावीकरोति । जेहीयते । स्त्रस्त्रीयति । दुहित्री-  
यते ॥ ऋत इति किम् ? चेकीर्यते ॥

### इरन्त्यगुणे ॥ ७३ ॥

ऋदन्तस्यानि विकरणेऽगुण इकारो भवति । आद्रि-  
ति । आध्रियते । ऋत इति किम् ? किरति । गिरति ॥  
गुण इति किम् ? स्मरति । आदेशादागमो विधिर्वन्-  
निति ॥

### यणाशिषोर्ध्वे ॥ ७४ ॥

ऋदन्तस्य यणाशिषोर्ध्वे पर इकारोऽन्तो भवति । क्रि-  
यते । क्रियात् ॥ य इति किम् ? कपोष्ट ॥



## गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ७५ ॥

अर्त्तः संयोगादेश्च धातोर्द्येयाग्निघोर्यं परे गुणो भवति ।  
अर्द्यते । अर्द्यात् । अर्द्येते । अर्द्यात् । असिद्ध बहिरङ्ग  
मन्तरङ्ग इति संस्क्रियते । संस्क्रियात् ॥

## चेक्रौयिते च ॥ ७६ ॥

अर्त्तः संयोगादेश्च धातोश्चेक्रौयते परे गुणो भवति ।  
अरार्थ्यते । साम्प्रथ्यते ॥

## प्राध्मोरो ॥ ७७ ॥

प्रा । ध्मा । इत्येवयोश्चेक्रौयिते पर ईकारो भवति ।  
जेप्पोयते । दीप्पीयते ॥ इन्तेर्षीर्षा बतथ्यम् । जेप्पीयते ।  
जहन्थते ॥

## यिन्यवर्णस्य ॥ ७८ ॥

यिनि परिवर्णस्य ईकारो भवति । वस्तीयति । मानो  
यति ॥ वी च । दीर्घाभवति । मालोम्यात् ॥  
अशनायोदन्यधनाया बुभुखापिपासाकाङ्क्षासु निपाता  
रुडाः । अशनमिच्छति भोक्तुम् । अशनायति ॥ उदकमि-  
च्छति पातुम् । उदन्यति ॥ धनमिच्छति दृष्यक् । धना-  
यति ॥

## अदेर्षदत् सनद्यतन्योः ॥ ७९ ॥

अदेः स्थाने सनद्यतन्योः परतो वषट् रादेशो भवति ।  
लट् अणर्थः । जिघत्सति । अघसत् ॥

### वा परोक्षायाम् ॥ ८० ॥

परोक्षया परतोऽटिर्घं सृष्टेशो भवति वा । आटो  
आदत्तु । जघाम । जघत्तु ॥ घञ् प्रदने । सौक्ष्ण्य  
भाषायां सरन्विपय एव ॥

### वेजश्च वयिः ॥ ८१ ॥

वेजो धातो परोक्षाया परतो वधिर्भवति वा ।  
उधाय । जयतु । ववी । ववत् ॥ इकार स्वरूपयाहकः ।

### हन्तेर्वधिराशिपि ॥ ८२ ॥

हन्तेर्वधिर्भवति । आशिपि परत । वध्यात् । वध्या  
स्ताम् ॥

### अद्यतन्यां च ॥ ८३ ॥

हन्तेरद्यतन्या च परतो वधिर्भवति । अवधीत । अव  
धिष्टाम् ॥ अनान्तत्वादिति कृते वा दीर्घो न स्यात् ।  
इज्निर्देशस्य स्वरूपयाहकत्वात् ॥ यामन्तो व्यवस्थायाधीह  
स्पर्धते । तेनात्मनेपदे वा । आहत । आहमाताम् । आव  
धिष्ट । आवधिपाताम् ॥

### इणो गा ॥ ८४ ॥

इणो धातोरद्यतन्या गादेशो भवति । अगात् । अगा  
ताम् । इण्वद् इकोऽपि । अव्यगात् ॥

### इङ् परोक्षायाम् ॥ ८५ ॥

इङ् परोक्षायां गादेशो भवति । अधिङ्गी । अधिज

गति । अधिजगिरे ॥ इट् इति किम् ? इट् गतौ ।  
उदियाय ॥

अद्यतनीक्रियातिपत्त्योर्वा गौरादेश इष्यते । अध्यगौष्ट ।  
अध्यैष्ट । अध्यगौष्यत । अध्यैष्यत ॥ इति संघणोरपि गा  
यतेरध्ययनेऽपि वृत्ति । अधिजिगापयिषति । अंध्यजीग-  
पत् ॥ इड्भु । अध्यापिपयिषति । अध्यापिपत् ॥

**सनीण्ड्रङ्गेर्गमिः ॥ ८६ ॥**

सनि परे इण्ड्रङ्गेर्गमिरादेशो भवति । ग्राम जिगमि-  
पति । वेदानधिजिगासते ॥ इकाऽपि । अधिजिगमिपति ॥  
गन्तृ बोधने सनि नामिब्रोवर्त्त इट् दद्यादन्ति । अर्थान  
प्रतोपिषति ॥ इट् गतौ इट् इति वृत्ति । गन्तुः ।  
अधिगमयति । गन्तिनेत्र निन्दन । अर्थान प्रसादयति ।  
ग्राममध्यापयतीति भवित्यन्वयः ।

**अस्तेभूरसार्वधातुके ॥ ८७ ॥**

अस्तेभूरदेशो भवति । प्रसार्वधातुकविषये । भविता ।  
भूतः । भविष्यति । भव्यम् । स्वराद् च । [का० ४. २१०] ॥  
तिपा निदेशः किम् ? असिता ॥

**ब्रुवो वचिः ॥ ८८ ॥**

ब्रुवो धातोर्वचिर्भवति । प्रसार्वधातुकविषये । वक्ता ।  
वच्यति । वाच्यम् । ऋवर्षयश्चान्ताद् व्यप् [का० ४ २  
३५] ॥

**वचिष्ठः ख्याञ् ॥ ८९ ॥**

भवति । रोचते । वर्त्तते । भवति । नवति ॥ अन्येष वि-  
करण इति किम् ? वृत्त्यति । सुनोति । क्रोशाति । पुषाण ॥  
विकरण इति किम् ? अदुहन् ॥

**करोतेः ॥ ४ ॥**

करोतेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । करोति । करोतु ॥  
तनाद्युपलक्षणं करोतिरिति केचित् । तेन समर्णोति ॥

**मिदेः ॥ ५ ॥**

मिदेः स्वविकरणे गुणो भवत्येव । मिदति ॥ भौवा-  
दिकस्य मिदतेरनि सिद्ध एव ॥

**अभ्यस्तानामुसि ॥ ६ ॥**

अभ्यस्तानामुसि परे नामिनो गुणो भवति । दित्व  
बहुत्वयोश्च परस्मा इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अविभयुः ।  
अशुहवुः । अविभय । अजागरुः ॥ अभ्यस्तानामुसीति  
किम् ? शुहवुः ॥

**न णकारानुबन्धचेक्रीयितयोः ॥ ७ ॥**

नाम्यन्तानां नाम्युपधानां च णकारानुबन्धे चक्रीयिते  
च परे गुणो न भवति । अग्नियिद्यत् । अपुपत् । अशुचत् ।  
नीयते । दुष्यते ॥ नरीवृत्त्यते । लीलूयते ॥

**अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरै  
गुणिनि सार्वधातुके ॥ ८ ॥**

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरार्थो गुणिनि सार्व

धातुके परे गुणो न भवति । नेनिजानि । अनेनिजम् ॥  
विशेषनामिग्रहणात् लजनानीत्वलोपो न भ्यात् । एव-  
मुत्तरवापि योज्यम् ॥ गुणिनीति किम् ? गुणिन्यपि  
गुणो भामूत् । अनेनिजुः ॥

### सनि चानिटि ॥ ९ ॥

नामिन उपधाया अनिटि सनि गुणो न भवति ।  
बिभिक्षति । दिव्सा । वृमुचते । जिष्ट्यति ॥ चकाराद-  
नामिनोऽपि क्वचित् । तेन धीष्ति । नलोपः स्यात् ॥  
अनिटीति किम् ? चुकोपिपति ॥

### सिजाशिषोच्चात्मने ॥ १० ॥

नामिन उपधायाः सिच्चात्मनेपठ आशिषि चानिटि  
गुणो न भवति । अभित्त । अष्टित्त । अभित्तातान ।  
अदुहृत्ति । अदुग्ध । अदुग्धाः । दुहृदिहृलिहृगुहामात्मने  
वतवर्गे वा सणेष तत्र व्यवस्थितवानुहृत्तेः मिचोऽद्यतन्नु-  
पलक्षणत्वात् सिद्धम् ॥ भिक्षीष्ट । भुषीष्ट ॥ अनिटीति  
किम् ? अवर्धिष्ट । वर्धिषीष्ट ॥ इहात्मनेग्रहण गुणवाधिका  
वृत्तिरिति घ्रायनार्थम् । तेन न्यनुषीत् । न्यधुषीत् । कुटादि-  
त्वादगुणे वृद्धिर्न स्यात् ॥

### ऋदन्तानां च ॥ ११ ॥

ऋदन्तानां च धातुनां सिजाशिषोच्चात्मनेपठेऽनिटि  
गुणो न भवति । अकृत । अकृपाताम् । कृषीष्ट । अनिटीति  
किम् ? प्रावरिष्ट । प्रवरिषीष्ट ॥ कथं नृ । अतीष्ट । तीर्षीष्ट ।

म् । अस्तोष्टं । स्तोर्पोष्ट । ष्ट । अष्ट । पूर्पोष्ट । सिलाग्नि  
पाशासन इद्विकल्पेष्टिरित्युकारस्योपलक्षणत्वात् ॥

### स्वादीश्च ॥ १२ ॥

स्यादासंज्ञकयोश्च नामिनः सिद्धात्मनेपदे गुणो न  
भवति । समस्थित । समस्थितात् । अदित । अदि  
घातोम् । अधित । अधिघाताम् । नामिन इति किम् ?  
स्वासीष्ट । दासीष्ट ॥ ।

### भुवः सिञ्जुकि ॥ १३ ॥

भुवो धातोः सिञ्जुकि सति गुणो न भवति । अभूत् ।  
अभूतान् ॥ भुव इति किम् ? अर्थात् ॥ सिञ्जुकीति वच-  
नान्नामिनो निवृत्तिर्वेति शक्यते ॥

### सूतेः पञ्चस्थाम् ॥ १४ ॥

सूतेः पञ्चम्यस्यै गुणो न भवति । सूत् । सुवै । सुधा-  
वज्ञै । सुधामज्ञै ॥

### दीधीवेव्योश्च ॥ १५ ॥

छान्दसावेतो धातू इत्येके । पञ्चम्यामिति निदान-  
हनिः पृथग्योगात् । दीधीवेव्योश्च गुणो न भवति । प्रा-  
दोष्ठी । आवेयै । प्रादीष्यन्म् । प्रावेव्यन्म् । प्राटीष्यकः ।  
प्रावेव्यकः ॥

### रुद्विदमुषां सनि ॥ १६ ॥

रुदादीनां सनि गुणो न भवति । रुद्विपति । विवि-

दिवति । सुमुपिपति ॥ पारिशेष्याद् विदिर्ज्ञानार्थः ॥  
सनि व्यञ्जनादेर्व्युपधत्वाद् विकल्पेऽष्टौ यच्चनं नित्यार्थम् ।

### नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ १७ ॥

नाम्यन्तानां धातूनामनिटा सनि गुणो न भवति ।  
विचोयति । निनीयति । तुष्टूयति । लुप्तूयति । चिकी-  
र्दति । सुभूर्धति । अनिटामिति किम् ? गिञ्चयिपति ।  
श्रीषतीति नित्यत्वात् कारितलोपः स्यात् ॥

दीर्घाणां च ङातो दीर्घो गुणं धाधेत चेत्तदा ।

दीर्घजावितरी नाम इना नांपसु दुर्लभः ॥

सर्वेषां धातूनां विकारणानां च नांमिन उपधाया  
सर्वेषां धातूनां विकारणानां च नांमिन उपधाया  
नाम्यन्तस्य च सार्वधातुके पञ्चम्युत्तमवर्जित आत्मनेपदे  
गुणो न भवति । दुग्धे । सुते । चितुते । कुरुते ॥ सार्व-  
धातुक इति किम् ? धीष्यते । स्तोष्यते ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या  
इति किम् ? स्तष्ये । करष्ये ॥

### द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ १८ ॥

सर्वेषां धातूनां विकारणानां सार्वधातुके पञ्चम्यु-  
त्तमवर्जितं द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मैपदे गुणो न भवति ।  
दुग्धः । दुधन्ति । सुतः । सुवन्ति । चितुतः । चित्वन्ति ।  
कुरुतः । कुर्वन्ति ॥ द्वित्वबहुत्वयोरिति किम् ? दोष्वि ।  
स्तोति । करोति । चिनीति ॥ अनुत्तमे पञ्चम्या इति  
किम् ? दोहाप । दोहाम । चिनयाव । चिनयाम ।

### परोक्षायां च ॥ २० ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै-  
पदे गुणो न भवति । दुदुहत्तुः । दुदुहः । विव्यत्तुः । विव्युः ॥  
द्वित्वबहुत्वयोरिति किम् ? दुदीह । निनयिद्य ॥

### सर्वत्रात्मने ॥ २१ ॥

सर्वेषां धातूनां परोक्षायां च सर्वस्मिन्त्रात्मनेपदे गुणो  
न भवति । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहारे । चक्रे । चक्राते ।  
चक्रारे ॥

### आशिपि च परस्मै ॥ २२ ॥

सर्वेषां धातूनां सर्वत्राशिपि च परस्मैपदे गुणो न भ-  
वति । चीयात् । चीयास्ताम् । दुह्यात् । दुह्यास्ताम् ॥  
परस्मा इति किम् ? चेपीष्ट । धीपीष्ट ॥

### सप्तम्यां च ॥ २३ ॥

सर्वेषां धातूनां सप्तम्यां परस्मैपदे गुणो न भवति ।  
सुयात् । चिनुयात् । दुह्यात् ॥

### हौ च ॥ २४ ॥

सर्वेषां धातूनां हौ परे गुणो न भवति । नुडि ।  
दुग्धि । प्राप्नुहि ॥ चिनु । सुनु । प्रत्ययलोपलक्षणत्वात् ॥  
कथम् एहि । आड एत्वमिति ॥

### तदादेरनि ॥ २५ ॥

तदादेरनि गुणो न भवति । तुदति । तुदति ॥



### आमि विदेरेव ॥ २६ ॥

विदेरेवामि परे गुणो न भवति । विद्व ज्ञाने । विदाश्च-  
कार ॥ विदेरेवेति किम् ? ओपाश्चकार । जागराश्चकार ॥

### कुटादेरनिनिचट्सु ॥ २७ ॥

कुटादेर्गणस्य इन्इच्प्रटो वर्जयित्वान्येषु प्रत्ययेषु  
गुणो न भवति । उत्कुटिता । उत्कुटितुम् । उत्कुटि-  
ष्यति । उत्पुटिता । उत्पुटितुम् । उत्पुटिष्यति ॥ कुटा-  
देरिति किम् ? लेखनीयम् ॥ अनिनिचट्स्विति किम् ?  
उक्ताटयति । उदकोटि । उधुकोट ॥ कथं पृच्छनीयम् ।  
रुढित्वात् ॥

### विजेरिति ॥ २८ ॥

विजेरिति परे गुणो न भवति । ओषिञी । उटि-  
जिता । उटिजितुम् । उटिजिष्यते ॥ कथम् उट्टिजिता ।  
इना सिद्धम् ॥

### स्यादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २९ ॥

स्यादासंज्ञकयोरद्यतन्यामात्मनेपद् इर्भवति । सम-  
स्थित ॥ समस्थिपाताम् । अदिन । अदिपाताम् । अधित ।  
अधिपाताम् ॥ आत्मने इति किम् ? अस्यात् । अदात् ।  
अधात् ॥

### सुचादेरागमो नकारः खरादनि विकरणे ॥३०॥

सुचादेर्गणस्य खरात्परो नकारागमो भवति । अनि

विकरणे परे । मुञ्चति । लुम्पति ॥ विकरण धृति किम् ?  
अमुचन ॥

**मस्जिनशोर्धु टि ॥ ३१ ॥**

मस्जिनशोः स्वरात्परो नकारागमो भवति धृटि  
परे । मञ्ज्ता । मञ्ज्रति । नष्टा । नष्ट्रति ॥

**रधिजभोः खरे ॥ ३२ ॥**

रधिजभो स्वरात्परो नकारागमो भवति खरे परे ।  
रन्धयति । अरन्धि । जन्धयति । अजन्धि ॥

**नेटि रधेरपरोच्चायाम् ॥ ३३ ॥**

रधेरिति परे नकारागमो न भवति । अपरोच्चायाम् ।  
रधिता । रधिष्यति । रधितव्यम् ॥ अपरोच्चायामिति  
किम् ? ररन्धिय । ररन्धिम ॥

**रभिलभोरविकरणपरोक्षयोः ॥ ३४ ॥**

रभिलभो स्वरात्परो नकारागमो भवति । अविकर  
णपरोक्षयो स्वरे परे । आरन्धयति । आरन्धि । आरन्धो  
धत्ते । आलन्धयति । आलन्धि ॥ अविकरणपरोक्षयोर  
रिति किम् ? आरभते । आलभते । र्भे । ल्भे ॥

**जुधुद्भ्यां हेर्धिः ॥ ३५ ॥**

जुधुद्भ्या परस्य हेर्धिर्भवति । जुद्धि । खकाहि ।  
भिन्धि । छिन्धि ॥ भिनत्तात् । छिन्त्तात् । परत्तात्  
नातन् ॥ भिन्दकि । छिन्दकि । पयाटक् ॥ कघ रुटिदि ।  
स्यिदि । सेटकत्वात् ।

**अस्तेः ॥ ३६ ॥**

अस्तेः परस्य ईधिर्भवति । अस्त । एधि । नित्यत्वात्-  
न्तरङ्गत्वादेवे सति वचनम् ॥

**शा शास्तेश्च ॥ ३७ ॥**

शास्तेः परस्य ईधिर्भवति । शास्तेश्च शा भवति ।  
शाधि ॥ अस्तेति क्त इत्वं स्यात् ॥

**लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ३८ ॥**

अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य लोपो भवति । दटति ।  
ददतु । जायति । जायतु ॥ नलोपः साध्य इत्यनुक्ततः ॥

**आत्मने चानकारात् ॥ ३९ ॥**

अनकारात्आत्मनेपदेऽन्तेर्नकारस्य लोपो भवति । कु-  
र्वते । कुर्वताम् । लुनते । लुनताम् । व्यतिस्राते । व्यति-  
माताम् ॥ अनकारादिति किम् १ पथन्ते । पथन्ते ॥

**शेते रिरन्तेरादिः ॥ ४० ॥**

शेतेः परस्यान्ते रादि र्भिर्भवति । शेरते । शेरताम् ।  
अशेरत ॥ अन्तिपङ्गमन्तिनो रिरादिर्भाभूत् ॥  
वेत्तेर्षा वक्तव्यम् । संविष्टते । संविष्टते ॥

**आकाराद्द औ ॥ ४१ ॥**

आकारात्परस्य षट् और्भवति । पयो । तस्यौ ॥  
आगिपि तुष्टोभ्यातए वा वक्तव्यम् । जीवतु । जीवतात् ।  
जीवत्वम् । नन्दतु । नन्दतात् । नन्दत्वम् । द्विन्तात् ।  
सुरतात् ॥ अकारतोऽगुणायः ॥

### ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४२ ॥

ऋदन्तस्य धाताः श्रुतस्य स्थानिनोऽन्तरतमोऽगुणे प्रत्यये पर इभं वति । चिकीर्षति । जिह्वीर्षति । तितोर्षति । ऋदन्तस्येति किम् ? चकतुः ॥ कीर्त्तयिष्येः क्तिय [का० ४ ५ ८६] इति निर्देशात् । कीर्त्तयति ॥

### उरोष्ठोपधस्य च ॥ ४३ ॥

ओष्ठोपधस्य धातोर्ऋदन्तस्यागुणे प्रत्यये पर उभं वति । पुपूर्षति । मुमूर्षति । बुभूर्षति । बोभूर्षति । दन्व्यो-  
द्रादपि । प्राबुवूर्षति । संबुवूर्षति ॥ धातोरोष्ठोपधस्येति किम् ? ऋ गतौ । समीर्षं ॥

### इत्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चिणि ॥ ४४ ॥

अविद्यमानसमानलोपोपधाया ह्रस्वो भवति । इनि चण् परे । अचोकरत् । अजीजपत् । अलीलवत् ॥ इन्प्रह णमिन्सामान्यार्थम् । तेन वादितवन्तं प्रयोजितवान् । अथोवदहीणा परिवादकेन । इत्यसमानलोपतैव ॥ असमानलोपोपधाया इति किम् ? अससामत् ॥ उपधाया इति किम् ? अचकाइत् ॥ कथं गोनावमाख्यातवान् । अजुगोनत् । शीतः स्थानिवद्भावात् ॥

### न शास्वृदनुबन्धानाम् ॥ ४५ ॥

शासोर्ऋदनुबन्धानां चोपधाया ह्रस्वो न भवति । इनि चण् परे । अशशामत् । अशुटोकत् ॥ शासोरिति किम् ? आहः शास इच्छायान् । आशोमसत् ॥ शोनेर्ऋ-

दनुवन्धो शापनार्थः ॥ नित्यमपि द्विवचनं ऋस्रत्वेन बा-  
ध्यते । तेन मा भवानटिटत् ॥

भ्राजृ । भ्रासृ । भासृ । एषासृदनुवन्धो नाद्रियते । भ्राज  
अविभ्रजत् । भ्रास अविभ्रसत् । भास अबोभसत् । दीप  
अदीदिपत् । जीव अजीजिवत् । मोक्ष अमोमिक्षत् ।  
पीड अपीपिडत् । कण अचीकणत् । वण अवोवणत् । भण  
अबीभणत् । शय अशोशयत् । हिठ अजीहिठत् । लुप्तृ  
अल्लुपत् ॥ भ्राजनं भ्राजस् तमचीकरत् । अबभ्राजत् ।  
समानलोपत्वात् । तेन भ्राजादीनां वेति न वक्तव्यम् ॥

### लोपः पिवतेरीच्चाभ्रासस्य ॥ ४६ ॥

पिवतेरुपधाया लोपो भवति । अभ्यामस्येच भवति ।  
इति चण्परे । अपीष्यत् ॥ पिवतेरिति किम् । पै ओषे ।  
अपीपयत् ॥ पा रक्तने । अपीपन्नत् ॥

### तिष्ठतेरित् ४७ ॥

ऋस्र ईकारोऽभ्यासस्येह । तिष्ठतेरुपधाया इद् भवति ।  
इति चण्परे । अतिष्ठिपत् ।

### जिघ्रतेर्वा ॥ ४८ ॥

जिघ्रतेरुपधाया इद् भवति वा । इति चण्परे । अ  
जिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ॥ कथम् अवीहृधत् । अववर्धत् ।  
अमीसृजत् । अममार्जत् । अचीकृपत् । अचकथ्यत् ।  
अचीकृतत् । अचिकीत्तत् । इति चणि ऋवर्षस्य संज्ञा-

पूर्वकच्चात् कीर्त्तियोः क्तिञ्च [का० ४. ५. ८६] इति प्राप-  
कस्य नित्यत्वात् ॥

॥ इति दौर्गसिद्ध्या उक्तावाख्याते पञ्चमः पादः समाप्तः ।

### अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः ॥ १ ॥

अनिदनुबन्धानां धातूनामगुणे प्रत्यये परेऽनुपङ्गलोपो  
भवति । अस्यते । ध्वस्यते । नष्टः । नष्टवान् ॥ अनिदनुब-  
न्धानामिति किम् ? यद्भ्यते । बद्ध्यते । अतएव वर्जनादिद-  
नुबन्धाना मोऽस्तीति ॥ तथा च वृंहणमिति खरात्तत्वा-  
त्त्व स्यात् । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

लङ्गिकम्परीरुपतापशरीरविकारयोः स्यात् । विलगितः ।  
विकल्पितः ॥

टनफादीनां शुन्फान्तानामनि न च लुप्यते । टफ टन्फ  
ढमी । टम्फतीत्यादि ।

### नशब्दाच्च विकरणात् ॥ २ ॥

अनिदनुबन्धाना चकारेण योगः । परेऽगुण इति  
सामान्यम् । इदनुबन्धानामनिदनुबन्धानां च गुणिन्यगुणे  
च नशब्दाच्च विकरणादनुपङ्गस्य लोपो भवति । भनक्ति ।  
भङ्क्ते । भञ्चन्ति । हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसन्ति ॥

परोक्षायामिन्धि खन्धिग्रन्थिद्भोनामगुणे ॥३॥

इत्यादीना परोक्षायामगुणे परतोऽनुपङ्गस्य लोपो

भवति । समीधे । समीधाते । समीधिरे । वचनाटाम्  
नास्ति ॥ येधतु । येधतुः । देभतुः ॥ इन्ध्यादीनामेवेति  
नियमात् । शथंसे । बभञ्जतुः ॥

### दन्शिसन्निखन्जिरन्जीनामनि ॥ ४ ॥

दन्ध्यादीनाम् अनि विकरणेषुपङ्गस्य लोपो भवति ।  
दशति । सजति । परिष्वजते । रजति ॥ कथ परिष्वजेते ।  
अन्तरङ्गत्वात् स्थानिवद्भावाच्च ॥ दन्श दशन इति निर्दे-  
शात् । दशनम् ॥ कथम् अभञ्जि । अभजि । भजेरिधि  
भञ्जनेऽपि वृत्तिः ॥

### अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचट्सु ॥ ५ ॥

धातीरुपधाया अस्य दीर्घो भवति । नामिना च  
वृद्धिर्भवति । इन् । इच् । अट् । एषु परतः । पाचयति ।  
अपाचि । यपाच । लाययति । अलावि । लुलाव । नाय-  
यति । अनायि । निनाय । कारयति । अकारि । चकार ॥  
धातीरिति किम् ? स्वययति ॥ कथं पटुमाख्यातवान् ।  
अपोपटत् । वृद्धौ भ्रम्यन्तरलोपः । धातीर्नामिनो गुणे सत्यु-  
पधाया दीर्घं निङः ॥ नामियद्वयं लिङ्कार्यमेव बहुवचनं  
वा ॥ कथम् अचकसत् । अजहसत् । संज्ञापूर्यकत्वाद् वृद्धि-  
रनित्येति समानलोपत्वात् सन्वङ्गाद्यो न स्यात् ॥ तथा ।  
अखुत्तमे वा । अह पपच । अह पपाच । अह निभय ।  
अह निनाय । अह तुनत । अह तुनाव । अहं चकर ।  
अह चकार ॥

चिचि परं चो लुराप्तानाम् ॥ ६ ॥

परस्मैपदे सिचि परतः स्वरान्तानां धातूनां वृद्धि-  
 भवति । नामिन एव । अरावीत् । अनावीत् । अचैषीत् ।  
 अनेषीत् ॥ अर्यात् स्वरान्तग्रहणमुपदेयार्थं तेन । उद्वी-  
 टाम् ॥ सिचीति किम् ? नघाव ॥ परस्मा इति किम् ?  
 अच्योष्ट ॥

ऊर्णतिवाँ । प्रीषांवीत् । प्रीर्षवीत् ॥

### व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ ७ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम-  
 निटां नामिनो वृद्धिर्भवति । उपधाया एव । अभैत्सीत् ।  
 अरोत्सीत् । अतार्सीत् ॥ अनिटामिति किम् ? अजोषीत् ।

अस्य च दीर्घः ॥ ८ ॥

परस्मैपदे सिचि परतो व्यञ्जनान्तानां धातूनाम्  
 अनिटामप्य च दीर्घो भवति । अपासीत् ॥ पृथग्यागात् ।  
 अभाहोत् ॥

वद्वज्जरलन्तानाम् ॥ ९ ॥



अक्षयत् ॥ अक्षयत् ॥ अक्षयत् ॥ अनिष्टमिति नञा  
निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

### श्लिजाग्रोगुणः ॥ १० ॥

सिचि परस्मैपदे श्लिजाग्रोगुणो भवति । अक्षयत् ।  
अजागरौत् ॥ इति रपवादः ॥

### अर्त्तिसर्त्तोरणि ॥ ११ ॥

अर्त्तिसर्त्तोरणि गुणो भवति । आ भवानरत् । असरत् ।  
कथम् अजरत् । अदर्शत् । ऋषणस्योपलक्षणत्वात् ।

### जागर्त्तः कारिते ॥ १२ ॥

जागर्त्तः कारिते परे गुणो भवति । जागरयति ॥

### जागर्त्तोर्यणागिपोर्ये ॥ १३ ॥

जागर्त्तोर्यणागिपोर्ये परे गुणो भवति । जागर्यते ।  
जागर्त्यात् ॥ य इति किम् ? जागरिषीष्ट । इहे ज्वष्टेति  
हृदि स्यात् ॥

### परोक्षायामगुणे ॥ १४ ॥

जागर्त्तः परोक्षायामगुणे गुणो भवति । जजागरतुः ।  
जजागरुः ॥ अगुण इति किम् ? जजागार ॥

### ऋतश्च संयोगादेः ॥ १५ ॥

संयोगादेर्धातोर्ऋतश्च परोक्षायामगुणे गुणो भवति ।  
सञ्जरत् । सञ्जरु ॥ कथं सञ्जस्करतुः । सञ्जस्करुः ।  
असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गमित्यनित्यम् ॥

### ऋदन्तानां च ॥ १६ ॥

ऋदन्तानां च परोच्चायामगुणे गुणो भवति । तेरतुः ।  
तेरुः । विग्रथरतुः । विग्रथेरुः । विददरतुः । विददरुः ।  
निपपरतुः । निपपरुः ॥ कथं दिग्रथतुः । विग्रथुः । विद-  
दतुः । विददुः । निपप्रतुः । निपप्रुः । गृह्णामर्घे आद्रा-  
प्राद्य वृत्तान्ते ॥

### ऋच्छ ऋतः ॥ १७ ॥

पुनर्ग्रहणं गुण्यर्थम् । ऋच्छ ऋतः स्थाने परोच्चार्यां  
गुणिन्यगुणे च गुणो भवति । आनर्ह । आनर्हतुः ।  
आनर्हुः ॥ कथम् । आरतुः । नित्यत्वादिमित्ताभावात्  
नागमविघातः स्यात् ॥

### शीडः सार्धधातुके ॥ १८ ॥

शीडः सार्धधातुकेऽगुणे गुणो भवति । एकवर्णत्वाद्द-  
र्षान्ते । शीते । शयीत । शीताम् । अशीत ॥

### अयीर्ये ॥ १९ ॥

शीड ईकारोऽय् भवति ये परे । ग्रथ्यते । अधिग्रथ्य  
गतः ॥ कथं समुह्यते । समुह्य गतः । ऊह्यत्यर्थे वहिरिति ॥  
अगुणे ये तु सीपमगंस्थ ऊहतेर्निहृत्तिरभिधानात् । तेन  
ऊहो न वाच्यः ॥

### आयिरिच्चादन्तानाम् ॥ २० ॥

आदन्तानां धातूनामिषि पर आयिर्भवति निर्दिष्ट-

प्यातः म्यानि । प्रस्थायि । षटायि । दायियते । षटायि-  
पत । दायिपीष्ट । दायिता । इङ्ङ्वच्चेति ॥

**शाखासाह्याव्यावेपामिनि ॥ २१ ॥**

शाखासाह्याव्यावेयाम् इति पर आयिर्भवति । शो  
शाययति । छो छाशयति । सो साशयति । छेञ् छाश-  
यति । छेञ् मंश्याशयति । वेञ् वाशयति । पा पाने । पै  
श्रीषे । पाशयति ॥

**अर्त्तिह्रीव्लीरीक्यूथीक्ष्माय्यादन्तानामन्तः  
पो यलोपो गुणश्च नामिनाम् ॥ २२ ॥**

अर्त्त्यादीनामादन्तानां च इति परे पकारोऽन्तो  
भवति । यथासम्भवं यलोपो गुणश्च नामिनाम् । तिषा  
धातुरिव निर्दिश्यते । अर्पयति । क्रेपयति । व्नेपयति री  
रेपणे रीङ् यवणे वा । रेपयति । क्रोपयति । क्षापयति ।  
म्यापयति । कापयति । अध्यापयति ॥

**पातेर्लोऽन्तः ॥ २३ ॥**

पातेरिति परे लकारोऽन्तो भवति । पानयति । पाल  
रक्षणे पीरादिकोऽप्यस्ति पातेरायिः स्यादिति वचनम् ॥  
पुनरन्तपङ्कणम् आदेशो वा स्यादिति ॥

**धूञ्प्रीणात्वोर्नः ॥ २४ ॥**

धूञ्प्रीणात्वोरिति परे नकारोऽन्तो भवति । धून-  
यति । प्रीणयति ॥ धूञ्प्रीणात्वोरिति किम् ? धू विधू-  
नने । विधावयति । प्रीङ् प्रीती । प्राशयति ॥

घृतं विलीनयति । विलीनं करोतीतीन् । घृतं विलास-  
यति । नलते रूपम् । स्त्रे षड्रवीकरणे लियः कारिते वृत्ति-  
वांस्वयनभिधानात् ॥

पक्षेणोपवाजयतीति षजते रूपम् । बाधातोः कम्पने  
कारिते न वृत्तिः ॥

सत्यार्थवेदानामन्त आभू कारित एव पुरादौ । सत्याप-  
यति । अर्थापयति । वेदापयति ॥ कथं कारापयति ।  
वर्णापयति । शब्दापयति । आपनमापः कारस्थापः  
कारापः तं करोतीतीन् । हेतो साधुखेदकव्यं वा ॥

**स्फायेर्वादेशः ॥ २५ ॥**

स्फायेरिति परे वादेशो भवति । स्फाययति । आगमः  
स्यादित्यादेशवचनम् ॥

**शदेरगतौ तः ॥ २६ ॥**

शदेरगत्यर्थस्य इति परे त आदेशो भवति । फलानि  
घातयति ॥ अगताविति किम् ? गाः शादयति । गमय-  
तीत्यर्थः ॥

रुह्यर्थे रुपिरिति व्रीहीन रोपयति । कायमध्यारोपयति ।  
अर्थं समारोपयति ॥ रुहेस्तु । रोहयति । आरोहयति  
हस्ती हस्तिपकम् ॥

**हन्तेस्तः ॥ २७ ॥**

हन्तेरिति परे तकारोऽन्तो भवति । घातयति ॥ पुन-  
स्तयहनं गत्वर्धम् । तेन शस्त्राद् गां घातयति । गमयती-  
त्यर्थः ॥

**हस्य हन्तेर्घिरिनिचोः ॥ २८ ॥**

हन्तेर्हस्य इनिचोः परतो घिर्भवति । घातयति ।  
अघानि । हान्तस्य घातोर्विगेपयं स्यादिति पुनर्हन्ति-  
ग्रहणम् ॥

**तुमोपधस्य च ॥ २९ ॥**

हन्तेर्तुमोपधस्य च हस्य घिर्भवति । प्रन्ति । आघ्रते ॥  
तुमोपधस्येति किम् ? क्लीयापहः । तमोपहः ॥

**अभ्यासाच्च ॥ ३० ॥**

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य घिर्भवति । जघान ॥  
हन्तेरभ्यासादिति किम् ? हननीयितुमिच्छति । जिघ्र-  
ननीयिपति ॥

हरिचणीति वक्ष्यम् । जिघोपति । प्रहाययितुमिच्छति ।  
प्रजिघाययिपति ॥ अचणीतिवचनात् । प्राजीहयत् ॥

**जिर्गिः सन्परोक्षयोः ॥ ३१ ॥**

जयते. सन्परोक्षयोर्गिर्भवति । जिगीयति । जिगाय ।  
विलिख्ये ॥ जिनातेर्नाक्षयिकत्वात् । जिष्यतुः ॥

**चैः कि वा ॥ ३२ ॥**

चिजः सन्परोक्षयोः किर्भवति वा । चिकीयति ।  
चिचीयति । चिकाय । चिचाय । चिचो । चिच्ये ॥ कि  
कित ज्ञाने परस्मैपदोति वचनम् ॥

**सणोऽलोपः खरोऽवहृत्वे ॥ ३३ ॥**

सपोऽकारस्य लोपो भवति । अवहुत्वे स्वरः । अधुचा-  
ताम् । अधुचाथाम् । अधुचि ॥ स्वर इति किम् ? अधु-  
चत ॥ अवहुत्वमिति किम् ? अधुचन्त । अकारान्तत्वा-  
दलोपो न स्यात् ॥

### दरिद्रातेरसार्वधातुके ॥ ३४ ॥

तिपा धातुर्वेव निर्दिष्टः । दरिद्रातेरसार्वधातुकमात्रे  
ऽन्तस्य लोपो भवति । दरिद्रयति । अदरिद्रि । दरिद्रो  
वर्त्तते । दरिद्राते । दरिद्रात् ॥ कथं दरिद्रेयम् । धातु-  
स्वमोञ्चि [ का० ४. २. १० ] इति परत्वादेति मञ्जूक-  
प्रत्या युष्मीरिति सति च न स्यात् । दरिद्रायम् । दरि-  
द्रायकः । दिदरिद्रामकः ॥

### ब्रश्चिमस्त्रोर्धुटि ॥ ३५ ॥

ब्रश्चिमस्त्रोर्धुटि परेऽन्तस्य लोपो भवति । बटा ।  
ब्रश्चति । मडङ्गा । मडङ्गति । नागमेऽन्तरङ्गत्वात् सभ्य  
एतोये सति पद्याङ्गोप ॥ धुटीति किम् ? हृष्यते ।

### यन्योकारस्य ॥ ३६ ॥

धातोरोकारस्य लोपो भवति । यति परं । यति ।  
यति ॥ यतीति किम् ? एपोयते । परनिमित्तादेगः  
पूर्वमिन् न एव ॥

### धाकारस्योधि ॥ ३७ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । धि परं । धिम् ।  
धु ॥ धम् । धतुः ॥

### सन्ध्याक्षरे च ॥ ३८ ॥

धातोराकारस्य लोपो भवति । सन्ध्याक्षरे च परतः ।  
व्यतिरे । व्यतिले ॥

### अस्तेः सौ ॥ ३९ ॥

अस्तेः सौ परेऽन्तस्य लोपो भवति । अस्ति ॥ कथम्  
आशीः । लाक्षणिकत्वात् ॥ आध्वम् । आशाध्वम् । इति  
सस्य ढर्तायेऽपि ध्व उच्चारणस्थानेदात् ॥

ह एकारे वक्ष्यः । व्यतिहे ॥ कथम् ईहामासे । तिपा  
धातुस्वरूपनिर्देशात् ॥

### असन्ध्याक्षरयोरस्य तौ सल्लोपश्च ॥ ४० ॥

इह धातुमस्तावेऽकारसन्ध्याक्षरयोः परयोरकारस्य ता-  
यकारसन्ध्याक्षरे वर्णो भवतः । यथासख्यम् । तयोश्च निमि-  
त्तभूतयोर्लोपो भवति । चिकीर्षन्ति । दीव्यन्ति । पच्यन्ते ।  
पचं ॥ अख्येति किम् ? यान्ति ॥ असन्ध्याक्षरयोरिति किम् ?  
पचति ॥ अस्य लोप इति सिद्धे तौ सल्लोपश्चेति किम् ?  
पच्यन्ते । नलोपो माभूत् ॥

### दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ ४१ ॥

दीधीवेव्योरन्तस्य लोपो भवति । इष्वर्णयकारयोः  
परयोः । आदीधिता । आवेषिता । आदीधीत । आवि-  
वीत । आदीध्यते । आविष्यते ॥ न यथासंख्यमिहेति न  
तु प्रत्येकं धातयो द्विवचनात् ।

### नामि व्यञ्जनान्तादायेरादेः ॥ ४२ ॥

५

नाम्यन्ताद् व्यञ्जनान्ताच्चायेरादैर्लोपो भवति । अम्नी-  
यते । रैयते । विदुष्यते । अनुहृष्यते ॥ ब्राह्मणीवाचरति ।  
मित्यत्वात् पुं वद्धावः । घ्राह्मणायते ॥ सविपातलक्षणं स्या  
दिति नामिद्यद्वयम् ॥

**गमहनजनखनप्रसासुपधायाः स्वरादावन-  
ण्यगुणे ॥ ४३ ॥**

गमादीनामुपधायाः स्वरादावर्णवर्जितेऽगुणे लोपी  
भवति । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । जनौ जन  
जने । जख्तुः । जख्नुः । जचतुः । जचुः ॥ स्वरादाविति  
किम् ? गम्यते । अनधीति किम् ? अगमत् । अघसत् ॥  
अगुण इति किम् ? गमिष्यति ।

**कारितस्थानामिद्धिकरणे ॥ ४४ ॥**

आम्इड्विकरणादन्यस्मिन् प्रत्यये कारितस्य लोपा  
भवति । अचोकरत् । अचोकमत । अररक्षत् । कार्यते ।  
कारणा । उदपादि । यत्वाद्यो बाध्यस्ते । अनामिड्वि  
करण इति किम् ? कारयामास । कारयिता । कारयति ।  
अह कारये । तद्वावाटन्तरात्वाद्य गुणः ॥

**यस्यापत्यप्रत्ययस्यास्वरपूर्वस्य यिन्श्चाधिषु ॥ ४५ ॥**

यिन्श्चायो षो बहुवचन गणार्थम् । यस्येत्यकार उच्चा-  
रणार्थः । अपत्यप्रत्ययसम्बन्धिनां यस्यास्वरपूर्वस्य यिन्श्चा-  
धितदितानात्स्वरघ्निस्तीकारेषु लोपो भवति । गार्गीयति ।  
गार्गीयते । गार्गे साधुर्गार्ध्व इति श्रुतेरभेदात् । ३ अं



नकारादेव रूढादपत्यनात्रे नगादित्वात् ख्य । कौरव्य  
 स्यापत्यमितोऽयं कौरविः । नैपाटिः । गार्ग्यस्याय गार्गी  
 य । गार्गाणां सम्पूर्णा गार्गकम् । सम्पूर्णाङ् । कत्र  
 गत्रन्त्यकम् । गणहृतमनिद्यमिति गार्गी स्यात् । गार्गी  
 न्वोमण्ड ॥ अनात्स्वर इति ङिम् ? गार्ग्यायण ॥ यिन  
 आशिष्विति विम् ? गार्ग्यानाचष्टे गार्ग्यप्रति ॥ यिन  
 आशिष्विति न्याय्य पाठः । तद्धितानामाहुतिप्रधानत्वात् ।  
 तथा च सोमो देवताऽस्याः सोमो ऋक् च दृश्यते ॥ अन्व  
 रपूर्वस्येति किम् ? आत्रे यीयति । आत्रे यायति । आत्रे यौ  
 स्यात् । आत्रे यौ स्तो ॥

मन्त्रस्य यस्य स्तोक र द्वये चागस्त्यसूर्य्यां ।

तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्रे अनि यस्य विभञ्जनात् ॥

मन्त्री । अगस्त्यस्यापत्यमित्यङ् । अगस्त्यस्यायम अग  
 स्तोय । अगस्त्यस्येयम अगस्त्यौ । सूर्यस्याय सौर्यः ।  
 तत्र भव' सौरीय । सूर्यस्येय सौरो दिक् । तैषमड ।  
 तैषी रात्रिः । पौषमडः । पौषो रात्रि । गणात् पुष्यमा  
 यिरुत्तरार्धे ॥

नलोपश्च ॥ ४६ ॥

नकारा लुप्यते येन स नलोपा योगः । अथादृ यिन  
 आख्यानलोप एव करणीयः । विदुष्यति । विदुष्यत । पञ्च  
 राजोगतिः । पथीयति ॥ पुष्यतोत्पि ॥ निघमः किम् ?  
 दोष्यतोत्पि ॥ कय चतुर्थ्यति । अनुदुहति । गौर्यति ।  
 धूर्यति । शब्दाययत्नादिनियमः । सर्पिष्यति । धनुषी ।

एतं प्यादेव । गीमत्वतीति क्विप् । क्वं गीमान् ।  
 एवम् । पुमान् । यिन्पाप्योर्धुटि प्रत्ययलोपप्यानिन्वत्वाद्-  
 दनुप्रत्ययान्तृष्टुमासवेति ॥

### व्यञ्जनाद्विद्योः ॥ ४७ ॥

धातोर्थ्यञ्जनाद् द्विष्योर्लोपो भवति । यधीक् । य-  
 ट् । कयं हंसि । साहचर्यात् ।

### वसाननि ॥ ४८ ॥

यथेत्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनात्प्राप्त्य धातोर्थ्यञ्जा-  
 ननि प्रत्यये परे लोपो भवति । विभिटिता १ इमदमि  
 अस्तावति वा । इमद्विता ३ भियन्वधातुः कञ्त्वाद् ।  
 भियन्विता ३ यिन्पाप्योर्निष्पन्नोर्धु । तर्भोभदप्रमावराद्  
 विष्णव इति वक्ष्यमावर्भोर्धुटिपकारपाठोदा मयादी-  
 नामलोपः । मध्यिता । मूर्ध्विता । ईर्षिता । व्यञ्जना-  
 दिति क्विप् । लोभ्यदिता । इभो भोर्धुपादेर्धु च । मोभु-  
 तिता । मामादिता ३ धातोर्थ्यञ्जेति क्विप् । वक्ष्यते ।  
 यमतीति क्विप् । पापञ्जने ३

### अस्य च लोपः ॥ ४९ ॥

धातोरकारव्यञ्जनि प्रत्यये परे लोपो भवति । विष्णो-  
 र्विता ३ कुक्षुम मन्थं कर्त्तुः । कुक्षुमिना । अन्विता १  
 ३ इदमन्वदिति । कञ्त्वा । लोभ्यः । सावावराः । नेत्यान्व च  
 लोपे लोपोः स्यात् ।

### विष्णो अकारे ॥ ५० ॥

सिचो धकारे परे लोपो भवति । अलविट्टम् । अथो-  
ट्टम् ॥ अयन्मिति सस्य तृतीयेर्जाप ध्व उच्चारणस्याभिदात् ॥

**धुटश्च धुटि ॥ ५१ ॥**

धुटः परस्य सिचो लोपो भवति । धुटि परे । अभित्त ।  
अभित्याः ॥ धुट इति किम् । अमस्त ॥ धुटोति किम् ?  
अभित्ताताम् ॥

**ह्रस्वाच्चानिटः ॥ ५२ ॥**

ह्रस्वात्परस्यानिटः सिचो लोपो भवति । धुटि परे ।  
अकृत । अकृधाः । समस्थित । आहत ॥ ह्रस्वाटिति  
किम् ? अथोष्ट । नेटः परस्य वेति सुखार्थम् । तेन । अ-  
धारिष्टाम । व्यथोतिष्ट ॥

**इटश्चेटि ॥ ५३ ॥**

इटः परस्य सिचो लोपो भवति । ईटि परे ॥ अलाधीत् ।  
अकोषीत् ॥ इट इति किम् ? अभैकीत् ॥ ईटोति किम् ?  
अकनिषम् ॥

**स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ ५४ ॥**

धातोः संयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति धु-  
व्यन्ते च । धारिष्यते । धारिष्यते । आचष्टे । अष्टा ।  
अष्टति ॥ त्वष्टु । त्वष्टिः । स्त्री नेट् ॥ अन्ते चेत्युत्तरार्थम् ।  
भाषायागपि चेकीयितलुगन्तमित्ये कि । अवाभट् ॥ स्को-  
रिति किम् ? अकाष्टांम् । मृज अभाट् । धुव्यन्त इति  
किम् ? मृज्जते । आचक्ष्महे ॥

## चवर्गस्य किरसवर्णं ॥ ५५ ॥

चवर्गस्य किर्भवति । असवर्णे ध्रुवन्ते च ॥ वक्ता ।  
याक्ता । अनेनेक् । अवेवेक् ॥ असवर्ण इति किम् ।  
एच्छति । एज्जति ॥

## घो टः ॥ ५६ ॥

घातोर्हकारस्य टो भवति ध्रुवन्ते च । लीटा । लीच्य  
ति । अनेट् ॥

## दादेर्घः ॥ ५७ ॥

घातोर्दादेर्घवयस्य ह्यस्य घो भवति ध्रुवन्ते च । अधो  
द्यत । अधोक् ॥ कथं टोम्हा । आद्यन्तवद्भावात् ॥

## नहेर्घः ॥ ५८ ॥

नहेर्घस्य घो भवति ध्रुवन्ते च । नहा । नत्स्यति ।  
अनानत ॥

## भृजादीनां घः ॥ ५९ ॥

भृजादीनामन्त घो भवति ध्रुवन्ते च । भृष्टा ।  
भृच्छति । स्रष्टा । स्रच्छति । मार्षा । अमार्ष । मार्ष्यति ।  
यज्ज यष्टा । राजृ राष्टिः । भ्राजृ भ्राष्टि ॥ भ्रम्जेर्भृजि-  
रिहोपलक्षणम् । निपातनस्येष्टविषयत्वात् सम्प्रसारणा  
दन्यत्र विभाषा । भ्रष्टा । भर्ष्टा । भ्रञ्जनम् । भर्ञ्जनम् ॥  
सम्प्रसारणे तु । भृज्जति । भृज्जते ॥

इति ॥ ६० ॥

हृयोश्च धी भवति ध्रुवन्ते च । मष्टा । प्रछति ।  
क्रोष्टा । क्रोष्यति । अचीक्रोट् ॥ निमित्ताभावाद् द्विर्वा  
याटः ॥

### भाषितपुंस्कं पुं वदायौ ॥ ६१ ॥

भाषितपुंस्कं पुं वदु भवति । आयौ परे । ब्राह्मणी-  
वाचरति । ब्राह्मणायते । श्येनी श्येतायते । हरिणी हरि-  
तायते । एनी एतायते । लोहिनी लोहितायते । श्येते-  
नहरितलोहितेभ्यस्मो न इति नदादौ । अर्थे तु न भवति  
गौणत्वात् । अलोहिनी लोहिनी भवति । लोहिनीयते ।  
इत्यन्ये ॥ पुमानिव पु वत् स्त्रीति लोकोत्तः सिद्धम् । तत्रा-  
धिकारबलाद् अमुष्यमापि नपु रुक पु वदाति । तेनाति  
नूयते ॥ भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे इति समासात् । द्वीणी-  
यते । कथ श्चश्रूयते । श्चशुरस्य श्चश्रूहन्तो निपातनात् ।  
नामीभावत्वं श्चशुरत्वम् अपि तु विशिष्टमेव रुढम् ॥ कथ  
गर्भयते शालिः । अन्तर्धन्नि त्वमावषिष्यति ॥

### आदातामाथामादेरिः ॥ ६२ ॥

अकारात्परयोरातामाथामित्त्वे तयोरादेरिर्भवति । पचे-  
ताम् । पचेयाम् ॥ अकारादिति किम् ? व्यत्ययात्ताम् ॥

### आते आथे इति च ॥ ६३ ॥

अकारात्परयोराते आथे इत्येतयोरादेरिर्भवति । प  
चेते । पचेथे ॥ अविज्ञाननिर्देशात् सरे विज्ञाननिर्देशात् ।  
इति चैषं प्रकारे द्रष्टव्यः । तेन पचावहे आवागिति सूत्रे  
विज्ञाननिर्देशात् ॥

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ६४ ॥

अकारात्परस्य याशब्दस्य सप्तम्या इर्भवति । पचेत् ।  
पचेताम् । पचेः ॥ अकारादिति किम् ? अध्यान् ॥

याम्युसोरियमियुसौ ॥ ६५ ॥

अकारात्परयोरीयाम्युसोरियमियुसौ भवतः । यथासं-  
स्थम् । पचेयम् । पचेयुः ॥ कथम् आह । आहत्तु । आहुः ।  
आत्य । आह्युः । हुवस्थादिषु पञ्चसु निपाता वा । तथा  
विदेर्नवसु । वेद । विदत्तुः । विदुः । वेत्य । विद्भुः । विद ।  
विद । विद । विद्म ॥

शमादीनां दीर्घो यनि ॥ ६६ ॥

शमादीनां दीर्घो भवति यनि परे । शाम्यति । दा-  
म्यति ॥ मदीपर्यन्तः शमादिः ॥ यनीति किम् ? शम्यत ॥

ऽपिबुक्लम्वाचमामनि ॥ ६७ ॥

एषामनि परे दीर्घो भवति । ङीवति । क्लामति ।  
आचामति ॥ आङिति किम् ? पिचमति । चमति ॥

क्रमः परस्मै ॥ ६८ ॥

क्रमः परस्मैपदेर्न दीर्घो भवति । क्रामति ॥ कथं  
क्राम । डिलोपात् ॥ परस्मा इति किम् ? पराक्रमते । उप-  
क्रमते ॥

गमिष्यमां छः ॥ ६९ ॥

गामाभ्यमनुवर्त्तते । एषामस्तस्य छी भवति । अनि

परे । गच्छति । सङ्गच्छते । दृच्छति । यच्छति । प्राय  
च्छते ॥

पः पिबः ७० ॥

पाधातो रनि परे पिबादेशो भवति । पिबति ॥  
अदन्तो वा । अनि पारूपस्येति किम् ? पै ओवै । पायति ।

ब्रो जिघ्रः ॥ ७१ ॥

ब्राधातो रनि परे जिघ्रादेशो भवति । जिघ्रति ॥

धसो धसः ॥ ७२ ॥

धाधातो रनि परे धमादेशो भवति । धमति ॥

स्थस्तिष्ठः ॥ ७३ ॥

स्थाधातो रनि परे तिष्ठादेशो भवति । तिष्ठति ।

मो मनः ॥ ७४ ॥

माधातो रनि परे मनादेशो भवति । मनति ॥

दाणो यच्छः ॥ ७५ ॥

दाणधातो रनि परे यच्छादेशो भवति । यच्छति ॥

दृशो पश्यः ॥ ७६ ॥

दृशेरनि परे पश्नादेशो भवति । पश्यति ॥

अतर्कच्छः ॥ ७७ ॥

अतर्करनि परे अतर्कादेशो भवति । अतर्कच्छति ॥ तिव  
निर्देयार्थं एव ॥

सर्तर्धावः ॥ ७८ ॥

सर्तर्नि परे धावादेशो भवति । धावति ॥ ननु धावु  
गतावप्यस्ति जवाभिधाने यथा स्यादिति वचनम् । तेन  
प्रियामनुसरति ॥

शदेः शीयः ॥ ७९ ॥

गटेरनि परे शीयादेशो भवति । शीयते ॥

सदेः सीदः ॥ ८० ॥

सटेरनि परे सीदादेशो भवति । सीदति ॥

जा जनेर्विकरणे ॥ ८१ ॥

जनेर्विकरणे जादेशो भवति । जनी । जायते । यणि  
तु ये वा स्यात् । जायते । जन्यते ॥

ज्ञश्च ॥ ८२ ॥

अथ विकरणे जादेशो भवति । जानाति ॥

पूादीनां ह्रस्वः ॥ ८३ ॥

पूजादीनां विकरणे ह्रस्वो भवति । पुनाति । ज्ञनाति ।  
स्त्री चेत्यतो स्वादिष्ठादिव्यवच्छिन्नये एत् ॥ पूडसु पवते ।  
मूढ् भवते ॥

उतो ह्रिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके । ८४ ॥

धातोऽतो ह्रिर्भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधा-  
तुके परे । रीति । रोपि । रोमि । एर नोति । र्नाति ।



कथं जुहोति । जुहोतिरिति निर्देशात् ॥ धातोरिति किम् ? मुनोति । तनोति ॥

**ऊर्णोतेर्गुणः ॥ ८५ ॥**

परयोगेनात्र वा गम्यते । ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे गुणो भवति वा । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति ॥

**ह्यस्तन्यां च ॥ ८६ ॥**

ऊर्णोतेर्व्यञ्जनादौ गुणिनि ह्यस्तन्यां च नित्यं गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णाः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तनेति वा स्यात् । प्रोर्णविता । प्रोर्णुविता ॥ प्रोर्णावीत् । प्रोर्णुवोत् । इत्यपि स्यात् ॥

**वृहेरिड् विकरणात् ॥ ८७ ॥**

प्रकृतत्वात्सार्वधातुकमनुवर्त्तते । वृहैर्विकरणात्पर इडागमो भवति । व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृहेरिडि । वृहेरिडि । वृहेरिडि ॥

**ब्रुव ईड् वचनादिः ॥ ८८ ॥**

ब्रुव ईड् भवति वचनादिभूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके । ब्रुवोति । ब्रुवीतु । अब्रुवीत् ॥

चर्करीताहोति कर्कचित् । बोभवीति । बोभोति ॥

**अस्तेर्दिस्थोः ॥ ८९ ॥**

अस्तेः परयोर्दिस्थोर्ध्वनादिरीड् भवति । आसीत् । आसीः । साहचर्यात् त्वमसि ॥ तिप्ता धातुस्वरूपनिर्देशात् । अभूत् ॥

**सिचः ॥ ६० ॥**

सिचः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोङ् भवति । अकार्षीत् ।  
अकार्षी ॥ आगमशासनमनित्यमिति केचित् । मा भैः ॥

**शदादिभ्यश्च ॥ ६१ ॥**

शदादिभ्यः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोङ् भवति । अरो  
दीत् । अरोदी । अस्वपीत् । अस्वपी । अस्वसीत् ।  
अस्वसीः । प्राणीत् । प्राणीः । अजन्तीत् । अजन्तीः । पश्चैते  
शदादयः ॥

**अदोऽट् ॥ ६२ ॥**

अदः परयोर्दिस्थोर्वचनादिरोङ् भवति । आदत् ।  
आदत् ॥ शदादेरपि केचित् । अरोदत् । अरोदः ॥

**सस्य सेऽसावेधातुके तः ॥ ६३ ॥**

सस्य तकारो भवति । असार्वाधातुकविषये से । जिघ  
त्सति । वस्यति ॥ असार्वाधातुक इति किम् ? वस्से ॥

**अणि वचेरोदुपधायाः ॥ ६४ ॥**

वचेरुपधाया ओङ् भवति । अणि परे । अयोचत् ।  
अयोचः ॥ कथं पुस्तकवाचः । असार्वाधातुक इति विज्ञेय  
णात् । एवमुत्तरत्रापि ॥

**अस्यतेः स्तोऽन्तः ॥ ६५ ॥**

अस्यतेरन्त स्तो भवति । अणि परे । अपास्यत् ॥

**पतेः पप्तिः ॥ ६६ ॥**

पतेः पतिर्भवति । अणि परे । अपसत् ॥ खिरद  
वक्तव्यः । अखत् ॥

### क्षुपे रो लः ॥ ६७ ॥

क्षुपे रेफस्य लकारो भवति । कल्पना । कल्पयति ।  
कल्पः ॥ कय कृतः । कृतिरिति रथुतेल्लुतिरिति वक्तव्यं  
वा । इह ऋकारस्य रेफस्यावर्णात्मन लकारस्यो लका  
रोऽवर्णात्मान्तरतभ्याद् भवन् । ऋकारस्यस्य एकार एव  
स्याद् अथतिरिक्तत्वात् ॥ कय क्षुपा । साक्षणिकत्वात् ।  
क्षुपणाटयो ह्यौणाटिका इति ॥

### गिरतेञ्चैक्रौयिते ॥ ६८ ॥

गिरते रेफस्य लकारो भवति । चैक्रौयते परे । गर्हितं  
गिरति । निजेगिख्यते ॥

### वा खरे ॥ ६९ ॥

गिरते रेफस्य लत्वं भवति वा खरे परे । गिरति ।  
गिलति । निगरणम् । निगलनम् ॥ निगाल्यत इतीनः  
मथानिवहावात् ॥ गलः प्राण्यङ्गे विषे तु गर इति ॥ कपि-  
रिकादेश्लोकतः सिद्धिः । कपिरिका । कपिलिका । रो-  
डिषी । लोडिषी । रोम । लोम । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । प-  
रिघः । पलिघः । परियोगः । पनियोगः । चूडा । चूना ।  
बडमी । बलमी । जडम् । जलम् । जडधिः । जलधिः ।  
हलयोरेकत्वम् ॥ तद्योपसर्गस्यायतौ । परायते । पलायते ॥  
निर्दुरीया स्यात् । निरयणम् । निलयनम् । दुरयणम् ।  
दुल्लयनम् ॥ अतिव्यवहिते नेष्टम् । प्रत्ययते ॥

तृतीयादेश्ठधभान्तस्य धातोरादिचतुर्थत्वं  
सध्वोः ॥ १०० ॥

धातीरवयवस्य तृतीयादेश्ठधभान्तस्यादिचतुर्थत्वं भवति । आन्तरंतस्यात् । सकारे ध्वे च परतः । दुधु-  
चति । अदुग्धम् । अदुघत । अघुद्धम् । बुभुक्षत ।  
अभुङ्गम् । धोप्सति । भोक्ष्यते । तिघोष्यते । इत्याद्यन्त-  
वद्भावात् ॥ मध्यारिति किम् ? दिदक्षिपति । दुग्धः । दुग्ध-  
वान् ॥ पुनर्धातुपङ्कणमिह सुखार्थं च ॥

लोपे च दिस्योः ॥ १०१ ॥

धातीरवयवस्य तृतीयादेश्ठधभान्तस्यादिचतुर्थत्वं भ-  
वति । दिस्योर्लोपे च सति । अधोक् । अजोषोद् । अत्रो-  
भोत् ॥ दिस्योरिति किम् ? अदुग्धाः । वर्षाश्रयत्वात्  
प्रत्ययलोपनक्षणे नास्तीति ॥

सथोच्च दधातेः ॥ १०२ ॥

'दधातेर्धान्तस्यादेश्ठधत्वं' भवति । तथोः सध्वोश्च  
परतः । धत्तः । धत्तः । धत्तः । धत्ते ॥ धान्तस्येति किम् ?  
दधाति । दधाति ॥

॥ इति दीर्घसिंहा वृत्तावाख्याते षष्ठ. पादः

समाप्तः ॥

इडागमोऽसार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरय-

कारादेः ॥ १॥

भातोर्विहितस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरा-  
दिरिडागमा भवति । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् ॥  
पुनर्धात्वधिकारो धातुसंज्ञायितासार्वधातुकार्यः । तेन  
यज्ञाति । हृष्यति । जुगुप्सते । भोगांसते ॥ असार्वधातुक-  
स्येति किम् ? जेते । वेत्ति ॥ टकार इटि च [का० ३. ४.  
२८] इत्यादौ विगेषार्थः ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ? वभूष ॥  
अयकारादेरिति किम् ? भूयात् ॥

सुक्रमिभ्यां परस्मै ॥ २ ॥

परस्मै पदविषये यौ सुक्रमी ताभ्यां परस्यासार्वधातुकस्य  
व्यञ्जनादेरयकारादेरादिरिडागमो भवति । प्रस्रविता ।  
प्रस्रविष्यति । क्रामिता । क्रामिष्यति । चिक्रमिषति । परस्मै-  
पदविषय एवेति नियमात् । व्यतिस्रोप्यते । प्रचिक्रंसते ।  
उपचिक्रंसते । प्रोपाम्भ्यां क्रमो रुचादिरादिकर्म्मेषि ॥ प्रस्र-  
वितव्यम् । प्रक्रमितव्यम् । इत्यसम्भानविषयत्वादिट् ॥ कर्त्तृ-  
प्रक्रान्ता । उपक्रान्ता । 'आलनेपदविषयस्य क्रमेः कर्त्तरि  
रुसीट्प्रतिषेधः ॥ प्रस्रवितेषाचरति । प्रस्रवितीयते ।  
आयिरयमात्मनेपदी ॥

रुदादेः सार्वधातुके ॥ ३ ॥

रुदादेर्गणात् सार्वधातुके व्यञ्जनादेरयकारादेरादि-  
रिडागमो भवति । रोदति । रुदितः । स्वपिति ।

स्त्रपितः । श्रमिति । श्रमितः । प्राणिति । प्राणितः । ज-  
चिति । जचितः ॥ रुद्यत इति परत्वाद् वणा भवितव्यम् ॥

रोदितिः स्वपित्तिसैव श्रमितिः प्राणितिस्तथा ।

जचितियैव विघ्नो यो रुदादिः पञ्चको गणः ॥

इंशः से ॥ ४ ॥

इंशः सार्धे सार्वधातुक आदिरिष्टागमो भवति ।  
इंशिये । इंशिष ॥

इंज्जनोः सध्वे च ॥ ५ ॥

इंज्जनोः सध्वे च सार्वधातुके पर आदिरिष्टागमो  
भवति । इंजिये । इंजिष । इंजिध्वे । इंजिध्वन् । व्यतिज-  
जिये । व्यतिजजिध्वे । व्यतिजजिध्वन् ॥ जन जनने । न  
जनो यना व्यवहितत्वात् ॥ सध्वे चिति पठितत्वात्कार-  
णेण इंशिरनुकल्पते । इंजिध्वे । इंजिध्वन् ॥

से गमः परश्चै ॥ ६ ॥

परश्चैपदस्य यो गमिन् तस्मात् स आदिरिष्टागमो  
भवति । गमिष्यति । जिगमिषति । अपिजिगमिष सन् ।  
जिगमिषा । जिगमिषुः । जिगमिषितव्यम् ॥ पदस्यैपद-  
स्येति किम् ? अपिजिगमिषते । सङ्घोषे ॥ अपिद् योगं  
विभज्यात्मनेपद इष्टमिच्छति । तस्मात्तत्र सञ्चिगमिषुः ।  
अपिजिगमिषितव्यम् ॥ अमिष्यः क्तौत्विके । तदा ।  
अपिजिगमिषुरिति ।

इण्टदन्तात् स्ये ॥ ७ ॥

इन्ते ऋट्त्वाच्च धातोः स्ये पर आदिरिडागमो भवति । हनिष्यति । हनिष्यमाणः । करिष्यति । करिष्यमाणः । स्वरिष्यति । स्वरिष्यमाणः । अस्वरिष्यत् ॥

**अङ्गैः सिचि ॥ ८ ॥**

पक्षेः सिचादिरिडागमो भवति । आक्षीत् । आक्षिष्टम् ॥ ऊदनुबन्धत्वाद् विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् ॥

**स्तु सुवृञ्भ्यः परस्मै ॥ ९ ॥**

एभ्यः परस्मैपठे सिचादिरिडागमो भवति । प्रास्ता-  
वीत् । प्रासावीत् । प्राधावीत् ॥ परस्मा इति किम् ?  
प्रास्तोष्ट । प्रासोष्ट । प्राधोष्ट ॥ धूञ् कम्पनेऽपि । अभावीत् ॥

**अभिरभिनम्यादन्तानां सिरन्तश्च ॥ १० ॥**

एषां परस्मैपठे सिचादिरिडागमो भवति । सिचान्तो भवति । अयंसीत् । व्यरसीत् । अनंसीत् । अयासीत् । अयासिष्टम् । अस्तासीत् । अस्तासिष्टम् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रासिष्टम् । अन्तषड्दण्ड दरिद्रातेरालोपो न स्यात् ॥ कथम् अदरिद्रोत् । अदरिद्रिष्टम् । आगमस्यानित्यत्वाद् विभाषैव ॥

**खिड्-पृड्-रन्त्वशुकृगृहृष्टप्रच्छां संनि ॥ ११ ॥**

एषां समोपे समीडागमो भवत्यादिः । खिड् । सिच्छ-  
विपते ॥ पृड् । पिपविपते । पूवशु । प्रपृषति ॥ ऋ । अ-  
रिरिष्यति ॥ अशु । अश्चिजिष्यति ॥ अशू । अग्निष्यते ॥

कृ । चिकरिपति ॥ गृ । जिगरिपति ॥ हृङ् । दिदरिपति ॥  
 घृङ् । अवस्थाने । दिधरिपति ॥ प्रच्छ । पिपृच्छिपति ॥

प्रच्छिंसहचरिताः कृ गृ घृ तीदादिकाः । कृष्  
 हिंसायां । चिकरिपति । चिकोर्षति ॥ गृ शब्दे । जिग  
 रिपति । जिगोर्षति ॥ घृष् धारणे दिधरिपति । दिधी-  
 र्षति ॥ कृग्रोर्जापकस्य सविकल्पत्वाद् अन्येषामृदन्ताना या  
 स्यादेव ॥ कथं प्रावुवूर्पते । प्राविवरिपते । सवुवूर्पति । सवि  
 वरिपति । हृङ् प्रज्ञानं जानिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ॥

ऋद्दृहृङ् प्रज्ञां सनीह वा स्यादात्मने च सिजागिषोः ।

संयोगादेर्ऋतो वाच्यः सडसिहो बहिर्भवः ॥

तृ । अतरिष्ट । अतीष्टे । तरिषोष्ट । तीर्षीष्ट ॥ हृ । अवरिष्ट ।  
 अहत । वरिषोष्ट । हृषोष्ट ॥ घृ । अध्वरिष्ट । अध्वृत ।  
 ध्वरिषोष्ट । घृषोष्ट ॥ समस्तत । सस्कृषीष्ट । असिहं बहि  
 रङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

॥ इटो दीर्घां ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ १२ ॥

ग्रहेः परस्येटो दीर्घां भवति । न तु परोक्षायाम् ।  
 अहोता ॥ अग्रहीत् । इट्त्वात् मिधो लोपः स्यात् । अस्य  
 च दीर्घां न स्यात् ॥ कथं याहिता । याहियते । इञ्च-  
 दिटोऽन्युत्तत्वात् ॥ अपरोक्षायामिति किम् ? जगृहिव ।  
 जगृहिम ॥

ऋद्दृहृङ् प्रज्ञोऽपि वा दीर्घां न परोक्षागिषोरितः ।

न परस्मै मिधि प्रोक्त इति योगविभञ्जनात् ॥

तृ । तरिता । तरीता ॥ हृङ् हृष् वा । यरिता । यरीता ॥



वर्जने तु । विगगरिव । विगगरिम । ववरिष । तरिषौष्ट ।  
वरिषौष्ट । अतारिष्टाम् । अवारिष्टाम् ॥

### अनिडेकस्वरादातः ॥ १३ ॥

एकस्वरादातोराकारान्तात् परमसार्वधातुकमनिह्  
भवति । दाता । दास्यति । दातव्यम् ॥ एकस्वरादिति  
किम् ? दरिद्रिता ॥

अनात्मनेपदस्यास्तु वृतादेरिड् न स्ये सनि ।

श्वस्तन्यां च ह्रस्वेनैव कृतादेर्वापि सेऽसिचि ॥

वृत् । वत्स्यति । विवृत्स्यति ॥ वृधु । वत्स्यति । विवृत्स्यति ॥  
शृधु । शत्स्यति । शिशृत्स्यति ॥ स्यन्दू । स्यन्त्स्यति । सिम्य-  
न्त्स्यति ॥ कृप् । कल्प्यति । चिक्रृप्सति । कल्प्तामि ।  
कृपे श्वस्तन्या वा रुचादित्वम् ॥ कृतो । कत्स्यति । कर्त्ति-  
ष्यति । एव चृती हिमागाम् । चत्स्यति । चर्त्तिष्यति ॥  
उष्टृटिर् । छत्स्यति । छर्दिष्यति ॥ उष्टृटिर् । तत्स्यति ।  
तर्दिष्यति ॥ वृती । नत्स्यति । नर्त्तिष्यति ॥ असिचौति  
किम् ? अकर्त्तव्यम् ॥

### इवर्णादग्नित्रिडोङ्गोडः ॥ १४ ॥

इवर्णान्ताच् अग्नित्रिडोङ्गोड्यर्जितादेकस्वरात् परम  
सार्वधातुकमनिह् भवति । चेता । चेष्यति । नेता । ने-  
ष्यति । अग्नित्रिडोङ्गोड इति किम् ? अग्नि श्वयिता ।  
त्रि ययिता ॥ डोङ् डयिता । ग्रीङ् गयिता ॥ एकस्वरा  
दिति किम् ? अदीघिता । अवेयिता ॥

उतोऽयुरुगुस्नुक्षुष्णवः ॥ १५ ॥

उकारान्तादेकस्रराट् युरगुगुक्षुष्ण, वर्जितात् परम-  
सार्वधातुकमनिङ् भवति । होता । स्तोता ॥ अयुरुण-  
धुक्षुष्णुव इति किम् ? यविता । रविता । नविता । स्रविता ।  
क्षविता । क्ष्यविता ॥ उत इति किम् ? लविता ॥ एक-  
स्रराट् इति किम् ? प्रीर्णविता ॥

ऋतोऽष्टब्जः ॥ १६ ॥

ऋदन्तादेकास्वराट् षड्ष्टब्जवर्जितात् परमसार्वधातुक-  
मनिङ् भवति । कर्त्ता । हर्त्ता ॥ अष्टब्ज इति किम् ?  
वरिता ॥ ऋत इति किम् ? कृ करिता ॥ एकस्वराट् इति  
किम् । जागरिता ॥

शक्तेः कात् ॥ १७ ॥

शक्तेः कान्तादनिङ् भवति । शक्त्, शक्ती । शक्ता ।  
शक्यति ॥

पचिवचिसिचिरिचिसुचेत्यात् ॥ १८ ॥

एभ्यः पचभ्योऽनिङ् भवति । ङुपचप् पाके । पच व्य-  
क्तोकरणे वा । पक्ता ॥ वच वचि । यक्ता ॥ सिचि । सिक्ता ॥  
रिचिर् । रिक्ता ॥ सुष्ट् । मोक्ता ॥

प्रच्छेच्छ्यात् ॥ १९ ॥

प्रच्छेच्छ्यान्तादनिङ् भवति । प्रष्टा । प्रच्छति ॥

दुजिर्दुजिरन्जिभुजिभजिभनृजिसन्जित्यजिभ्रस-

त्रियजिमस्जिस्टृजिनिजिबिजिस्त्रज्जेर्जात् ॥२०॥

एभ्यः पञ्चदशभ्योऽनिङ् भवति । युजिर् युजि । योक्ता ॥  
 रुजो । रीक्ता ॥ रन्ज । रङ्क्ता ॥ सुज सुजो । भोक्ता ॥  
 भज । भक्ता ॥ भन्ज । भङ्क्ता ॥ सन्ज । सङ्क्ता । त्यज ।  
 त्यक्ता ॥ भ्रस्ज । भ्रष्टा ॥ यज । यष्टा ॥ टमस्जो । मङ्क्ता ॥  
 छज । छष्टा ॥ निजिर् । नेक्ता ॥ विजिर् । वेक्ता ॥ न त्वी-  
 विजो । ईदनुबन्धवन्नात् ॥ स्वनज । स्वङ्क्ता ॥

अदितुदिनुदिक्षुदिस्त्रिद्यतिविद्यतिविन्दतिविन-  
 त्तिक्छिदिभिदिहृदिशदिसादिपदिस्कन्दिखिदेर्दात् २१

एभ्यः षोडशभ्योऽनिङ् भवति ॥ अट । अक्ता ॥ तुट ।  
 तोक्ता ॥ तुद । नोक्ता ॥ क्षुटिर् । क्षोक्ता ॥ स्विट । स्विक्ता ॥  
 विट सत्तायाम् । विदन्तु नाम् । विट विचारे वा । वेक्ता ॥  
 छिटिर् । छेक्ता ॥ भिटिर् । भेक्ता ॥ छट । हक्ता ॥ श-  
 दन्तु । शक्ता ॥ पट । पक्ता ॥ स्खन्टिर । स्खन्क्ता ॥ खिट  
 द्वेभ्ये । खिट परिषाते वा । खेक्ता ॥

राधिरुधिक्रुधिक्षुधिवन्धिरुधिसिध्यतिवुध्य-

तियुधिव्यधिसाधेर्धात् ॥ २२ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ राध । राधा ॥  
 रुधिर । रीधा ॥ क्रुध । क्रोधा ॥ क्षुभ । क्षोधा ॥ वन्ध ।  
 वन्धा ॥ रुध । रोधा ॥ सिध । सिधा ॥ बुध । भवगमने ।  
 बोधा ॥ युध । योधा ॥ साध । साधा ॥

हनिमन्यतेर्नात् ॥ २३ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । हन । हन्ता ॥ गन चाने ।  
मन्ता ॥ कथन् अवधीत् । नाथ नान्तः ॥

आपितपितपिस्वपित्रपिथपिक्वुपिन्निपिलि-  
पिलुपिस्टुपेः पात् ॥ २४ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति ॥ आम् । आसा । तप  
धूप सन्तापि । तप ऐन्द्रव्यं वा । तप्ता ॥ तिष्ठ ॥ तप्ता ॥  
स्त्रिस्त्रप । स्वप्ता ॥ लुवप । वप्ता ॥ शप । शप्ता ॥ कुप ।  
होता ॥ क्षिप । क्षेप्ता । लिप । लेप्ता ॥ लुष्टृ । ज्ञप्ता ॥  
सष्टृ । सप्ता ॥ कथं तप्ता । दप्ता । रधादित्वाद् विभाषिट् ॥

यभिरभिलभेर्भात् ॥ २५ ॥

एभ्यस्त्रिभ्योऽनिङ् भवति । यभ्या । रभ्या । लभ्या ॥

यभिरभिनमिगमेर्भात् ॥ २६ ॥

एभ्यश्चतुर्भ्योऽनिङ् भवति । यन्ता । रन्ता । नन्ता ।  
शन्ता ॥

रिशिरुशिक्रुशिल्लिग्निविशिदिशिदृशिसृशि-  
मृशिदन्शेः घात् ॥ २७ ॥

एभ्यो दशभ्योऽनिङ् भवति ॥ रिग् रग् हिमायाम् ।  
रेष्टा । रोष्टा ॥ क्रुग् । कोष्टा ॥ लिग् । लेष्टा ॥ विश् वेष्टा ॥  
दिग् । देष्टा ॥ दृप्तिर् । द्रष्टा ॥ सृग् । स्रष्टा ॥ मृग् ।  
म्रष्टा ॥ दन्ग् । दंष्टा ॥

द्विपिपुष्यतिक्रयिश्चिष्यतित्विपिपिपिविधि-  
शिषिशुपितृपिदुषेः पात् ॥ २८ ॥

एभ्य एकादशभ्योऽनिङ् भवति । द्विप । द्विष्टा ॥  
पुष्यति । पोंष्टा ॥ कृपति कर्पति या । कटा ॥ क्षिपति ।  
श्रेष्टा ॥ त्विप । त्वेष्टा ॥ पिप्ल । पेष्टा । विप्ल । वेष्टा ॥  
गिप्ल । गेष्टा ॥ श्रप । शोष्टा ॥ दुप । दोष्टा ॥

वसतिघसेः सात् ॥ २९ ॥

आभ्यामनिङ् भवति । यम्ना । जिघत्सति ॥ नायं  
दान्त इति ॥

दह्दिहिदुहिमिच्चिरिहिरुहिलिहिलुहि-  
नहिवहेर्हात् ॥ ३० ॥

एभ्यो दशभ्योऽनिङ् भवति । दह । दग्धा ॥ दिह ।  
देग्धा ॥ दुह । दोग्धा ॥ मिह । मेढा ॥ रिह । रेढा ॥  
रुह । रोढा ॥ निह । नेढा ॥ लुह । लोढा ॥ नह । नडा ॥  
वह । वाढा ॥ रिहिलुहो भौवो धात् केचिन्न पठन्त्येव ॥

ग्रहगुहोः सनि ॥ ३१ ॥

ग्रहगुहोः सनि नेङ् भवति । ग्रह । जिघृषति । गुह ।  
लुघृषति ॥

उवर्णान्ताच्च ॥ ३२ ॥

उवर्णान्तादातोः सनि नेङ् भवति । वर्णग्रहणं कर्तु-  
मुद्यत्यर्थम् ॥ वरुपति । ननुपति । सुवृपति । सुहृपति ।  
सुहृपति । लुहृपति । पुणपति ॥

इवन्तर्धभ्रस्जदन्भुश्चिदूर्णुं भरन्नपिसनित-  
निपतिदरिद्रां वा ॥ ३३ ॥

एषा सनि पर इडागमो न भवति वा ॥ इवन्त ।  
दिदेविपति । दद्यूपति ॥ नृधु । अर्दिधपति । ईर्त्सति ॥  
भ्रस्ज । विभ्रञ्जिपति । विभ्रचति ॥ दन्भु । दिदग्भि  
पति । धिष्यति । धीष्यति ॥ चिञ् । चिञ्चिपति । चिञ्चि-  
पति ॥ यु । यियविपति । युयूपति ॥ ऊर्णुञ् । प्रीर्णुनवि  
पति । प्रीर्णुनूपति ॥ भर । विभरिपति । तुभूर्पति ॥  
न्नपि । जिञ्जपिपति । श्रीष्यति ॥ सनु । सिसनियति ।  
सियासति ॥ तनु । तितनिपति । तितासति ॥ पतल ।  
पिपतिपति । पिष्यति ॥ दरिद्रा । दिदरिद्रासति । दिद-  
रिद्रिपति ॥ भ्रस्जभ्रयूनामप्राप्ते विभाषा ॥

भुवः सिञ्जुकि ॥ ३४ ॥

भुवो घातोः सिञ्जुकि सति नेद् भवति । अभूत् ।  
अभूताम् ॥ सिञ्जुकीति किम् ? व्यत्यभविष्ट ॥

सृष्टभ्रस्तुद्रुस्तुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५ ॥

एभ्य एव परोक्षायां नेद् भवति । सृ । सृष्टव ॥ सृष्ट  
वृष्ट् । वष्टवहे । वष्टमहे ॥ इभ्रञ् । इञ् । वा । वभ्रव ॥  
द्रुञ् । तुष्टव ॥ द्रु । उद्रुव ॥ सु । सुस्तुव ॥ शु । शुस्तुव ॥  
एभ्य एवेति किम् ? ऐचिव । शिकिव । दटिव । ररन्धिव ।  
नेशिव । रधादित्वाद् विभाषापि बाध्यते । परत्वाद् विकल्प  
दत्येके । ररन्धिव । रध्रति ॥

### थल्य कारात् ॥ ३६ ॥

ऋकारान्तादातोस् घलि नेह् भवति । दधर्घ । जहर्घ ।  
घलोति किम् ? जङ्घिय । जङ्घिम ॥ ऋकारान्तादिति  
किम् ? ऋज् । तस्तरिय ॥

नित्यात्वतां घरान्तानां सृजिहृशोय वेट् घलि ।

टचि नित्यानिटः स्युयेद् वृष्णेऽर्दा नित्यमिट् घलि ॥

पपकृष । पेचिय ॥ पपाथ । पपिथ ॥ चिषेय । चिषयिथ ॥  
सस्रह । समजिथ ॥ दद्रह । दर्दग्थिथ ॥ टचि वोऽकारवान् ।  
नित्यानिटिति विगेषणात् । अदेर्घसृ । जघमिथ ॥ वेजो  
वयि । उवयिथ ॥ अञ्जेर्विकल्पे ट्त्वात् । आनञ्चिथ । वव-  
रिथ । आरिथ । विव्ययिथ । आदिथ ॥

### कञोऽसुटः ॥ ३७ ॥

असुटः कञः परोच्चार्यां घलि च नेह् भवति । चकृव ।  
चकृम । चकर्ध ॥ असुट इटि किम् ? सञ्चस्करिव । सञ्चस्करि-  
रिम । सञ्चस्करिथ ॥

स्यसिजाशोःसस्तनोषु भावकर्णार्थकासु च ।

सरहनग्रहृहगामिह्वेज्वच्चेति यज्ञव्यम् ॥

चेष्यते । चायिष्यते ॥ दास्यते दायिष्यते ॥ एवम् अचेष्यत ।  
अचायिष्यत ॥ अदास्यत । अदायिष्यत ॥ हनिष्यते । घानि-  
ष्यते । अहनिष्यत । अघानिष्यत ॥ अहीष्यते । ग्रहिष्यते ।  
अग्रहीष्यत । अपहिष्यत ॥ दृष्यते । दर्शिष्यते । अद्रष्यत ।  
अदर्शिष्यत ॥ सिचि च ॥ अचेपाताम् । अचायिपाताम् ॥  
अवधिपाताम् । अघानिपाताम् ॥ अग्रहीपाताम् । अशा-

हिपाताम् ॥ अदृचाताम् । अदर्शिषाताम् ॥ आशिषि च ॥  
 चेपोष्ट । चायिपोष्ट ॥ दासीष्ट । दायिपीष्ट ॥ बधिपीष्ट ।  
 घानिपीष्ट ॥ ग्रहीपीष्ट । आहिपीष्ट ॥ द्रचोष्ट । दर्शिपीष्ट ॥  
 श्रस्तन्या च ॥ चेता । चायिता ॥ दाता । दायिता ॥  
 हन्ता ॥ घानिता ॥ ग्रहीता । आहिता ॥ द्रष्टा । दर्शिता ॥  
 इज्वडावादिटसु कारितलोपः स्यात् । कारिष्यते । कार-  
 यिष्यते ॥ चोरिष्यते । चोरयिष्यते ॥ मानुषस्थानां इलो  
 नित्यम् । गमिष्यते ॥

### सुड् भूपणे सम्पर्युपात् ॥ ३८ ॥

भूपणेश्ये सम्पर्युपात् परस्मै लजः सुडादिर्भवति ॥  
 सकृत्ता । सञ्चस्कार । समस्कार्पीत् । परिष्कर्ता । परि-  
 चस्कार । पर्यष्कार्पीत् । अङ्घ्यवधानेऽपि पत्वनिष्यते ॥  
 उपस्कर्ता । उपचस्कार । उपास्कार्पीत् ॥ एवं समवायेऽपि  
 वक्तव्यम् । भूपणसमवायाभ्यामन्यत्रापि दृश्यते । 'सकृतमि-  
 दमनित्यमिति । उपात् प्रतियत्नविकृतवाक्याध्याहारेषु  
 सुड् वक्तव्यः । असिपत्रस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।  
 विकृतं भुङ्क्त इत्यर्थः । उपस्कृतं जल्पति । वाक्याध्याहारं  
 जल्पतीत्यर्थः ॥

॥ इति दीर्गसिंघां उक्तावाख्याते सप्तमः पादः समाप्तः ॥

### पदान्ते धुटां प्रथमः ॥ १ ॥

पदान्ते वर्तमानानां धुटाम्, अन्तरतमः प्रथमो भवति ।  
 त्वन्नाथः । पण्डुछानि । ज्ञानमुष्टीकनम् । तच्छ्रुतम् । ककु-



ब्रामः । पद्यप्रथममक्षरं स्यात् ॥ अनेट । अनेड् ।  
 आमीत् । अमाद् । या विरामे [ का० २. ७. ६२ ] इति  
 बाधकत्वात् प्रथमद्वितीयौ ॥ पटप्रचणम् अप्रकृतस्यापि  
 निद्रस्य परिग्रहार्थं तेन च धातोरन्ते न स्यात् । यदिति ।  
 पधत् ॥ धुटानिति किम् ? अहन् । अपघम् ॥

**रसकारयोर्विष्टटः ॥ २ ॥**

पदान्ते वर्त्तमानया रेफसकारयोर्विष्टटो भवति ।  
 अविभ । पनावः ॥ पदान्त इति किम् ? विभर्त्ति । आच्छे ।  
 अतएवारम्भः ॥ कथम् अभिनम्बम् । अभिनस्वम् । अरुण-  
 स्त्वम् । अरुणस्वम् । सौ पदान्तेऽरेफप्रकृत्योरपि वा दधो  
 रत्न स्यात् ॥

**घटधुमेष्टयोर्धोऽधः ॥ ३ ॥**

घटधुमेष्टः पर्याप्तयोर्धो भवति । न तु धाज् ।  
 अदुग्ध । अदुग्धाः । अलोढ । अलोढाः । अदुद्ध । अदुद्धाः ।  
 अनद्य । अनद्याः ॥ अध इति किम् ? धत्त । धत्यः ॥

**पटोः कः से ॥ ४ ॥**

पटोः कौ भवति से परे । पष्यति । पिपषति ।  
 सेष्यति । सिलिषति ॥ स इति किम् । पिनटि । लेटि ॥

**तवर्गस्य पटवर्गाद् टवर्गः ॥ ५ ॥**

पाटवर्गाच्च परस्य तवर्गस्य टवर्गो भवति । वपुष्टम् ।  
 वपुष्टा । वृष्टि । पिनटि । कुष्याति । ईष्टे । लीटः ।

अलोढम् ॥ टवर्गाद्वर्ग इति किम् । वक्ता । पपक्थ । इति  
मिहार्थम् ॥ कथं मधुलिट् तरति । मधुलिट्तरः ।  
अन्वत्वात् ॥

### ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ ६ ॥

ढे परे ढलोपो भवति । उपधायाथ टोर्घः । लीट् ।  
मूढः ॥ कथं लीटा । द्रोटा । अन्तरङ्गत्वाद् गुणे क्षते ढलोप  
एव स्यात् ॥ उपधाग्रहणस्य सञ्जापूर्वकत्वाद् ऋतो न  
स्यात् । वृह । वृढः ॥ वृह । वृढः ॥

### सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ७ ॥

सहिवहोर्ढे परे ढलोपो भवति । अवर्णस्यौट् भवति ।  
मोटा । वीटा ॥ कथम् ऊटः । ऊटवान् । अन्तरङ्गत्वान्नित्य  
त्वात् सम्प्रसारणम् ॥ वर्णग्रहण किम् ? उटवीटाम् ।  
सिच्यस्य टोर्घत्वेऽपि न स्यात् ॥

### धुटां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ८ ॥

धातूना धुटा चतुर्थेष्वेव तृतीयो भवति । दोग्धा ।  
दिट् । चकादि । लथा ॥ चतुर्थेष्वेवेति नियमात् । ग-  
घाते । षिटः ॥

### अघोषेष्वग्निटां प्रथमः ॥ ९ ॥

अघोषेषु परतो धातूनामग्निटां धुटा प्रथमो भवति ।  
धोचि । भेत्ता । युयुस्तति । आरिष्मते ॥ अग्निटामेवेति  
किम् ? अस्ति ॥

भृजः स्वरात् स्वरे द्विः ॥ १० ॥

भृज. स्वरात् परस्य स्वरे द्विर्भवति । भृजो । बभ्रज्जि ।  
बभ्रज्जाते । बभ्रज्जिरे ॥ आद्यव्याकरणमतमेतत् ॥

अस्य वमोर्दोर्घः ॥ ११ ॥

अकारस्य वमोः परतो दीर्घो भवति । पचामि ।  
पचाव । पचामः । दीव्यामि । दीव्यावः । दीव्यामः ॥ अ-  
स्येति किम् ? दधः । दधः । वदि स्याद्दीर्घस्तदान्तोपी न  
स्यात् ॥ कथं पचमानः । अपचम् । वमोर्वर्णयोराद्ययोः  
साहचर्यात् ॥

स्वरान्तानां सनि ॥ १२ ॥

स्वरान्तानां धातूनां सनि परे दीर्घो भवति । चिकी-  
र्षति । कुक्षपति । चिचोर्षति ॥ शिथयिषति । विभरेष-  
तीति गुणेनात्रातत्वात् स्वरान्तानामिति सुखार्थमेव ॥

हनिङ्गमोरुपधायाः ॥ १३ ॥

इडा गम. इङ्गमः । हन्इङ्गमोरुपधाया दीर्घो भवति  
सनि परे । जिघासति । अर्धाजिगामत् ॥ इडो गम इति  
किम् ? सर्वाङ्गसते ॥ तित्तासति । तित्तनिपतीति वा वक्ष-  
व्यम् ।

नामिनो वोरकुर्क्षुरोर्व्यञ्जने ॥ १४ ॥

नात्र तदन्तविशेषणम् । वोरुपधाया धातोर्नामिनो  
दीर्घो भवति व्यञ्जने परे । न तु कुर्क्षुरोः चिकीर्षति । वुभू-

पति । दीव्यति । जीव्यति । कुर्वते । खड्दते ॥ धातोरिति  
 किम् ? कुर्वः ॥ कथं कुर्वीर्यते । नामधातुत्वात् ॥  
 नामिन इति किम् ? कर्त्ता । भयम् ॥ वीर्येति किम् ?  
 वृत्त्यति ॥ अकुर्वीर्यते किम् ? कुर्यात् । टीर्घविधिं प्रति  
 न स्थानिवदिति । कुर्वते ॥ कथं रो रेषणे । रिर्यतुः ॥ रो  
 'प्रजनं ।' विव्यतुरिति । अभ्यासप्रतिषेध इति ॥ व्यञ्जन  
 इति किम् ? किरति । सुवति ॥

**सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १५ ॥**

सस्य ह्यस्तन्यां दौ परे तां भवति । अचकात् । अन्व  
 गात् ॥ ह्यस्तन्यामिति किम् ? अभैक्तीत् । ईटस्मद्गृहणन  
 यद्वणात् ॥ ह्यस्तन्यां सौ वा वक्तव्यम् । अचकास्वम् । अच-  
 कात्त्वम् ॥

**अङ् धात्वादिह्यस्तन्यद्यतनौक्रियातिपत्तिषु ॥ १६ ॥**

ह्यस्तन्यादिषु परतो धातोरितिगृह्यगमो भवति ।  
 अकरोत् । अकार्षीत् । अकरिष्यत् ॥ धातोरिति किम् ?  
 न्यविगत ॥

**स्वरादीनां वृद्धिरादेः ॥ १७ ॥**

स्वरादीनां धातूनां ह्यस्तन्यादिष्वारेः स्वरस्य वृद्धिर्भ-  
 वति । आन्तरतम्यात् । ऐधत । ऐधिष्ट । ऐधिष्यत ॥  
 कथम् ऐष्यत । औष्यत । औह्यत । अन्तरङ्गत्वादङ्गमे  
 यणि सम्यसारणे सन्धौ च वृद्धिः । पदान्तरङ्गा वा यणा  
 दयः ॥

## अवर्णस्याकारः ॥ १८ ॥

स्वरादीनां धातूनामादेरवर्णस्याकारो भवति ह्यस्तन्या-  
दिषु परतः । आटत् । आटोत् । आटिष्यत् । आट्रीत् ।  
आपत् । आप्प्यत् ॥ अवर्णः सर्वसुबन्धानमिलीकै । एक-  
देशेनान्तरतस्यात् । सर्वा ह्रस्वो मा भूवन्निति वर्णग्रह-  
णम् ॥

## अस्तेः ॥ १९ ॥

अस्ते ह्यस्तन्यामशुभेऽवर्णस्याऽऽकारो भवति । आस्ताम् ।  
आमन । व्यत्यास्त । परोऽप्यवर्णस्याकारो लोपेन बाध्यतेऽ-  
स्तिमात्राग्र्यत्वात् ॥

## एतेर्ये ॥ २० ॥

एतेर्ये ह्यस्तन्यानि परेऽटोऽवर्णस्याऽऽकारो भवति ।  
आयन । अध्यायन् ॥ परापि ह्रस्वरिणमात्राश्रितेन यत्वेन  
बाध्यते ॥ य इति किम् ? अनात् ॥

## न मामास्रयोगे ॥ २१ ॥

मायोगे माम्प्रयोगे च ह्यस्तन्यादिष्वडागमो न भवति ।  
मा भवान् करोत् । माम् करोत् । जुगुप्सत स्मै नमदुष्ट-  
भाव सैवं भवानक्षतमाहुस्त इति जतम् ॥ मा भवान्  
कार्षीत् । मा म् कार्षीत् । संयुक्ते न स्यादिति माम्प्रय-  
णम् ॥ साहचर्यान्मटो न स्यात् । मा भवानपश्यत् ॥

नास्यन्ताद्वातोराशोरद्धतनीपरोच्चासु धो ङः ॥२२॥

नाभ्यन्ताज्ञातो गशौरद्यतनीपरोक्षासु यो धकारस्तस्य  
 ङकारो भवति । चेषोढम् । कृषोढम् । अध्यगोढम् । मम  
 स्थिढम् । तुष्टुढे । चक्षुढे ॥ अन्तग्रहणं भूतपूर्वनाभ्यन्ता  
 र्थम् । तेन प्रावरिषोढम् । अनविढम् । लुलुविढे ॥ धातो  
 रिति सन्नापूर्वकत्वादनित्यार्थम् । तेनासु सेटसु विभाषा  
 सिद्धा । प्रावरिषोढम् । प्रावरिषोध्वम् । अलविढम् । अन-  
 विध्वम् । दिदीयिढे दिदीयिध्व इत्यपि ॥

### मर्जो मर्जिः ॥ २३ ॥

मर्ज इत्येतस्य मर्जिराटेशो भवति । मर्जा ।  
 मर्च्यति । अमर्ज् । मर्जो वर्त्तत ॥ मर्ज इति किम् ?  
 ष्टः ॥

अगुण स्वरे या वक्तव्यम् । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति ॥

### धात्वादेः यः सः ॥ २४ ॥

धातोराद्यवयवस्य यकारस्य सकारो भवति । यङ्  
 सङ्गते ॥ पिच् । सिञ्चति ॥ धारोरिति किम् ? षट् ।  
 पण्ड ॥ आदेरिति किम् ? लपितुम् ॥ कथं परङीरति ।  
 नामधातुत्वाद् धातोश्चारम्भको यिन् न यकार इति ॥ छिबु  
 क्त्व्याचमामनि [ का० ३ ६, ६७ ] इति निर्देशात् ।  
 छोयति । छिवेरपि यकारङकारपरस्परकार परी येति  
 मतम् । तेन टेष्ठोष्यते । तेष्ठोष्यत इति सिद्धम् ॥

षक्तेर्न स्यादिति वक्तव्यम् । षकते । निमित्तादिका  
 रस्यप्यसकारस्य यत्वारं यापदेशो धातूनामिति । तत्र

च खरदन्त्यपराः सादय. षोपदेशाः । षिङ् ष्विदिष्वटिष्य  
पयय सृपिसृजिसृस्तृम्यासोक्तसेकवर्जम् ॥

शो नः ॥ २५ ॥

धात्वादेशकारस्य नकारो भवति । शीज् नयति । णम  
नमति ॥ धात्वादेशरिति किम् ? कण्ठति ॥ कथ एकारोयति ।  
नामधातुत्वात् ॥ इहाप्युपसर्गाटममासे षोपदेशस्य णत्वार्थो  
नकारपाठः ॥ सर्वे नादयो षोपदेशाः । ऋतिनन्दिर्नर्दिन-  
द्धिगाटिनटिनृनाद्यनाद्यवर्जम् ॥

निमित्तात्प्रत्ययविकारागमस्यः सः पत्वम् ॥२६॥

अन्त्यार्थोऽयमारम्भः । निमित्तात्रामिकरात् परः प्रत्य-  
यविकारागमस्य. सः पत्वमापद्यते ॥ नामिनस्यावत् ।  
चिचोपति । लुलूपति । मर्षिष्यति । धनुष्यति ॥ काल ।  
गज्यति । विवचति ॥ रात् । विकीर्षति ॥ विकारस्य. ।  
मिषेय । सुष्वाप ॥ 'यागमस्यः । यरिष्करोति । वधनाट्ट  
भिन्नप्रदेशपि व्यपदेशिवद्भावात् । प्रत्ययविकारागमस्य इति  
किम् ? सृष्टृ । मिसृष्ट्मति ॥ सेक । मिमेकिषते । तस्यैवापि  
शब्दस्याव प्रपञ्चः ॥

तद्योपसर्गात् सुनोति सुवति स्रति स्तोति स्तोभतीनाम् अड-  
न्तरोऽपि । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिपुवति । अम्भ  
पुवत् । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिष्टौति । अभ्यष्टीत् ।  
अभिष्टोभते । अभ्यष्टीभत ॥

स्यासेनिसेधति स्रिचसृजसृन्जान् अडभ्यामान्तरोऽपि ।

अभिहास्यति । अभ्यष्टात् । अभितष्टौ ॥ सेन्या ह्यभि  
याति । अभिपेणयति । अभ्यपेणयत् । अभिषिपेणयिषति ॥  
अभिपेधति । अभ्यपेधत् । प्रतिपिपेधयिषति । प्रत्यपेधत् ।  
प्रतिपिपेधिषति ॥ अभिपिष्यति । अभ्यपिष्यत् । अभिषिषि  
षति ॥ अभिपजति । अभ्यपजत् । अभिपिपज्जाति ॥ परि-  
ष्वजते । पर्येष्वजत । परिपिष्वज्जते ॥

सटेरप्रति ॥ निषोटति । न्यषोटत । निषिपत्सति ॥ अप्रति-  
रिति किम् ? प्रतिसोटति । प्रत्यसोटन् । प्रतिमिपत्सति ॥  
प्रतेरपि स्तन्मे ॥ प्रतिटम्नाति । प्रत्यटम्नात् । प्रतितटम् ॥  
एवम अभिटम्नाति । अभ्यटम्नात् । अभितटम् ॥ अवाद्  
ओर्जित्यनिकटाशयेषु । मङ्गस्यावटम् । अवट्या सेना ।  
टण्डमवटभ्यास्ते ॥ एष्विति किम् ? अवस्तव्यो ह्यवम् ।  
श्रीतेन मङ्गुचित इत्यर्थं ॥

वैद्य स्वनो भोजने ॥ विष्यणति । अवष्यणति । व्यष्यणत् ।  
अवाष्यणत् । विष्य्याण । अवष्य्याण । मगच्छ भुङ्क्त  
इत्यर्थं ॥ एवमन्येऽप्यनुमर्त्तव्या ॥

शासिवसिषसौनां च ॥ २७ ॥

निमित्तात्परः शासिवसिषसौना च स' पत्वमाप  
द्यते । शिष्यते । उष्यते । लक्षतु ॥ अविकारस्य इत्यारम्भः ॥

स्तौतीनन्तयोरेव सनि ॥ २८ ॥

निमित्तात्परः प्रत्ययविकारागमस्य स्तौतीनन्तयो-  
रेव सनि पत्वभूते सः पत्वमापद्यते । तुष्टूषति । सिपेधवि-



पति । सुखापयिपति ॥ स्तोतोनन्तगोरिति किम् ? मिसि-  
चति । सुसूपति ॥ गत्वभूत इति किम् ? तिष्ठामति । सुप-  
पति ॥ कथं मापुपिपते । सेकोयते पत्वं पथात् मन् ॥  
अर्थान् प्रहोपिपति । सनोऽध्ववस्थानभ्यासभ्यान्निमित्तात्  
पत्वं स्यादेष ॥

द्विटिस्वटिमहोनामिनन्तानां नेष्यते । मिस्वेटयिपति ।  
मिधादयिपति । सिताहविपति ॥ तन्नैवापि गच्छेनान्य-  
दपि व्यभिचार्यते । तथा मिस्वेकोयिते न स्यात् । मेसि-  
चते ॥ सुनाते. स्वे । अभिसाखते ॥ सेधतेगते । अभिसेध-  
यति गाम् । गमयतीत्यर्थः ॥ एधमन्येऽप्यनुमत्तव्यः ॥

### लुग्लोपे न प्रत्ययकृतम् ॥ २६ ॥

लुका लोपे मति प्रत्यये परे यत् कार्यं प्रकृतंस्तन्न  
भवति । लुका लोपो यस्येति विप्रहः । अज्ञाः । वज्ञाः ।  
कनिष्ठाः । पञ्च । कति । दुग्धे । विकरयलुकि न गुण ।  
लुकाति न कृतं लुग्लोपयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेन प्रत्यय-  
लोपे प्रत्ययलक्षणमवधार्यते । अभिप्त । अचिह्न ॥ प्रत्य-  
यकृतमिति किम् ? परस्यान उस् । उटशुः । यदु ॥  
कतोह । पञ्चाप ॥

त्ररविधिः स्वरे द्विर्वचननिमित्ते कृते द्विर्वचने ॥३०॥

द्विर्वचननिमित्ते स्वराटो प्रत्यये परे प्रकृतेः पूर्वस्मिन्  
परस्मिन् वा द्विर्वचने कृते स्वरस्य स्थाने विधिर्भवति ।  
पपतुः । आटिटत । जग्मतुः । इयाय । निनाय । निनविद्य ।

लुनाव । लुलविध । निन्यतुः । चक्रतुः ॥ स्वरविधिरिति  
 किम् ? अत्रपुपत् । सपरश्वरायाः सममारणे पश्चाद् द्विर्व-  
 चनम् ॥ स्वर इति किम् ? जीवोयते ॥ द्विर्वचननिमित्त  
 इति किम् ? दुश्चूषति ॥ येन विना यत्र भवति तत्तथा  
 निमित्तम् ॥ इटो विधिना सनि द्विर्वचनमिति तेन ।  
 अरिरिपतोति मिडम् ॥ काथम् । इयेप । उवाप । न स्या  
 नियस्वम । अमज्जर्ण इति वचनात् ॥

### दोऽनुबन्धोऽप्रयोगौ ॥ ३१ ॥

अनुबन्धत इत्यनुबन्धः । अप्रयुक्तिरप्रयोगः । अनुबन्धो  
 यः सोऽप्रयोगो । अनुच्चारणोयो भवति । इड् । अधोते ॥  
 डुकुञ् । कुरुते । एवमन्येऽपि ॥

### शिडिति शादयः ॥ ३२ ॥

शादयो वर्णा इप्येन्ताः शिडिति संज्ञिताः ॥ शिडप-  
 देगाः । शिड्परोऽधोपः [का० ३. १. १०] इत्येवमादयः ॥

### सम्प्रसारणं दृष्टतोऽन्तःस्थानिमित्ताः ॥ ३३ ॥

इह उच्यते ऋषेति दृष्टम् । तकारः सुखनिर्देशार्थः ।  
 अन्तःस्थैव निमित्तभूयत्तिर्येषां तेऽन्तःस्थानिमित्ता द्रष्टव्य  
 सममारणमिति संज्ञिताः ॥ सम्प्रसारणप्रदेशाः । सपरश्व-  
 रायाः सम्प्रसारणान्तःस्थायाः [का० ३. ४. १] इत्येव-  
 मादयः ॥ अन्तःस्थानिमित्ता इति किम् ? स्थिताः । स्थित-  
 यान् । तदीर्घमन्य न स्यात् ॥

अर् पूर्व द्वे सन्ध्याक्षरे च गुणाः ॥ ३४ ॥

अर् पूर्व द्वे सम्यक्षरे च गुण इति संज्ञिताः । एक  
 पूर्वमैकारमपेक्ष्यापर चोकारमपेक्ष्येति ॥ गुणप्रदेशाः ।  
 नाम्यन्तयोर्धासुविकरणयोगुणः [ का० ३. ५. १ ] इत्येव-  
 मादयः ॥

आरुत्तरे च वृद्धिः ॥ ३५ ॥

आर् उत्तरे च द्वे सम्यक्षरे वृद्धिरिति संज्ञिताः । आर् ।  
 षि । ओ ॥ वृद्धिप्रदेशाः । वृद्धिरादौ मणे [ का० २. ६. ४८ ]  
 इत्येवमादयः ॥

इति दोगैसिंघां वृत्तायास्यातिऽष्टमः पाठः समाप्तः ॥

॥ इत्यास्यात् समाप्तम् ॥

अथ कृतः ॥

वृत्तादिषट्कमी कृताः कृतिना न कृताः कृतः ।

फाल्गवनेन ते सृष्टु विबुद्धिप्रतिहृदये ॥

सिद्धिरिज्जद् ज्ञानुबन्धे ॥ १ ॥

ज्ञानुबन्धे णानुबन्धे च कृतत्वये परे धातोरिचौव  
 कार्यस्य सिद्धिरितिदिश्यते ॥

इज्जद्वावेऽस्योपधाया दीर्घां वृद्धिं नाभिनाम् ।

हन्तेषां जन्वधोर्द्ध्वः कुटादीनां गुणी भवेत् ॥

भ्यादादन्तानामायिद्य इनीचीति निबन्धनात् ।

न इत्थो नानुबन्धानामिषि वा वचनेन च ॥

पाठः । पाठकः । कारः । कारः । कारः । कारः । पाठकः ।

जनः । जनकः । बः । बधकः । उल्कोटः । उल्कोटकः ।  
पायः । पायकः ॥ भिद्रियहणं भिद्ररुर्तृ कत्वाशङ्कनाश्रम ॥

हन्तेस्तः ॥ २ ॥

हन्तेर्नकारस्य तकारो भवति । जानुबन्धे णानुबन्धे च  
कृत्यत्यये परे । घातः । घातकः ॥ कथं भ्रौणहृत्यमिति  
रूढितः निघः ॥

न सेटोऽमन्तस्यावभिकमिचमाम् ॥ ३ ॥

इज्मात्रनिघ्न स्मर्यते । सेटोऽमन्तस्य वभिकमिचमिच-  
र्जितस्यैचि कृत कार्यं न भवति । अगमि । अतमि ॥  
जानुबन्धे कृतोज्वझावाच्च । शमः । शमकः । शमी । तमः ।  
तमकः । तमी ॥ सेट इति किम् ? अयामि । यामः ।  
शानकः ॥ अवभिकमिचमामिति किम् ? अवामि ।  
अकामि । आभिधानादाहपूर्वशमिः । आचामि । वामः ।  
कामः । आचामः ॥ कथम् आमः । अम रोग इति चौरा-  
दिक इति दोषः । वी यमिर्णजानिर्दिष्टस्यानित्यत्वात् ।  
विश्रामः ॥ कथम् उद्यमः । यम चेति चौरादिको मानुव-  
न्धश्च ॥ उपरम इति च दृश्यते ॥

प्रत्ययलुकां चानाम् ॥ ४ ॥

प्रत्यये लुग् येषां धातूनामेकदेशस्य ते प्रत्ययलुकोऽ-  
र्थात् अनामित्यनकाराणाम् । प्रत्ययलुकां धातूनां नलो-  
पवर्जितानां यत् प्राप्तं तत्र भवति । अर्थात् तस्मिन्नेव प्रत्यये  
परे । समिधिता । समिधकः । अदृग्दि । दृग्द्वः । यिन् ॥

लोत्थः । मरीचः । तस्य लुगधि । अस्योपधाया दीर्घां  
गणय न ध्यात् ॥ प्रत्ययस्य लुग् येभ्य इत्युक्तेः । भिशाद् ।  
वेत्तीति । इधनोर्लुकि प्रतिषेधः स्यात् ॥ अनामिति  
किम ? इन्नेर्घाञ्च । णधः ॥ उन्टे मनि । शीघ्र । रन्जः ।  
रागः । कथं कन्चेर्निकुचितमिति सन्निपातलघणत्वाद्-  
गुणस्य ॥

### सार्वधातुकवच्छे ॥ ५ ॥

गानुबन्धे कृति परे सार्वधातुक इव कार्यं भवति ।  
बुद्धत् । पचमान । छन्नः श च [का० ४. ५. ७७] क्रिया ।  
यस्य यदङ्गं तस्य तदेव श्रुतत्वात् ॥

### छे न गुणः ॥ ६ ॥

गानुबन्धे कृति परे गुणो न भवति । विभ्यत् । विदन् ।  
सुवन् । कतोऽ मधु निहानायिन्वानाः ।

### के यण्वच्च योक्तवर्जम् ॥ ७ ॥

गानुबन्धे कृति परे यणोव कार्यं भवति । य उक्त  
वर्जयित्वा । कृतः । कृतवान् । गृहीत्वा । इष्टिः । यस्वद्वावे-  
ऽगुणत्वं सम्प्रसारण च स्यात् ॥ योक्तवर्जमिति किम ?  
कृतः । जितः । स्मृतः । इकारागमदीर्घगुणा न स्युः ॥

### जागुः कृत्वशन्तृङ्ङ्व्योः ॥ ८ ॥

जागतेः कृति परे यणोव कार्यं भवति । न तु गन्तृ-  
ङ्ङ्व्योः । यथागिपीये । जागरकः । जागरितः । जागतिः ॥

कतीति किम् ? जागृयात् ॥ अशन्तृड्भ्योरिति किम् ?  
जाग्रत् । जागृवि । कृगृजागृभ्यः क्तिः ॥

। गुणी क्त्वा सेड्, अरुदादिच्, धकुशक्लिशगु-  
धम् उमृद्वदवसग्रहाम् ॥ ६ ॥

अरुदादिच्धादीना क्त्वा सेड् गुणी भवति । यस्मिन्  
यो भवति स तस्येति विवचायामिन । शयित्वा । टेवित्वा ।  
यसित्वा ॥ क्तेति किम् ? निकुचिति ॥ 'शीडादीना  
सेड् निष्ठैवेति नियमश्च स्यात् ॥ सेडिति किम् ? कृत्वा ॥  
अरुदादिच्धादीनामिति किम् ? रुद्विदमुपा सनि [का०  
३ ५ १६] इत्यत्र रुदिसृचरितो विदिर्ज्ञानार्थः ।  
रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । क्षुधित्वा । कुशित्वा ।  
क्लिश क्लिशू क्लिशित्वा । गुधित्वा । व्युपधत्वाद्वा न स्यात् ॥  
मृडित्वा । मृदित्वा । वद उदित्वा । वस निवास एव  
यजादित्वाद् उषित्वा । क्षुधिवसीय [का० ४ ६ ८७]  
द्रतीट् ॥ गृहोत्वा ॥

स्कन्दस्यन्दोः क्त्वा ॥ १० ॥

अनयो क्त्वा गुणी भवति । स्कन्दिर स्कन्त्वा । स्यन्द  
स्यन्त्वा ॥ असेडर्थमिदं पुनः, क्त्वाग्रहणम् ॥ यच् गुणी मा-  
भूत् । प्रस्कन्द्य । प्रस्यन्द्य ॥

व्यञ्जनादेर्व्युपधस्यावो वा ॥ ११ ॥

उच्य इय वी । ते उपधे यस्य स व्युपधः । व्यञ्जनादे-  
र्धातीरुकारेकारोपधस्यावकारान्तस्य क्त्वा सेड् गुणी

भवति वा । द्युतित्वा द्योतित्वा ॥ निम्नित्वा । लेखित्वा ॥  
अत्रनाटेरिति किम् ? एषित्वा । शोषित्वा ॥ अथ इति  
किम् ? टेवित्वा ॥

मथेति वा वक्तव्यम् । करुचिपते सरोचिपते लिलिषि-  
पति क्लिनेष्विपति ॥

**टपिमृषिकृशिवञ्चिलुञ्च्य तां च ॥ १२ ॥**

एषां धातूनां क्ता सेड् गुणो भवति वा । टपित्वा  
तर्पित्वा । मृषित्वा । मषित्वा ॥ कृश तनूकरणे । कृशित्वा  
कश्चित्वा ॥ वचित्वा वक्षित्वा ॥ लुचित्वा । लुक्षित्वा ॥ ऋत  
इति सौत्रो धातुः । ऋतित्वा अर्तित्वा ॥

**थफान्तानां चानुपङ्गिणाम् ॥ १३ ॥**

थान्तानां फान्तानां चानुपङ्गिणा क्ता सेड् गुणो  
भवति वा । थथित्वा थथ्यित्वा ॥ यथित्वा यथ्यित्वा ॥  
शुक्लित्वा शुक्लित्वा ॥ अनुपङ्गिणामिति किम् ? कौथित्वा ।  
रेफित्वा । व्युपधत्वे विकम्पो न स्यात् ॥

**जान्तनशामनिटाम् ॥ १४ ॥**

जान्तनशामनिटामनुपङ्गिणा क्ता गुणो भवति वा ।  
भक्ता भङ्क्ता ॥ रक्ता रङ्क्ता ॥ नश्वा नंश्वा । मञ्जि-  
नशार्धटौति नकारागमः ॥ अनिटामिति किम् ?  
अञ्जित्वा ॥

**शौङ्पूङ्घृपिच्चिदिस्त्रिदिमिदां निष्ठा सेट् ॥ १५ ॥**

शोडाटोना निष्ठा सेड् गुणो भवति । यथितः । यथि

तवान् ॥ पवितः । पवितवान् । पूक्लिथोर्वा [का० ४ ६  
८८.] इतीट् ॥ एवं धर्मितः । धर्मितवान् ॥ छेदितम् ।  
सेदितम् । प्रक्षेदितः । प्रक्षेदितः । प्रमेदितः । आदन्वन्वाद्  
भावादिकर्मणोर्वा [का० ४. ६. ८२] इतीट् ॥ सेदिति  
किम् ? पूतः । धृष्टः ॥ उत्तरत्र वा वचनान्नित्यमिहेति ॥

॥ मृपः क्षमायाम् ॥ १६ ॥

क्षान्ती यत्तमानान्मृषो धातोर्निष्ठा सेड् गुणी भवति ।  
मर्मितः । मर्मितवान् ॥ क्षमायामिति किम् ? अपमृषितं  
वाक्यमाह ॥

भावादिकर्मणोर्वादुपधात् ॥ १७ ॥

उदुपधादातोर्भावं आदिक्रियाया च निष्ठा सेड् गुणी  
भवति वा । द्योतितमनेन द्युतितमनेन ॥ प्रद्योतितः  
प्रद्युतितः । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च । व्यवस्थितविभा-  
षया गुण्यनः स्यात् ॥ गुधितम् ॥

ह्लादो ह्रस्वः ॥ १८ ॥

ह्लादो दीर्घो ह्रस्वो भवति निष्ठामात्रे । प्रह्ववः ।  
प्रह्वववान् ॥ प्रह्वत्तिरिति क्तो ज्ञेयते ॥

ह्लादेर्धस्मन्त्रन्क्लिष्णु ॥ १९ ॥

ह्लादेर्धस्मन्त्रन्क्लिप् । एषु परतो दीर्घो ह्रस्वो  
भवति । उरच्छदः । प्रच्छदः । एकोपमर्गस्यैव च व्यवस्थि-  
तवाचरणत् । तेन समुपच्छाद ॥ अर्धिशुचिरुचिदुस्यपि-  
च्छादिच्छर्दिभ्य इम् । ह्लादयतीति कटिः । ह्रदिपो ।



हृदीपि ॥ मन् । छद्म ॥ वन् । छाद्यतेऽनेनेति छद्मम् ॥  
क्षिप् । तनुच्छत् ॥

**दीर्घस्योपपदस्यानञ्चयस्य खानुबन्धे ॥ २० ॥**

दीर्घान्तस्योपपदस्यानञ्चयस्य खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे ङञ्चो भवति । वधुश्चन्या दासो । ग्रामणिश्चन्यो दासः । वृक्षश्चन्या । कालिश्चन्या । हरिणिश्चन्येति विवक्षितकर्तृक-  
भेदकवस्तुप्रामं पु वद्भाव बाधते परत्वात् ॥ दीर्घग्रहणं तट-  
न्तसुखार्थमित्येके । षाञ्चन्या ॥ उपपदस्येति किम् ? षट्ठी  
प्रियंवदा ॥ अनञ्चयस्येति किम् ? दिशामन्या राधिः ॥

**नामिनोऽम् प्रत्ययवच्चैकस्वरस्य ॥ २१ ॥**

उपपदस्यानप्ययस्यैकस्वरस्य नामिनः परोऽङ्भवति ।  
खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । स च प्रत्यय इव मादि-  
धाद् द्वितोयैकवचनवत् । यथा । रविकरभ्ररुपु किशन-  
यमिव रत्न इति गम्यते ॥ नावश्चन्यः । नरश्चन्यः ॥ शा-  
चन्यः । शिपश्चन्यः ॥ नामिन इति किम् ? च्चन्या ॥  
एकस्वरस्येति । किम् ? सेनाश्चन्यः ॥

**ह्रस्वात्पोमोऽन्तः ॥ २२ ॥**

उपपदस्यानञ्चयस्य ह्रस्वान्तस्यारुपय मकारोऽन्तो  
भवति खानुबन्धप्रत्ययान्ते धातौ परे । नाठिन्मः । अङ्ग  
मेजयः । भरुन्मुद । संयोगादेर्धुटः [ का० २ ३. ५५ ]  
इति सलोपः ॥ अनञ्चयस्येति किम् ? मुकारः कटः ॥

**सत्यागदास्तूनां कारे ॥ २३ ॥**

सत्यादीनां कारशब्दे परे मोऽन्तो भवति ॥ सत्य करो-  
तीति सत्यङ्कारः । एवम् अगदङ्कारः । असुङ्कारः ॥ उपो-  
च्चारिपदानामपि कारे । घञन्तेऽपीच्छन्ति । सत्यस्य कारः  
सत्यङ्कारः । एवमन्यत्रापि मकारवर्णागमो दृश्यते । लोक-  
स्पीणः । आङ्गमिन्वः । अग्निमिन्वः । मद्रङ्करणम् । उष्ण-  
ङ्करणम् । मध्यन्दिनम् ॥ श्येनम्पाता तैलम्पाता कोडा ॥

गिलेऽगिलस्य ॥ २४ ॥

गिलादन्यस्य गिलशब्दे परे मोऽन्तो भवति । गिरतेः  
कप्रत्ययः ॥ तिमिगिलः । तिमिङ्गिलः ॥ एवं रिपुङ्गिलम् ॥  
अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः ॥

अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तरः ।

तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति राषवः ॥

उपसर्गादसुदुर्भ्यां लभेः प्राग् भात् खल्वञ्चोः ॥ २५ ॥

उपसर्गात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति ।  
खल्वञ्चोः परतः । न तु सुदुर्भ्याम् । ईपलम्बः । सुप्र-  
लम्बः । दुष्प्रलम्बः ॥ घञि च । प्रलम्बः । विप्रलम्बः ॥ उप-  
सर्गादिवेति नियमात् । ईपलम्बः । लाभो वर्त्तते ॥ असुदु-  
र्भ्यामिति किम् ? सुलम्बः । दुर्लम्बः ॥ केवलाभ्यामेवेत्यत  
नेन । अतिसुलम्बः । अतिदुर्लम्बः ॥ कथम् अतिसुलम्बः ।  
अतिदुर्लम्बः । यथादतिना समासः ॥

आङो थि ॥ २६ ॥

आङः परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति  
यकारादौ प्रत्यये परे । आलम्बा गौः ॥

## उपात् प्रशंसायाम् ॥ २७ ॥

उपात्परस्य लभेर्भात् प्राङ् मकारागमो भवति प्रशंसायां गम्यमानायां ये परतः । उपलभ्यानि धनानि । प्रशंसनीयानीत्यर्थः ॥ प्रशंसायामिति किम् ? उपलब्धुं शक्यम् । उपलभ्यम् ॥ कथम् आलभ्य । उपलभ्यते । लभेर्यकार इति विशेषणात् ॥

## वा कृति रात्रेः ॥ २८ ॥

कृदन्ते परे रात्रेर्भोऽन्तो भवति वा । रात्रिश्चरः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्राट् । पचादित्वाद्च् ॥ रात्रिभ्यन्व इति नित्यम् उपपदाश्रयत्वात् ॥

## पुरन्दरवाचंयमसर्वं सहद्विषन्तपाञ्च ॥ २९ ॥

एतेऽण्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पुरं दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः । वाच. यच्छतीति वाचंयमो व्रत एव । भवे सङ्गते सर्वसङ्घः । द्विष तापयतीति द्विषन्तप ॥ यज्ञक्षणेनानुत्पद्यं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम् ॥ भग दारयतीति भगन्दरो रोगो रूढित एव ॥

## धातोस्तोऽन्तः पानुबन्धे ॥ ३० ॥

ऋस्वारूपोर्भोऽन्त [का० ४. १. २२] इत्यतो ऋन्धोऽनुवर्षते । धातोर्ऋस्वान्तस्य पानुबन्धे कृति परे तोऽन्तो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । पशत्य । इत्वरः ॥ धातो-रिति किम् ? उपपदस्य गाम्भूत् । ग्रामणी । सेनानि कुलम् ॥ इवञ्चभ्यामिति । अस्मिन् वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति ॥

ऋस्वान्तस्येति किम् ? आनीय । आपूय ॥ कथम् उपेत्य । साधनायत्तत्वात् क्रियायाः प्रत्ययकार्यमेव ॥ अन्तग्रहण सुखार्थम् ॥

**ओदौद्ग्रां कृद्यः स्वरवत् ॥ ३१ ॥**

ओदौद्ग्रां कृद्यः स्वरवद् भवति । लघ्यम् । अवश्यला-  
घ्यम् ॥ ओदौद्ग्रामिति किम् ? चेत्यम् ॥ कृद्य इति किम् ?  
उपीयते । प्रीयत । इष्टं कृद्ग्रहणादन्यत्र सामान्यमवग-  
म्यते ॥

**जिच्योः शक्ये ॥ ३२ ॥**

जिच्योः शक्येऽर्थे विहितः कृद्यः स्वरवद् भवति ।  
जेतुं शक्यं जय्यम् । चेतुं शक्यं चय्यम् ॥ शक्य इति किम् ?  
जेवम् । चेत्यम् ॥ जिच्योरिति किम् ? चेतुं शक्यः । चेत्यम् ॥

**क्रौञस्तदर्थे ॥ ३३ ॥**

तस्यार्थो द्रव्यविनिमयः । क्रौञः परस्तदर्थे वर्त्तमान-  
कृद्यः स्वरवद् भवति । क्रथ्या गौः । कथित् क्रिथतीति  
कृत्वा हृष्टेऽवतारिता गौरित्यर्थः ॥ तदर्थ इति किम् ?  
क्रौञं मे धान्यं नास्ति क्रथ्यम् । न प्रसारितमित्यर्थः ॥

**वेर्लोपोऽष्टकस्य ॥ ३४ ॥**

वेः कृत्तं चकस्याष्टकस्य वर्णान्तरेशासंयुक्तस्य लोपो  
भवति । क्विप् । छतस्पृक् ॥ विष् । अर्धभाक् ॥ विष् ।  
तत्तपाः ॥ छत इति किम् ? उपेयिवांसमाचष्टे । उपेयि-

व्यतीति किप् । उपेयिवः । उपेयिवो ॥ अपृक्तस्येति  
किम् ? क्विवादीनां विशेषकवानुबन्धान्त्वृज्ये कारोपलक्षि-  
तस्य समाप्तस्य लोपाद्यं तेनेह न स्यात् । जागृविः । कृग-  
जागृभ्यः क्ति ॥

### व्यञ्जनेऽये ॥ ३५ ॥

यकारवकारयोर्व्यञ्जने परे यकारवर्जिते लोपो  
भवति । क्तूयो । क्तूत' । क्तूतवान् । टिटिवान् । मिधि-  
वान् ॥ व्यञ्जन इति किम् ? त्मायिता । देविता ॥ अय  
इति किम् ? प्रक्तूय । प्रदीय ॥ कथं कण्डूः । लोन् । व-  
र्णाथवेऽपि प्रत्ययलोपलक्षणं क्वचित् ॥ नव्या । लघुमित्यो-  
होऽयं वकारः ॥

### निष्ठेऽनः ॥ ३६ ॥

निहायाभिष्टि परे इनो लोपो भवति । हारितः ।  
हारितवान् । लक्षितः । लक्षितवान् ॥ इष्टीति किम् ?  
संज्ञपितः पशुः ॥ इवन्तर्धं [का० ३ ७, ३३] इत्यादिना  
मत्रि वीट् ।

वेटामेकस्वरभ्रूत्या संज्ञपित इहस्ति ते ।

पाविते प्रागित्री लोप एकस्वरात्र चेट् पक्षेः ॥

### नालिष्ठाध्यान्ते लुप् ॥ ३७ ॥

आलु । इणु । आय्य । यन्त । इत् । एषु परत इनो  
लोपो न भवति । सृहयालुः । पावयिणुः । सृहयाय्यः ।  
सुहृत्सिद्धिग्रहिभ्य आय्यः ॥ गण्डयन्तः । मण्डयन्तः ।

गण्डिमण्डिनन्दिभ्योः भृच् ॥ स्तनचिद्भुः । स्तनिकृपिपु-  
पिगण्डिमण्डिभ्य इत इत्तः ॥

**लघुपूर्वोऽयं यपि ॥ ३८ ॥**

लघुपूर्वं इत अयं भवति यपि परे । वचनाटेकवर्णव्य-  
वधानेऽपि । प्रथमथ्य । विगण्य ॥ लघुपूर्वं इति किम् ?  
अस्य धार्यं गतं ॥ आपः परस्य वा वक्तव्यम् । प्राप्य गतं ।  
प्रापय्य गतः ॥ दृढादेशस्य लाक्षणिकत्वात् अभ्याष्य  
गतः ॥

**मौनात्यादिदादीनामाः ॥ ३९ ॥**

मौनातिर्मिनोतिदीडां दामागायतिपिबतिस्यास्यति-  
जहातीनां च यपि पर आकारी भवति । मीञ् प्रमाय ।  
द,मिञ् परिमाय । टीङ् उपदाय ॥ दामादीनामौत्वबाध  
नार्थमेव । प्रदाय । प्रधाय । नेङ् माङ् प्रमाय । प्रगाय ।  
प्रपाय । प्रस्थाय । मो अवसाय अवहाय ॥

**चेर्दीर्घः ॥ ४० ॥**

चेर्दीर्घो भवति यपि परे । प्रचोय । उपचोय ॥ कथं  
प्रचित्य गत । चिप् हिंसायामिति लाक्षणिकत्वात् ॥

**निष्ठायां च ॥ ४१ ॥**

निष्ठायां च चेर्दीर्घो भवति । प्रक्षीणः । प्रक्षीणवान् ।  
प्रक्षीयतेऽस्मिन्निति प्रक्षीणं चिं छात्रस्य ॥ दीर्घ इति मञ्जा  
पूर्वकत्वाटमित्यर्थः । तेन भावशर्माणोर्न म्नात् । चित्तम-  
नेन । प्रचित्यच्छात्रो भवता ॥ आक्रोशदैन्यशोष वा ।

वितायुः । शोणायुः ॥ 'दैन्ये च । धितकः । शीणकः ॥  
विताऽयं शोणोऽयं तपस्यो । कर्त्तृधिकरणयोरेवात्रापि ॥

**स्फायः स्फौः ॥ ४२ ॥**

निष्ठायां च स्फायः स्फौरादेशो भवति । स्फोतः ।  
स्फोतवान् ॥ स्फायोति । इदनुबन्धवलादादेशोऽयमनित्य-  
इति । स्फातः । स्फातवान् । इहेट् प्रतिषिध्यते ॥

**प्यायः पीः स्वाङ्गे ॥ ४३ ॥**

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गे वर्त्तमानस्य प्यायतेर्धातोर्नि-  
ष्ठायां च पीर्भवति । पीनं मुखम् । पीनवन्मुखम् ॥ स्वाङ्ग-  
इति किम् ? प्यानः खेटः । प्याना बुद्धिः । प्यानं मुखं  
गालायाः । प्यानः शोधः । कथं पीनो बाह्यरप्यायां  
पतिवः । कथं पीनं मुखं प्रतिमायाः ॥ स्वादेव

अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् ।

अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तत्र चेत् वत् तद्यायुतम् ॥

पीनाङ्गयोगात् पीनो वटुरिति । पीनः क्षीणा । पीनो  
वा गुरित्यपमानात् ॥ आपीनोऽन्तुः । आपीनमूधः । घाडो-  
ऽन्ध्रसोरेव ॥

**शृतं पाके ॥ ४४ ॥**

श्रातः अपयतेषु शृतमिति निपात्यते । पाकेऽर्थे ।  
शोरहविषोरेव निपातनस्येष्टविषयत्वात् । शृतं शीरम् ।  
शृतं हविः ॥ अन्यहेतौ न स्यात् । शीरं शपितं देवदत्तेन  
यज्ञदत्तनेति ॥ शीरहविषोरिति किम् ? श्राणा यवागूः ।  
शपिता यथा ॥

### । प्रस्त्यः सम्प्रसारणम् ॥ ४५ ॥

प्रपूर्वस्य स्वायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥ प्रेष स्वा इति समासात् । प्रसस्तीमः । प्रसंस्तीमवान् । अन्तरङ्गत्वात् कृते सम्प्रसारणे मत्व' तु स्यात् पक्षे ॥

### द्रवघनस्पर्शयोः श्यः ॥ ४६ ॥

द्रवघने स्पर्शे चार्थे श्वायतेर्निष्ठायां च सम्प्रसारणं भवति । शीनं घृतम् । शीतो वायु' । द्रवीभूय घन कठिनमित्यर्थः । त्वग्निन्द्रियघाहो गुणविशेषः स्पर्श इति ॥ द्रवघनस्पर्शयोरिति किम् ? संज्ञानो ह्यधिकः । शीतेन मद्घृत इत्यर्थः ॥

### प्रतिञ्च ॥ ४७ ॥

प्रतिपूर्वस्य श्वायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति । प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । प्रतिपूर्वोऽयं रोग एव वर्तते ॥

### वाभ्यवाभ्याम् ॥ ४८ ॥

अभ्यवाभ्यां परस्य श्वायतेर्निष्ठायां सम्प्रसारणं भवति वा । अभिशोच । अभिश्रानः । अवशीनः । अवश्यान् । उभयत्र विभाषणम् ॥

### न वेज्योर्यपि ॥ ४९ ॥

वेज् । न्या । इत्येतोर्यपि परे सम्प्रसारणं न भवति । एतौ यजादिप्रहादी ॥



व्यञ्ज ॥ ५० ॥

व्यञ्जय वपि परे सम्प्रसारणं न भवति । प्रव्याय । उप-  
व्याय ॥ यजादिरयम् ॥

सम्परिभ्यां वा ॥ ५१ ॥

सम्परिभ्या परस्य व्यञ्ज सम्प्रसारणं भवति वा ।  
यपि परे । मव्याय सवीय । परिव्याय परिवीय ॥ ममो  
न विभाषित्यन्धे ॥

तद् दीर्घमन्त्यम् ॥ ५२ ॥

तत्सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते । अन्त्यं चेत् । हतः ।  
सवीतः । प्रसूतोतः । मित्रहः । संबीय । अन्तरङ्गत्वात्  
तकारागम बाधते ॥ अन्त्यग्रहणमाख्यातार्थं च । तद्व्य-  
हणमभिन्नबुद्धार्थम् । तेन सपरस्वरायां स्थाने सम्प्रसा-  
रणं सिद्धम् ॥

वः कौ ॥ ५३ ॥

वैवः कावैव सम्प्रसारणं दीर्घमापद्यते । ऊः । उवो ।  
उवः ॥ काविति किम् ? उत' । उतवान् ॥

ध्याप्योः ॥ ५४ ॥

ध्याप्योः सम्प्रसारणं ह्यौ परे दीर्घमापद्यते । धीः ।  
आपीः ॥ वचनात् सम्प्रसारणं सिद्धम् ॥

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ५५ ॥

पञ्चमान्तस्योपधाया दीर्घो भवति कौ ध्रुव्यगुणे ।  
प्रशान् । प्रतान् । शान्तः । शान्तवान् । शान्तिः । शान्त्वा ॥  
धुटीति किम् ? अवमत्य ॥ अगुण इति किम् ? गन्ता ॥  
दीर्घ इति संज्ञापूर्वकत्वात् कमेः क्वाप्रत्यये वा । कन्त्वा  
क्रान्त्वा ॥

**कृः शूटौ पञ्चमे च ॥ ५६ ॥**

कृकारवकारयोः स्थाने श् ऊट् । इत्येती भवती  
यथासंख्यम् । कौ ध्रुव्यगुणे पञ्चमे च । विष् गोविट् ।  
प्रक्ष् पथिमाट् । दिव् अचक्षूः । पृष्टः । पृष्टा । द्यूतः ।  
द्यूत्वा । दुद्यूपति । विश्रः । प्रश्रः ॥ सर्वधातुभ्यो मन् ।  
श्रीमा । अन्तरङ्गत्वाद् यत्वमेव ॥ कृष्य द्विःपाठो नैमित्तिक-  
कस्याप्यभावो वा ॥

**श्रिव्यविमवित्त्ररित्वरासुपधया ॥ ५७ ॥**

एपानुपधया सङ् वकारस्योर् भवति कौ ध्रुव्यगुणे  
पञ्चमे च । श्रिवु । श्रूः । श्रुवो । श्रुतः ॥ श्रव । ऊः ।  
उवो । उवः ॥ मव । मूः । मुवो । मुवः ॥ ज्वरः । जूः ।  
जुरो । जुरः ॥ त्वर । तूः । तुरो । तुरः ॥ श्रूतः । श्रूत-  
वान् । श्रूतिः ॥ ऊतिः । मूतिः । जूतिः ॥ तूतिः ॥  
मन् । श्रीमा ॥ अवर्तरन्त्यस्वरादिलोपः । श्रीम् ॥

**राह्लोष्यौ ॥ ५८ ॥**

रिफात् परो हकारवकारौ लोष्यौ भवतः । कौ ध्रुव्य-  
गुणे पञ्चमे च । मुष्ठा । मूः । सुरी । सुरः ॥ धुर्वो । धूः ।

धरो । धुरः ॥ भूर्तिः । भूर्तः । निष्ठानत्वं नेष्यते ॥  
हागु ण पञ्चमानुष्ठन्तिर्न प्रयोजयति ॥

**वनतितनोत्यादिप्रतिपिङ्गेटां धुटि पञ्चमो-  
ऽच्चातः ॥ ५६ ॥**

वनतेस्तनोत्याटेः प्रतिपिङ्गेटश्च पञ्चमो लोप्यो भवति  
धुत्यागुणे यथासम्भवम् आतच्चाट् भवति । वनु । वतः ।  
तथान् । वतिः । वत्वा ॥ तनोत्यादिर्मनुबोधने पर्यन्तः ।  
त । ततवान् । तति । तत्वा । प्रतिपिङ्गेटश्च । हतः ।  
तवान् । यतः । यतवान् ॥ ऋणघृणद्वयम् । एपां न  
लोभः । ऋतम् । घृतम् । दृतमिति पञ्चे येपामिडस्ति  
ऽप्यनिट उच्यन्ते ॥

**यपि च ॥ ६० ॥**

वनतितनोत्यादिप्रतिपिङ्गेटां यपि च परे पञ्चमो  
लोप्यो भवति । वनु प्रवत्य । तनु प्रतत्य । पनु प्रसत्य ।  
इन प्रहृत्य । मन प्रमत्य ॥ एपामिति किम् ? प्रमण्य ॥

**वा मः ॥ ६१ ॥**

प्रतिपिङ्गेटां वा मकारो लोप्यो भवति यपि परे ।  
प्राप्ते विभाषा । प्रयम्य प्रयत्य प्रणम्य प्रणत्य ॥

**न तिकि दीर्घश्च ॥ ६२ ॥**

वनतितनोत्यादिप्रतिपिङ्गेटां तिकि दीर्घो न भवति  
न च पञ्चमो लोप्यो भवति । वन्यात् । वन्तिः । वन्त्यात् ।  
तन्तिः । यन्यात् । यन्तिः । वध्यात् । वन्दिः ।

उन्देर्मनि ॥ ६३ ॥

उन्देर्मनि पञ्चमो लोप्यो भवति । ओझ । ओझनी ॥

घञीन्वेः ॥ ६४ ॥

दन्धेर्घञि पञ्चमो लोप्यो भवति । एध ॥

स्यदो जवे ॥ ६५ ॥

स्यन्देर्घञि स्यद् इति दीर्घाभावी निपात्यते विगोऽर्थे ।  
स्यन्द् । स्यदः ॥

अबोदहिमग्रथप्रयथाग । इति निपातयितव्या । अब  
पूर्वस्य उन्देः । अबोदः ॥ हिमपूर्वस्य प्रपूर्वस्य च अन्य ।  
हिमग्रथः । प्रयथः ॥

रनृजेर्भावकरणयोः ॥ ६६ ॥

रनृजेर्भावकरणयोर्विहिते घञि पञ्चमो लोप्यो भ  
वति । रञ्जन रागः ॥ भावे घञ् । रज्यतेऽनेनेति राग ।  
भावकरणयोरिति किम् ? रजत्यसिन्निति रङ्गः ॥

वुष्धिनिणोश्च ॥ ६७ ॥

रनृजेर्बुधि धिनिणि च पञ्चमो लोप्यो भवति । गि  
ल्पिनि वुप । रजकः । रजकी ॥ वृजभजेत्यादिना धि-  
निष् । रागी । चकारोऽनक्तममुच्चयार्थ । तेन युष्यपि ।  
रजजम । रजनी ॥

टंहेः खरेऽनिटि वा ॥ ६८ ॥

संघः स्ररादायनिटि पञ्चमी लोप्यो भवति वा ।  
 वर्हकः । वृंहकः । वर्हणम् । वृंहणम् । वर्हति । वृं-  
 हति ॥ अनिटीति किम् ? वृंहितव्यम् ॥ म्वर इति  
 किम् ? वृंहैर्मन् इत्यते । परिवृंह्या । परिवृंहिष्टः । स्त्रियां  
 क्तः ॥ कथं वृह्यते । वृह्यते । वर्हिता । वृंहिता । येषां  
 मक्षत्यन्तरमस्ति तेषां मते व्यञ्जनादाविश्वपि स्यात् ॥

यममनतनगमां कौ ॥ ६६ ॥

एषां पञ्चमी लोप्यो भवति कौ परे । आतद्याद् भ-  
 यति । यम । संयत् ॥ मन । सम्यत् ॥ तनु । परीतम् ।  
 क्व स्वस्य दीर्घता ॥ गस्त् । जगत् ॥

हनेः सिच्चात्मने दृष्टः सूचनार्थे यमेरपि ।

विवाहे तु विभाषैव सिजाशिपोर्गमिस्तथा ॥

आहत ॥ उपायत । उपायंस्त कन्यां छात्रः ॥ समगत ।  
 समगंस्त ॥ सङ्गसौष्ट । सङ्गसौष्ट ॥

विड्वनोरा ॥ ७० ॥

विटि वनि च प्रत्यये परे पञ्चमस्थाकारो भवति ।  
 विट् । वजाः । गोपाः । सनोतेः पत्वम् ॥ वनिष् । वि-  
 जाषा । अग्निगावा । औण् अयावरी । वनो र च ॥ घुष्  
 घ्रावा । कनिष् । सानुनामिकमप्याकारमिच्छन्ति ॥

घुटि खनिसुनिजनाम् ॥ ७१ ॥ ;

धुडादो प्रत्यये परे एषां पञ्चमस्थाकारो भवति ।

खातः । खातिः । सातः । सातिः । जातः । जातिः ॥  
सनि च । सिपासति ॥

ये वां ॥ ७२ ॥

एषां पञ्चमस्याकारो भवति वा' ये परे । प्रखाय  
प्रखन्य । प्रसाय प्रसन्य । प्रजाय प्रजन्य ॥ एषं खायते  
खन्यते । चाखायते चहन्यते ॥

जा जनैर्विकरणे नित्यम् । जायते ॥ व्यवस्थितविभाषया  
घ्यणि ये न स्यात् । खान्यम् । सान्यम् । जन्यम् ॥ तनोति-  
र्यणि वा वक्तव्यम् । तायते । 'तन्यते ॥

सनस्तिकि वा ॥ ७३ ॥

सनोतेस्तिकि परे पञ्चमस्याकारो भवति वा । सनु-  
तात् । सातिः । सन्तिः ॥ पुनर्वावचनास्योपस्य । सतिः ॥

स्फुरिस्फुल्योर्धञ्ज्योतः ॥ ७४ ॥

अनयोर्धञ्जि परे शीत प्राकारो भवति वा । विस्फारः ।  
विस्फोरः । विस्फालः । विस्फोलः ॥

इज्जहातेः क्ति ॥ ७५ ॥

वा न वर्त्तते । ज्ञापत्यये परे जहातेरिद् भवति ।  
द्वित्वा गतः ॥ जहातेरिति किम् ? हाङ् हात्वा ॥

द्यतिस्थितिमास्थां त्यगुणे ॥ ७६ ॥

एषां तकारादावगुण इद् भवति । द्यो । दितः ।  
दितवान् । दितिः । द्वित्वा ॥ सो । अपक्षितः । अघ-

सितवान् ॥ मा । मितः । मितवान् ॥ स्या । स्थितः ।  
स्थितवान् ॥ अगुण इति किम् ? दाता । माता । स्याता ॥  
तिपा निर्देशः कि धेट् । धीतः । धीतवान् ॥ सनु ।  
सातः । सातवान् ॥

### वा छाशोः ॥ ७७ ॥

छाशोस्तकारादावगुण इट् भवति या । अव-  
च्छ्रतः अवच्छातः । अवच्छ्रिति अवच्छ्रातिः । निगितः  
निगातः । निगितिः निगातिः । श्वेर्वर्त्ते नित्यं  
श्वस्थितविभाषया । सगितो ब्राह्मणः । अन्यथा गिजा-  
सिद्धमेव ॥

### दधातेर्हिः ॥ ७८ ॥

दधातेस्तकारादावगुणे हिर्भवति । हितः । हित-  
वान् । हितिः । हित्वा ॥ दधातेरिति किम् ? धेट् ।  
धीतः । धीतवान् ॥ वा न वर्त्तते धात्वन्तरवलात् ॥

### चरफलोवदस्य ॥ ७९ ॥

अनयोरस्य तकारादावगुण उट् भवति । चूर्त्तः ।  
चूर्त्तिः । प्रफुल्लतः ॥ प्रफुल्लतिः ॥

### दद दोऽधः ॥ ८० ॥

टामञ्जकस्य धेट् वर्जितस्य तकारादावगुणे दट् भ-  
वति । दत्तः । दत्तवान् । दत्ति । दत्त्या ॥ टामञ्जकस्येति  
किम् ? अवदातः । अध इति किम् ? धेट् । धीतः ।

धीतवान् ॥ दान्ते ह्यस्य नत्व धान्ते धत्वं स्यात् सन्निपात  
सप्तमस्य वर्षप्रथमे निमित्तत्वात् ॥

**स्वरादुपसर्गात् तः ॥ ८१ ॥**

उपसर्गात् स्वरान्तात् परस्य दासन्नकस्य धेद्वर्जि  
तस्य तकारादावगुणे प्रत्यये परे तकारो भवति । प्रत्तम् ।  
नोत्तम् । परीत्तम् । दस्ति ऊचिन्नामिनां क्लृप्तस्य दीर्घता ।  
स्वरादिति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् । सखरोऽम्बरा  
दायमादेशो न कश्चिद्गोप इति ॥ कथं निर्दत्तम् । भवत्  
त्तम् । प्रदत्तमिति वादिकर्मणि प्रादिसमासो निपाते  
या ॥

**यपि चादो जग्धिः ॥ ८२ ॥**

तकारादावगुणे यपि च परेऽदो जग्धिर्भवति । जग्ध ।  
जग्धवान् । जग्धिः । जग्ध्वा । प्रजागव्य गत । कथम्  
अन्नम् । अदोऽन्नम् इति प्रापकात् ॥ अगुण इति किम् ?  
अत्तव्यम् ॥

जग्यो सिद्धेऽन्तरङ्गत्वाद् यपि चेति यदुच्यते ।

प्रापकान्तरङ्गानां यथा भवति बाधनम् ॥ पत्न्यो ॥  
प्रणम्य । आपृच्छ । प्रदीव्य । पञ्चमोपधाप्रगृहीता दीर्घा  
दयो न भवन्ति ॥

**घञलोर्घसूतः ॥ ८३ ॥**

अदेर्बलि अलि च घञ्भवेति । लकार उच्चार-



णार्थः । घामः । उपसर्गोऽट्ठेरन् । विघसः । प्राचोति  
प्रघसः । अचि यत्तव्यम् ॥

### क्तवन्तू निष्ठा ॥ ८४ ॥

क्तवन्तू निष्ठासंज्ञको भवतः । शब्दस्य नित्यत्वादन्वा-  
र्यानि भाविनोर्नितरैतराययदीप इति । शीर्णः । शीर्ण-  
वान् ॥ मिघः । मिघवान् ॥ निष्ठाप्रदेगाः । निष्ठा  
[का० ४, ३, ८२] इत्येषमादयः । या मकारान्तस्य  
कृत्स्नभाषादभंग्यमित्यव्ययमेव ।

॥ इति दीर्घसिद्ध्यां एचौ छत्सु प्रघसः पाठः समाप्तः ॥

### धातोः ॥ १ ॥

धातोरिति पञ्चम्यन्तोऽनुक्ततोऽविशेषे । धातोरित्य-  
यमधिकारी वेदितव्यः । कर्त्तव्यम् । कर्त्तव्यम् ॥ धातो-  
रिति किम् ? कुम्भता ॥ कुम्भं करोतीति भावकर्मणोर्न  
तव्यादयः ॥ युष्मदि मध्यगः [का० ३, १, ६] इति मत्त-  
म्यन्तं नोपपदम् ॥ उक्तगः मिच्मन्विषये न म्यात् ।  
अथ धातोस्तोऽन्तःपातुवन्थः [का० ४, १, ३०] इत्यतो  
धातोरनुवर्त्तते । दुदूपतोऽन्तं न मिध्यति ॥

### सप्तम्युक्तसुपपदम् ॥ २ ॥

धात्वाधिकारोऽत्र स्ये सप्तम्या निर्दिष्टमपपदं क्त  
भवति । कर्मण्यन् का० ४, ३, १ नाग्नि स्यथ [का०  
४, ३, ५] इत्येषमादयः ॥ उक्तमिति किम् ? सप्तम्यन्तमात्रे  
माभूत् । स्तव्यैरमः । कुरुपरः ।

तत् प्राङ् नाम चेत् ॥ ३ ॥

तदुपपद नाम चेद् धातोः प्राग् भवति । कुम्भकारः ।  
ग्रामस्थः ॥ नामेति किम् । भोक्तुमिच्छति ॥

तस्य तेन समासः ॥ ४ ॥

तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन धातुना सह समासो  
भवति । शौटः । जलजम । क्रोधजम ॥ यथा हि प्राटयः  
क्रियाद्योतका उपसर्गा इति धातोः प्रागैव सिद्धास्तद्योर्या-  
टयोऽपि क्रियायोगे कृत्वस्तिभ्य एव प्राक् सिद्धाः । प्रकृत्य ।  
उरीकृत्य । उररीकृत्य ॥ तथा शक्तीकृत्य । पटपटाकृत्य ।  
नाम्नां यत्तार्थत्वात् समासोऽपि सिद्ध एव ॥ यथाभिधान-  
मेते त्रयोऽपि योगा वक्ष्यमाणाभ्यां सह प्रपञ्चार्था एव ।  
धातोरित्ययमपि वामरूपे कृत्वस्त्वन्धादिति ॥

नाव्ययेनानमा ॥ ५ ॥

तस्य नामोपपदस्याव्ययकृदन्ते नामन्तवर्जितेन प्राग्-  
भावसमासो न भवतः । कृतवानम् । अलं कृत्वा ? भोक्तुं  
कालः । कालो भोक्तुम् ॥ तस्येति किम् । प्रकृत्य ॥  
अनमेति किम् ? निमूनकार्षं कपति ॥

तृतीयादीनां वा ॥ ६ ॥

तृतीयायामुपदंश [का० ४. ६. ७] इत्यारभ्य या  
न्युपपदानि तानि तृतीयादीनि । तेषाममन्तेनापि प्राग्-  
भावसमासो न भवति वा । नूनकर्मोपदंश भृङ्क्ते । मृग

कोपद्वयं भुङ्क्ते । भ्राष्ट्रादपकर्षं भ्राष्ट्रापकर्षं धाना भ-  
नयति ॥ दृतोवाटोनामिति किम् ? समर्थो भोजुम् ।

कृत ॥ ७ ॥

अधिकारोऽयम् । माध्यैषि सम्बध्यते प्रथमान्तलात्  
तंन सख्यमाणाः प्रत्यवाः कृष्णंशका वेदितव्याः । कर्त्तरि  
कृत. [का० ४, ६, ४६] पाचकः । यज्ञा । एवमन्येऽपि ॥

वासरूपोऽस्तियाम् ॥ ८ ॥

न विद्यते समान रूप वभ्येति विपद्यः । स्वधिकारविहितं  
वर्जयित्वाऽमरूपकृत्ययो वाधको या भवति ॥

विकल्पितेऽपवादेऽपि बाधनं तदवस्थितम् ।

उत्सर्गे न च साभन्तदुवाधकत्व विकल्पते ॥

स्वराद्यो [का० ४, २, १०] ऽपवादन्तद्विषये तद्व्यानीयो ।  
चेयम् । चेतव्यम् । चयनोरयम् ॥ एव नन्वाटेर्यु. । नन्दनः ॥  
नन्दकः । नन्दयिता । एवमन्येऽपि ॥ असरूप इति किम् ?  
अथि यो न स्यात् । कार्यम् । कविपद्येऽण् न स्यात् ।  
गोदः । अनुबन्धोऽप्रयोगोति सारूप्यमेव ॥ अस्तिवामिति  
किम् ? चिकीर्षा । क्तिर्न स्यात् । तथा । ईषणा । अन्दना ।  
युरेव ॥ यागब्धो व्यपस्थावाचोति ऋषुत्तुम्पुनर्येषु वास-  
रूपविधिर्नास्तीति ॥

तद्व्यानीयो ॥ ९ ॥

धातो. परो तद्व्यानीयो कृष्णंशको भवतः । कर्त्त-  
र्यम् । करणोरयम् ॥ कृत्यताद् भावे कर्मणि च स्यात् ।

केलिम् । कर्मकर्त्तरीष्यते । भिटेनिमा माषाः । पचे-  
निमाभ्रगङ्गुलाः ॥ वास्तव्य इति कर्त्तरि दीर्घश्च  
कृदित्वात् ॥

**स्वराद् यः ॥ १० ॥**

स्वरान्ताद् धातोर्यो भवति । ज्ञेयम् । चेतव्यम् ॥  
स्वरादिति सुखार्थमेव ॥

**शकिसहिपवर्गान्ताच्च ॥ ११ ॥**

शकिसहिपवर्गान्ताच्च धातोर्यो भवति । शक्यम् ।  
मद्यम् । जय्यम् । लभ्यम् ॥

**आत्खनोरिच्च ॥ १२ ॥**

आकारान्ताद् धातोः खनेय यो भवति । अनयोरन्त-  
र्ये कारो भवति । टेयम् । धेयम् । खेयम् ॥ अत एव  
कृतेऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यनित्येयम् ॥

**यमिसद्दिगदां त्वनुपसर्गे ॥ १३ ॥**

एषामुपसर्गाभावे तु यो भवति । यम्यम् । मद्यम् ।  
शक्यम् ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? प्रयाज्यम् । प्रमाज्यम् ।  
प्रगाज्यम् ॥ यमो निघमार्थं वचनम् ॥

**चरेराडि चागुरौ ॥ १४ ॥**

अनुपसर्गे चरेर्यो भवति । आडि चागुरौ । चर्यम् ।  
आचर्यो देगः ॥ आहोति किम् ? अभिचार्यम् ॥ अगुरा-  
दिति किम् ? आचार्यो गुरुः ॥

पण्यावद्यव्यां विक्रेयगर्ह्यानिरोधेषु ॥१५॥

पण्यमिति निपात्यते विक्रेयेऽर्थे । पण्यं विक्रेय-  
द्रव्यम् । पाण्यमन्यत् ॥ नञ्पूर्वस्य वदेरवद्यमिति निपा-  
त्यते गर्ह्येऽर्थे । अवद्य गर्ह्यम् । अनुद्यमन्यत् ॥ नास्मि  
वदः क्वप् च ॥ वृहो वर्या । इत्यनिरोधि गम्यमाने ।  
वृत्याऽन्या ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिति मतम् । वार्या  
ऋत्विजः ॥

वह्यं करणे ॥ १६ ॥

वह्यमिति निपात्यते करणेऽर्थे । वह्यं शकटम् ॥  
वाह्यमन्यत् ॥

अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १७ ॥

अर्थ इति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्थः  
स्वामी । अर्थो वैश्य ॥ आर्योऽन्यः ॥

उपसय्यां काल्या प्रजने ॥ १८ ॥

प्राप्तः कालो यस्याः सा काल्येति सञ्ज्ञिता । प्रजन  
प्रजनो गर्भग्रहणम् । प्रजने प्राप्तकाला चेत् । उपसय्येति  
निपात्यते । उपस्त्रिवत् इत्युपसय्या गोः । ऋतुमतीत्यर्थः ॥  
उपसार्याऽन्या ॥

अजर्यं सङ्गते च ॥ १९ ॥

अजर्यमिति निपात्यते सङ्गते कर्त्तरि । न जीर्यतीत्य-  
जर्यं सङ्गतम् ॥ सङ्गत इति जिम् ? अजरिता कम्बलः ॥

नास्ति वदः क्वप् च ॥ २० ॥

नाम्नूपपदे वदेः क्वब् भवति । चकाराट् यच्च ।  
ब्रह्मणो वदनं ब्रह्मोद्यम् ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्मणोद्यते कथा ।  
श्रोत्र्या ब्रह्मवद्या ॥ नाम्नीति किम् ? वाद्यम् । अनु-  
द्यम् ॥

भावे भुवः ॥ २१ ॥

नाम्नूपपदे भावे भुवः क्वब् भवति । ब्रह्मभूयं गतः ।  
ह्रत्वं गत इत्यर्थः ॥ नाम्नीति किम् ? भव्यम् । प्रभव्यम् ॥  
वग्रहणमुत्तरार्थमिह सुखार्थं च ॥

हनस्तु च ॥ २२ ॥

नाम्नूपपदे हन्तेर्भावे क्वब् भवति । तकारयान्ता-  
यः । ब्रह्मणो हननम् ब्रह्महत्या ॥ भाव इति किम् ?  
वधात्पो ऋग् ॥ नाम्नीति किम् ? घातः । उपघातः ॥  
हन्तेर्भावे घ्यप् न दृश्यते । यपि सति तोऽन्तो नास्ति  
यपो ह्यनुबन्धकत्वात् ॥

वृज्जुषीण्शासुस्तुगुहां क्वप् ॥ २३ ॥

नास्ति भावे चेति निवृत्तम् । एषां क्वब् भवति ।  
वृज् इत्य । वृज्स्तु वाय्यां ऋत्विजः ॥ वृज् प्रादत्यः ॥ जुषी  
जुष्यः ॥ इण् इत्य । इडस्तु उपेयम् ॥ शासोरुदनुबन्धः  
सुष्ठार्थः । मिथ्य ॥ सुत्यः । गुह्यः ॥ अवगस्तुत्यः इति  
पुनः क्वब् यदृषात् ॥ कथम् । अनिवाय्यां गजैरन्धैः स्वभाव-

इव देहिनाम् । इति सञ्ज्ञोरन्वतापि वृद्ध इत्यन्ती वा ॥

**ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥ २४ ॥**

ऋदुपधाद् धातोः कृपिचृतिवर्जितात् क्वच् भवति ।  
प्रत्यम् । वृध्यम् ॥ अकृपिचृतेः किम् ? विकल्प्यम् । विच-  
त्यम् ॥ ऋटिति तपरः सुखार्थः ॥

**शृजोऽसंज्ञायाम् ॥ २५ ॥**

शृजोऽसंज्ञायां क्वच् भवति । भरणम् शृत्यम् ।  
भियत इति वा शृत्वः ॥ असंज्ञायामिति किम् ? भार्या  
नाम चतुर्थ्या । भार्या वधूः ॥ ननु च संज्ञायामपि स्त्रियां  
क्वचस्ति न तस्य भावे विधानात् ॥

**अपिप्रतिभ्यां वा ॥ २६ ॥**

अपिप्रतिभ्यां पराद् यद्देः क्वच् भवति वा । अदि-  
गृह्यम् अपियाह्वम् । प्रतिगृह्यन् प्रतियाह्वम् ॥

**पदपक्षयोश्च ॥ २७ ॥**

पक्षे भवः पक्षी वर्गः । पदपक्षयोर्धयोर्ध्वेः क्वच्  
भवति ॥ प्रपक्षं पद यत् स्वरेण न सन्धीयते । अदपक्षं  
पद यस्यावप्रहः क्रियते ॥ पक्षोऽर्जुनगृह्या सेना ॥ चत्वा-  
रार्द अस्त्रैरिषि वाह्यायां वार्ये । गृह्यका इमे । इत्य-  
वहका इत्यर्थः ॥ ग्रामगृह्या स्त्री । ग्रामवाह्येत्यर्थः ॥

**वौ नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोः ॥ २८ ॥**

वानुपपदे नीपूञ्भ्यां कल्कमुञ्जयोर्धयोः क्वच् भवति

यथासंख्यम् । विनीयः कल्कः । विनीयमन्यत् ॥ विपूर्वा  
सुञ्जः । विपञ्चमन्यत् ॥

दृष्टयिंमृलां वा ॥ २६ ॥

कृष्णादिभ्यो विभाषया क्वप् भवति । कृत्यम् कार्यम् ।  
दृष्यम् वर्धम् । गृज्यम् मार्ग्यम् ॥

दुहिशंसिभ्यां क्ववपि । दुह्यम् दौह्यम् । शस्यम् शंस्यम् ।  
कृत्ययुटोऽन्यत्रापि [ का० ४. ५. ६२ ] इति वचनात् ॥  
तथा मृषोद्यमिति क्ववेव ॥ तथा पाणिसमवाभ्यां सृजो  
ष्यणेव । पाणिसर्ग्यां समवसर्ग्यां रज्जुः । तथा समो  
वा भृजः क्वप् । सम्भृत्यः सम्भार्य्यः ॥ तथा तकि-  
चतिपतिशसियजिभ्यो य एव । तक्वम् । पत्यम् । पत्यम् ।  
शस्यम् । यज्यम् ॥ तथा गुहो ध्यम्पि । गुह्यम् गोह्यम् ॥  
तथा जयतेर्ह्रलो क्ववेव । जित्या हलिः । महद्भलं हलिः  
रच्यते ॥

सूर्य्यं रुच्याव्यथ्याः कर्त्तरि ॥ ३० ॥

एते निपात्यन्ते कर्त्तरि । सु मेरणि । सुवति लोकान्  
सरति वेति सूर्य्यः । रोचत इति रुच्यः । न व्यघत  
इत्यव्यथ्यः ॥

भिद्योद्धौ नदे ॥ ३१ ॥

एतौ नदे कर्त्तरि निपात्येते । भिनत्ति कूलानीति  
भिद्यो नदः । उज्ज्वल्युदकमित्युद्धौ नदः ॥ कथं भिद्यो  
नदः इति कर्मविषयायाम् ॥



### पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ३२ ॥

एतौ निपाल्येते नक्षत्रे कर्तार्यधिकरणे वा । पुष्याति  
कार्याणि पुष्यन्यस्मिन्निति वा पुष्यः । साधयति काः  
र्याणि सिध्यन्त्यस्मिन्निति वा सिध्यः । पुष्य एव ॥

### दुग्धं पत्रे ॥ ३३ ॥

दुग्धमिति निपाल्यते पत्रे बाहनेऽर्थे । युज्यतेऽनेनेति  
युज्यत इति वा दुग्धम् ॥

### कृष्टपच्यकुष्ये संज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

एतौ निपाल्येते संज्ञायाम् । कृष्टे पच्यन्ते मयमेव ।  
कृष्टपचा व्रीहयः ॥ युज्यत इति कुष्यम् सुवर्णरजता-  
भ्यामन्यत् ॥

### ऋवर्णाव्यञ्जनान्ताद् वषण् ॥ ३५ ॥

ऋवर्णान्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च धातोर्घर्णं भवति । क्व  
कार्यम् । श् शार्थम् । पाक्वम् । वाक्यम् ॥ णकार इज्ज-  
द्वावार्थः । घकारः सामान्याभिधातार्थः ॥

### आसुयुवपिरपिलपिलपिदभिचमां च ॥ ३६ ॥

प्राक्पूर्वात् सुनोतियौत्वादिभ्यश्च घण् भवति । आसा-  
व्यम् । साव्यम् । पाप्यम् । राप्यम् । साप्यम् । अपका-  
प्यम् । दनभुरिह कृतनक्षोपः । अवदाभ्यम् । पाचाभ्यम् ॥

### उवर्णादावश्यके ॥ ३७ ॥

अवश्य भाव सावश्यकम् । उवर्णान्ताद् धातोर्वक्ष्यं

भावे गन्धमाने व्यञ् भवति । नाव्यम । लाव्यम । अत्र  
शयम् लाव्यम् अवश्यलाव्यम् । अवश्यम् कृत्ये मस्य \*लुक ।  
लाव्यमन्वत् ॥ \*

### पाधोर्मानसामिधेयोः ॥ ३८ ॥

पा धा इत्ये तयोर्मानसामिधेयो रयं यो रयं यासव्य  
व्यञ् भवति । पाय्य मानम् । वचनात् स्वार्थं त्यजति ।  
पेयमन्वत् ॥ दधात्वग्निमिति धाव्या सामिधेनी समिदा  
धानमन्व ॥ उपचाराद् ऋत्विग्विपचेऽपि वर्त्तते ।  
धाव्या शसन्ति । पेयमन्वत् ॥

### प्राडोर्नियोऽसम्मतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ३९ ॥

प्राडोरुपपद्योर्नियो धातारसम्मतानित्ययो रयं धामव्य  
व्यञ् भवति स च स्वरवत् । प्रणाय्यद्यौर । असम्मत  
इत्यर्थं ॥ आनायो दक्षिणाग्ने । यो गार्हपत्यादानीय  
प्रणीयते स धानित्यो रुढित् ॥ कथं व्येष्टाय पुत्राय  
पिता नृध्नं ब्रूयात् प्रणाय्याय धान्ते वासिन इत्यन्यत्रापि  
वचनात् ॥

### सञ्चिकुण्डपः क्रातो ॥ ४० ॥

सपूर्वाच्चिनोति कुण्डपूर्वाच्च पिबते. कतावभिधेये व्यञ्  
भवति । स च स्वरवत् । सञ्चोयतेऽसौ । सञ्चाय्य नत् ।  
कुण्डैः पीयते असौ कुण्डपाय्य, कत् । समामका द्वि  
याम क्रतुरर्थात् । सोम पीयतेऽग्नित्रित्यभिधानादधि  
कारणेया ।

### राजसूयञ्च ॥ ४१ ॥

कृतावभिधेये राजसूयञ्च निपात्यते । पुञ् अभिधेये ।  
राजा सोतथ्यो राजा वास्मिन् सूयत इति राजसूयः कृतः ॥

### सान्नाय्यनिकाय्यौ हविर्निवासयोः ॥ ४२ ॥

एतौ हविर्निवासयोर्यथासंख्यं निपात्येते । सान्ना-  
य्यम् हविः विगिष्टमेव । वत् । मन्ने वमन्वत् ॥ निकाय्यो  
निवासः निचेवमन्वत् ॥

### परिचाय्योपचाय्यावग्नौ ॥ ४३ ॥

एतावग्नौवर्षे निपात्येते । परिचौघतेऽग्नौ परिचाय्यो-  
ऽग्निः ॥ उपचौघत इत्युपचाय्योऽग्निः ॥

### चित्वाग्निचित्वे च ॥ ४४ ॥

एतावग्नौवर्षे निपात्येते । चौघत इति चित्वोऽग्निः ।  
अग्ने अयनम् अग्निचित्वा भावे ॥ समूह्य इत्यूहिना  
मिडम् । अस्यापि क्वचिद् बहुत्वर्थे प्रयोगः । संवाह्य इति  
चाम्नौ भवत्येव ॥

### अमावस्या वा ॥ ४५ ॥

अमेह सहार्थे । अमापूर्वाद् वसतेर्घ्यणि कालाधि-  
करणे दीर्घाभावो निपात्यते वा । सहवसतोऽस्यां चन्द्रा-  
कांबिति अमावस्या । अमावास्या तिथिः । यज्ञचपेना-  
मुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनार्त् सिद्धम् ।

### ते कृत्याः ॥ ४६ ॥

ते तेषां दयः कृत्यसंग्रहा भवन्ति ॥ कृत्यप्रदेगाः ।  
भावकर्मणोः कृत्यकखलर्याः [ का० ४, ६, ४७ ] इत्येव  
मादयः ॥

### वुण्त्तचौ ॥ ४७ ॥

धातोः परी वुण्त्तचौ भवतः । कर्त्तरि कृतः ।  
पाचकः । पक्ता ॥ कथं ? गले चृष्यत इति गलेचोपकः ।  
पादाभ्यां जियते । पादहारकः निपातनात् ॥

### अच् पचादिभ्यश्च ॥ ४८ ॥

सर्वे धातवः पचाट्टियु पठ्यन्ते । तेभ्यः पचादिभ्योऽञ्  
भवति । पच । पठः । भवः ॥ पचाट्टियहण बाधक  
बाधनार्थम् । तेन खपचः । जरभरः इत्यण् न स्यात् ॥  
देवः । सर्पः । मेघ इति कौ न स्यात् । एवमन्योऽप्यन्  
सर्त्तव्याः ॥

### नन्द्यादेयुः ॥ ४९ ॥

नन्द्यादेर्नामगणनिर्दिष्टाद् युर्भवति । नन्दिषामि-  
मदिदूपिसाधिशोभिर्वाधिम्य इनन्तेभ्योऽसञ्जायाम् । नन्द-  
यतीति नन्दनः । एव वामनः । मदनः । दूषणः ।  
साधनः । गोभनः । वर्धनः । सहितपिदमः संज्ञाया-  
मनिनन्तात् । सहनः । तपनः । दमनः ॥ एवं जल्पनः ।  
दर्पणः । रमणः । चन्दनः । संहर्षणः । सहर्षणः । जना-  
दैनः । मधुशूदनः । पवनः । क्षयणः । नामगणनिपात-

नासत्वम् । विभीषणः । चित्तविनाशनः । कुलदमनः ॥  
कर्मपूर्वाणामखिलेषुऽपि स्यात् ॥

### ग्रहादेर्णिन् ॥ ५० ॥

ग्रहादेर्नामगणनिर्दिष्टाणि भवति । गृह्णातीति  
ग्राही । स्यायी । निरक्षी । विधायी ॥ वाचिप्रजवद्रवसो  
नञ्पूर्वात् । अयाची । अत्राजी । अवादी । अवासी ॥  
स्वरान्तादचि त्वकर्त्तृकात् । अकारी धर्मस्य बान्नातपः ।  
विपयी देशे । विभायी । अभिभावी भूतेऽर्थे । परिभयी  
परिभावी । पक्षे क्लृप्तत्वं निपातनात् ॥ कथम् उत्साही ।  
उदाही । सम्पदी । निवेशी । अस्त्यर्थे दूना सिद्धम् ॥  
एवम् अध्याहारी । संव्याहारी । अपराधी । उपराधी ॥

### नास्युपधप्रौकृगृह्णां कः ॥ ५१ ॥

नास्युपधात् प्रीणातेः किरतेर्गिरनेर्जांनातेषु को भ-  
वति । विक्षिपः । विस्त्रिखः । प्रियः । चक्षिरः । गिरः ।  
गिलः । ज्ञः ॥

### उपसर्गे त्वातो डः ॥ ५२ ॥

उपसर्ग उपपदे त्वाकारान्ताहतीर्हो भवति । सुखः ।  
सुखः ॥ प्रह्वः । हे सति सम्प्रसारणसुखं च न स्यात् । गो-  
सन्दाय द्रति परत्वाद्गु । यस्यापवादोऽयम् ।

### धेड्दृशिपाङ्गाङ्मः शः ॥ ५३ ॥

उपसर्ग उपपद एभ्यः 'गो भवति । उदयः । उत्पद्यः ।

उत्पिब' । साहचर्यात् पिबतेः । धेट्टकारः सुस्वार्थः ।  
उज्जिघ्र । उद्वम ॥ कथं पश्यः । अन्यत्रापीति वचनात् ॥  
तथा व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः ॥

**साहिसातिवेद्यु देजिचेतिधारिष । रिन्दिम्प-  
विन्दां त्वनुपसर्गे ॥ ५४ ॥**

एषामुपसर्गाभावे शो भवति । साहयतीति साहयः ।  
एव सातयः । विदिषामान्यं वेदयः । उदेजु उदेजयः ।  
चेतयतीति चेतय' । धृच् धृच् धारय' । घृ पारयः । नि-  
म्पतीति लिम्प । विन्दतीति विन्दः । साहचर्याच्च विदि  
श्रवयवे । विन्दुरिति निपातनाद्वा ॥ कथं निन्दिम्पा नाम  
देवा अन्यत्रापीति वचनात् ॥ तथा गा विन्दतीति  
गोविन्दः । अरविन्द इत्यण् न स्यात् ॥ दद्' । दधः ।  
इति दट्टधोरथा मिडम् ॥

**वा ज्वलादिदुनौभुवो यः ॥ ५५ ॥**

ज्वलादिभ्यो दुनोतेर्नयतेर्भवतेषानुपसर्गे शो भवति  
वा । ज्वल' ज्वालः । ज्वलः ज्वालः । कमपर्थना  
ज्वलादयो हल्कारणात् । दधः दावः । नधः नाय इति  
केचिद्वेच्छन्ति । भवः भाव' ॥ अनुपसर्ग इति किम् ?  
प्रज्वल' । प्रददः । प्रजय । प्रभवः ॥

**समाहो सुवः ॥ ५६ ॥**

समाहाहपपदयोः स्रवतेर्वा भवति । वा न स्रवतेर् ।

मस्राव । आस्राव ॥ समाहोरिति किम् ? स्रव ।  
परिस्रव ॥

**अवे ह्रसोः ॥ ५७ ॥**

अव उपपदे हरते स्वतश्च षो भवति । अवहार ।  
अवसाय ॥ अव इति किम् ? हर । विहरः ॥

**दिहिलिहिश्लिपिश्चसिव्यध्यतौण्श्यातां च ॥ ५८ ॥**

एषा षो भवति । दीह । लीहः । श्लेष । क्ले प्राप्ते  
वचनम् । श्वासः । व्याधः । अत्याय । उपमर्गे ह्वाधक  
श्यायहणम् । अवश्याय । दाय । धाय ॥ प्रत्याय इत्यपि  
दृश्यते ॥ अवतार इति चकारात् ॥

**ग्रहेर्वा ॥ ५९ ॥**

ग्रहेर्वा षो भवति । गार्हो जलचर । ग्रह  
स्रव्यादि ॥

**गृहे त्वक् ॥ ६० ॥**

ग्रहेर्गोहोऽभिधेये त्वक् भवति । गृह्णातीति गृहम् ।  
गृहा ॥

**शिल्पिनि वुप् ॥ ६१ ॥**

शिल्पित्व्यभिधेये वुप् भवति । अभिधानाद् वृत्तिखनि-  
रनलिभ्य एष । नर्त्तकः । नर्त्तकी । खनक । खनकी ।  
रजक । रजकी ॥ शिल्प विज्ञानकौशलम् । अनन्तश्च  
निकृष्टेऽभिधानात् ॥

गस्यकः ॥ ६२ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये थकः प्रत्ययो भवति ।  
गायकः ॥

ख्युट् च ॥ ६३ ॥

गायतेः शिल्पिन्यभिधेये ख्युट् च भवति । गायनः ।  
गायनी ॥ एतौ प्रत्ययावशिल्पिन्यपि दृश्येते ॥

हः कालघ्नोः ॥ ६४ ॥

जहातेः काले ब्रौह्मी चार्धे ख्युट् भवति । जहाति  
भावानिति ह्यायनः संवत्सरः । जहल्युट्कभिति ह्यायना  
ब्रौह्मयः ॥ कालघ्नोरिति किम् ? हाता ॥

आशिष्यकः ॥ ६५ ॥

आशंसायां गम्यमानायां धातोर्कः प्रत्ययो भवति ।  
जीवतात् जीवकः ॥ नन्दतात् नन्दकः ॥

∴ प्रुस्रुस्रुत्वां साधुकारिणि ॥ ६६ ॥

एषां साधुकारिण्यर्थेऽकः प्रत्ययो भवति । साधु प्रवते  
साधुप्रवकः । स्रवकः । भरकः । ज्वकः ॥ साधुकरणं  
शिल्पमेव ॥ एतत् श्विचामप्याद्यं प्रपञ्चार्थम् ॥ साधुकारि-  
णीति किम् ? मोता ॥

॥ इति दीर्गसिद्धां हत्तो क्तश्च द्वितीयः पादः समाप्तः ॥



### कर्मण्यण् ॥ १ ॥

कर्मसंज्ञोपपदे धातोरण् भवति । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । एवं काण्डकारः । शरनायः । वेदाधायः । प्रादित्यं पश्यति । हिमवन्तं शृणोति । ग्रामं गच्छतीत्यनभिधानाद्वाक्यमेव ॥ महान्तं घटं करोतीति सापेक्षत्वात् ॥ अघटं घटं करोतीति घटीकार इति च्युन्ते प्राग्व्यस्यार्थमात्रापेक्षे त्वण् विधीयते ॥

### द्वावामञ्च ॥ २ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदेऽण् भवति ॥ कायवादः ॥ स्वर्गद्वायः । तन्द्रयायः । धान्यमायः ॥ वातिरकर्मवः ॥ मीनातिमिनोत्वोः के वृद्धिस्थे मारूपाभावः ॥

### शीलिकाभिभक्त्याचरिभ्यो णः ॥ ३ ॥

एभ्यः कर्मण्युपपदे णो भवति । शीलिकमञ्ची चुरादातिनन्ती । मांसगोला । कमेरिण्ड् । मांसकामा । मांसमत्ता ॥ कल्याणमाचरति । कल्याणाचारा स्त्री । अणि हि स्त्रियामो स्यात् ॥ शीन्यत इति शीलम् । मांसं शीलमस्याः । मांसगोला ॥ कल्याणप्रतीचा । दुःखमिति यथानभिधानादण् नास्ति दधेहापि ॥ यद्येवम् अशोऽभिगमोऽस्याः । अशोऽभिगमेति स्यात् । अशोऽभिगामी बन्धत । समासेऽप्यभिधानं चेत् कष्टमिति वचनम् ॥

### आतोऽनुपसर्गात् कः ॥ ४ ॥

कर्मण्युपपदे आकारान्तादनुपसर्गादातोः को भवति ।

गोड । अद्गुलिन ॥ अनुपसर्गादिति किम ? गोस  
न्याय । उपसर्गैर्व्यवधानत्वेऽप्यण् ॥ ब्रह्मन्व्यः । मित्रह ।  
अन्यतोऽपि चेति छ ॥

**नाम्नि स्यञ्च ॥ ५ ॥**

नाम्नापपदे तिष्ठतेराकारान्ताच्च धातोः को भवति ।  
अनुपसर्गादिति न वर्त्तते । कच्छेन पिबतीति कच्छपः ।  
हाभ्या पिबतीति द्विपः । समे तिष्ठतीति समस्यः । ग्रामे  
सत्तिष्ठतीति ग्रामस्यः ॥

**तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ६ ॥**

तुन्दशोकयो कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदिभ्या  
को भवति यथासख्यम् । तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृज ।  
अलम् एवाभिधीयते । 'तुन्दपरिमार्जोऽन्यः ॥ शोकमपनु  
दिति शोकापनुदः । आनन्दकर एव । अन्यत्र शोकाप  
नुदो धर्मकथक एव ॥

**मै द्राज्ञः ॥ ७ ॥**

कर्मणि मै चोपपदे द्राज्ञाभ्या को भवति । प्रपाप्रद ।  
पथिपन्न ॥ दारूपमिह गृह्यते नसत्रा ज्ञा साष्टचर्यात् । तेन  
स्नानी प्रधायतीति स्नानप्रधायः ॥

**समि स्य' ॥ ८ ॥**

कर्मणि समि चोपपदे चत्तिडो धातोः को भवति ।  
गा सञ्चष्टे । शोसस्य । सोपसर्गत्वाद् वचनम् ॥ भूलानि  
विभुजतीति भून्विभुजो रघ । नखमुधानि धनूपि ।

अभिधानात् प्राक्तन एव क ॥ तथा काकेभ्यो गुहितव्याः ।  
काकगुहास्तिला । कर्मण्यपि दृश्यते ॥

गः टक् ॥ ९ ॥

कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गाद् गायतेष्टम् भवति । मधुरं  
गायतीति मधुरगी । सामगी ॥ अनुपसर्गादिति किम् ?  
सामसहायः ॥ षट्शुबन्धो नदादेः प्रपञ्चार्थः ॥

सुरासौध्वोः पिवतेः ॥ १० ॥

सुरासौध्वोः कर्मणोरुपपदयोरनुपसर्गात् पिवतेष्टम्  
भवति । सुरापो । सौध्वो ॥ सुरासौध्वोरिति किम् ?  
शौरपा ब्राह्मणी ॥ पिवतेरिति किम् ? सुरापा स्त्री ॥  
अनुपसर्गादिति किम् ? सुरापपावः ॥

ह्रजोऽज् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ११ ॥

अनुपसर्गादिति न स्मर्यते । कर्मण्युपपदे हरतेर्दशमि  
गम्यमानेऽनुद्यमाने च वर्त्तमानाद् अज् भवति । कर्ष  
द्यमनस उद्यमनम् । ततोऽन्यद् अनुद्यमनम् । वयोद्यहण-  
मुद्यमनार्थं सथाव्यमानं वाव वयो गम्यते ॥ कवचहरः  
अत्रियकुमारः । अस्थिहरः श्वा । अंशहरो दौयादः ।  
वातहर तैलम् ॥ उद्यमने तु । भारहारः ॥ अथोऽप-  
वाहोऽयम् ॥

आडि ताच्छीत्ये ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपदे आडि ताच्छीत्ये गम्यमाने ह्रजोऽज्  
भवति । फलनिरपेचा प्रदत्तिस्त्वाच्छीत्युम् । पुण्याद्याहर्त्तु

श्रीनमस्येति पुष्पाहरी विशाधरः ॥ ताच्छीष्य इति किम् ?  
माराहरः ।

दृष्टम् ॥ १३ ॥

ताच्छीष्यमाह् धर्मं अर्थ्यते । कर्मस्युपपत्तेः ह्येतेरज  
भवति । पृजार्हा स्त्री ॥

दृजः प्रहरणे चादण्डसूत्रयोः ॥ १४ ॥

दण्डसूत्रवर्जिते प्रहरणवाचके कर्मस्युपपत्तेः दृजोऽन्  
भवति । धर्मं धरतीति यजुधरः । एवं चक्रधरः ॥ अदण्ड-  
सूत्रयोरिति किम् ? दण्डधारः । सूत्रधारः ॥ सूत्रप्रति-  
पेधादप्रहरणेऽपि । भूधरः ॥ जटाधरः ॥

धनुर्दण्डस्य सलाङ्गलाङ्गुशयष्टितोमरेषु  
ग्रहेर्वा ॥ १५ ॥

एषु कर्मस्युपपत्तेषु ग्रहेरज् भवति वा । धनुर्दृष्ट्वातीति  
धनुग्रहः । धनुर्ग्राहः । दण्डग्रहः । दण्डग्राहः । सश-  
यहः । सशग्रहः । सलाङ्गनग्रहः । सलाङ्गनग्राहः । अङ्गु-  
शयहः । अङ्गुशयग्राहः । यष्टियहः । यष्टियग्राहः । तोमर-  
ग्रहः । तोमरग्राहः ॥ घटग्रहः । घटोग्राहः । पचाटित्वा-  
दच् । घटग्राहः । घटोग्राहः इत्यपि ॥ तथा सूत्रग्रह-  
इति धारणे । अन्यत्र सूत्रग्राहः । पचाटिप्रपरार्थे प्रह-  
रणादिदम् ॥

सम्बर्कणयो रमिजपोः ॥ १६ ॥

स्नाम्बकर्णयोर्नाम्नोरुपपदयो रमिर्जेदिभ्यां यथासंख्यमञ्  
भवति । स्नाम्बे रमते । स्नाम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति  
कर्णेजपः सूचक एवाभिधीयते । तथा सप्तम्याद्यातुक् ॥

### शम्भूवेभ्य संज्ञायाम् ॥ १७ ॥

शम्भूवेभ्यो धातुभ्यः सञ्ज्ञाया गम्यमानावामञ् भवति ।  
शं करोतीति शङ्करः । शं भवतीति शम्भवः । शंवरः ।  
शवटः ॥ श पूर्वो वेभ्यो धातुभ्य इति बहुव्रीहिणा लज्जो  
हेत्वादिष्वपि टो श्वाध्यते । तेन शङ्करा नाम परि  
प्राजिका ॥

### शौङोऽधिकरणे च ॥ १८ ॥

अधिकरणे च नाम्ना उपपदे शैतेरञ् भवति । खे शिंते ।  
खगयः ॥ चकारात् पार्श्वार्थौ करण । पार्श्वेन शिंते ।  
पार्श्वं गयः । एव पृष्ठगयः । उदरगयः ॥ दिग्धेन सञ्  
शिंते । दिग्धसङ्गयः । इति मन्गसङ्गयम् ॥ उत्तानादिषु  
कर्त्तृषु । उत्तानं शिंते । उत्तानगयः ॥

### चरेटः ॥ १९ ॥

अधिकरणे नाम्ना उपपदे च चरेटो भवति । कुरुषु चर-  
तीति कुरुचरः । कुरुचरी ॥ चकाराद्ग्यत्वापि भवति ।  
भिष्ठां चरतीति भिष्ठाचरः । भिष्ठाचरी । सेनया चर-  
तीति सेनाचरः । सेनाचरी । आदाय चरतीति आदाय-  
चरः ॥

### युरोऽयतोऽप्रेषु सृष्टेः ॥ २० ॥

एप्पपपटेषु सत्तेष्टो भवति । पुरः सरतीति पुरःसर ।  
पुरःसरी । अग्रतःसरः अग्रतःसरो । आद्यादिखात् । तम् ॥  
अग्रसर. अग्रसरो । एकारान्तमव्यय निपातनादलुग्वा ॥

पूर्वं कर्त्तरि ॥ २१ ॥

। पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेष्टो भवति । पूर्वः सर-  
तीति पूर्वसरः । पूर्वसरो । कस्मात् पूर्व इत्यविषयैव ॥  
कर्त्तरोति किम् ? पूर्व सरतीति पूर्वमारः ॥

लज्जो हेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वशब्दश्लोक-  
कलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २२ ॥

अशब्दादिषु कर्म्मसूपपदेषु हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये  
च गम्यमाने लज्जो भवति । प्रतीतशक्तिकं कारणं हेतु-  
रिह गृह्यते लज्जोऽनिनन्तत्वात् । यगस्सरो विद्या ॥ ता-  
च्छील्ये । आहकारः ॥ आनुलोम्यमनकूलता । वचनकारः ।  
अशब्दादिष्विति किम् ? शब्दकार । श्लोककार । कलह  
कारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः ॥  
मन्त्रकारः । पदकारः ॥ हेत्वानुलोम्ययोरविवक्षा स्थितैव ।  
ताच्छील्ये स्यादिति वर्जनम् ॥ कथं कुम्भादिजरणशोभाः  
कुम्भकारादय इत्यभिधानात् ॥

तदाद्याद्यन्तानन्तकारबद्धवाहृर्दिवावि-  
भानिशाप्रभाभाश्चित्कर्त्तृनान्दोकिंलिपिलिवि-  
वलिभक्तिक्षेत्रजङ्गधन्वरुःसंख्यासु च ॥ २३ ॥

अहेलाद्यर्बमिंशम् । तदाद्यादिषु कर्म्मसूपपदेषु लज्जो

भवति । त्वयाङ्कान्तमोऽयम् । त्वङ्करीतीति त्वङ्कर ।  
 त्वङ्कर इति इटित्वात् तस्य सकारः । एय यन्करः । आ-  
 टिकरः । अन्तकरः । अनन्तकरः । कारकरः । यदुपरः ।  
 यादुकरः । अहस्करः । द्विषाकरः । विभाकरः । निगा-  
 करः । पभाकरः । भास्करः । पित्तकरः । कर्त्तृकरः ।  
 नाष्टीकर । किङ्करः । निषिकरः । निषिकरः । यन्त्र-  
 करः । भक्तिकरः । शिवकरः । ऊहाकरः । धनुष्करः ।  
 शरुष्करः । ॥ एककरः । द्विकरः । त्रिकरः । चतुष्करः ।  
 पञ्चशतहृत् स्तियामोदेव कर्त्तव्यः ॥ पञ्चाराद् रजनो-  
 करः । अपाकरः । अण्डाकरः । इत्यादयोऽप्यनुमर्तव्याः ॥

### भृतौ कर्मशब्दे ॥ २४ ॥

कर्मशब्दे कर्मण्युपपदे क्लृप्तो भवति भृतः शस्यमा-  
 नायाम् । भृतिः कर्मभूयग । कर्मकरो भृतकः । कर्म-  
 करो दामी ॥ भृताविति किम् ? कर्मकारः ॥ शब्दग्रहणं  
 प्रत्ययार्थम् । कर्मण्यादिति ॥

### इः स्तम्भशक्तोः ॥ २५ ॥

स्तम्भशक्तोः कर्मणोरुपपदयोः क्लृप्त इति । स्तम्भ-  
 करिर्गोहिरिव । स्तम्भकारोऽन्यः ॥ शक्तकारिर्वत्स एवाभि-  
 धानात् । शक्तकारोऽन्यः ॥

### हरतेर्हतिनाथयोः पशौ ॥ २६ ॥

हतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेर्भवति पशौ  
 कर्त्तरि । हतिहरिः पशुः । नाथहरिः पशुः ॥

### फलेमलरजःसु ग्रहेः ॥ २७ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः । सूतनिपातनाटत्वम् ॥ मलं गृह्णातीति मलग्रहिः । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः ॥

### देवत्रातयोरामेः ॥ २८ ॥

देवयातयोः कर्मणोरूपपदयोरामेरेरिर्भवति । देवानाम्प्रोतीति देवापिः । वातानाम्प्रोतीति वातापिः । विग्रिष्ट एष रुटित्वान् ॥

### द्यात्मोदरकुक्षिषु भृशः खिः ॥ २९ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु भृज. खिर्भवति । द्यात्मानमेव विभर्ति । आत्मभरिः । एषम् उदरभरिः । कुक्षिभरिः ।

### एजेः खश् ॥ ३० ॥

कर्मण्युपपद एजयतेः खश् भवति । अइमेजयः । जनमेजय खानुबन्धाम्भोऽना । खानुबन्धे सार्वधातुकत्वाद् विकारण इतो गुण स्यात् ॥

### शुनीस्तनसुञ्जकूलारूपुष्येषु धेटः ॥ ३१ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु धेट खश् भवति । शुनी धयतीति शुनियय । स्तनी धयतीति स्तनययः । एवं सुञ्जययः । कुलययः । आस्यययः । पुष्यययः ॥ सुञ्जाटिषु क्विक्विष्कन्ति ॥ पल्लतामानर्थक्याद् धेटटकारो नदाद्यर्थो विधायते । शुनिययोः । स्तनययोः ॥



नाडौकरसृष्टिपाणिनासिकानु धमञ्च ॥३२॥

एषु कर्मरूपपदेषु धमतेर्घेण्टश्च खश् भवति । नाडि-  
न्धमः । नाडिन्धयः । करन्धमः । करन्धय इति नेच्छ-  
त्येके । सृष्टिन्धमः । सृष्टिन्धयः । पाणिन्धमः पाणिन्धय  
इति नेच्छत्येके । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ॥ शुनी-  
म्भनघटोखारोक्षतेषु धमतेरित्येके । शुनिन्धमः । स्तन-  
न्धम । घटिन्धमः । खारिन्धमः । वातन्धमः ।

विध्वरुन्तिलेषु तुदः ॥ ३३ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु तुदते खश् भवति । विधुन्तुद ।  
अरुन्तुदः । तिलन्तुदः ॥

असूर्योग्रयोर्दृशः ॥ ३४ ॥

असूर्योग्र्याः कर्मरूपपदयोर्दृशः खश् भवति । न  
सूर्यं पश्यन्ति । असूर्यम्पश्यानि मृशानि । असूर्यम्पश्या  
राजटागः । सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यर्थः । दृशिना सक-  
सम्बद्धस्य नजः सूर्यं च सह समागो गमकत्वात् ॥ उच्य-  
म्यशः ॥

ललाटे तपः ॥ ३५ ॥

ललाटे कर्मण्युपपदे तपतेः खश् भवति । ललाट-  
तपतीति ललाटन्तप ॥

मित्तनखपरिभाषेषु पचः ॥ ३६ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु पचते खश् भवति । मित्तम्यचा

ब्राह्मणी । नखस्यचा यवागृः । प्रस्थस्यचो माणवकः । द्रोण-  
स्यचा स्थाली । प्रस्थाटय एव परिमाणान्यत्राभिधीयन्ते ।  
न कालः संख्या च । तेन मास पचति । एकं पचतीति ।  
वाक्यमेष ॥

**कूल उद्गुजोदहोः ॥ ३७ ॥**

कूले कर्माक्षुपपट उद्गुजोदहोः खश् भवति । कूल-  
मुद्गुजा नदी । कूलमदहः समुद्रः ॥

**वहलिहाम्नलिहपरन्तपेरम्भदाश्च ॥ ३८ ॥**

। एते खश्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । वहलिहा गौः । अ-  
म्भलिहो वायुः । परं तापयतीति परन्तपः । इरवा ना-  
यतीति । इरम्भदो हस्ती ॥ चकाराद् वातमजन्तीति  
वातमजा मृगाः । गर्धं जहतीति गर्धश्चहा मायाः ॥

**वदेः खः प्रियवशयोः ॥ ३९ ॥**

प्रियवशयोः कर्माक्षुपपटयोर्षदेः खो भवति । प्रियं  
वदः । वशंवदः ॥ उत्तरार्थनिह प्रक्रियालापवार्थं च सः  
क्रियते ॥

**सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कपः ॥ ४० ॥**

एषु कर्माक्षुपपटेषु कपतेः खो भवति । सर्वद्वयः खनः ।  
कूलद्वया नदी । अभ्रद्वयो गिरिः । करीषद्वया वात्या ॥

**भवन्ति मेषेषु कृष्णः ॥ ४१ ॥**

। एषु कर्माक्षुपपटेषु कृष्णः खो भवति । भयं करोतीति

भवद्भरः । अभयद्भरः । भवेन तदन्तविधिरिष्टः । ऋति-  
द्भरः । सैषद्भरः ॥

### क्षेमप्रियमद्रेष्वण् च ॥ ४२ ॥

एषु कर्मरूपपदेषु क्लञ्जः खी भवति । अण् च । क्षेम-  
द्भरः क्षेमकारः । प्रियद्भरः प्रियकारः । मद्रद्भरः  
मद्रकारः ॥ वेति सिद्धे ऽण् ग्रहणं हेत्वादिष्वपि टो बाधना-  
र्थम् ॥ एष्विति किम् ? मद्रकारः ॥

### भावकरणयोस्त्वाशिते भुवः ॥ ४३ ॥

आशितशब्द उपपदे भवतेर्भावे करणे च खी भवति ।  
आशनमाशितम् । आशितस्य भवनम् । आशितम्भवत् ॥  
आशितं भवत्यनया । आशितम्भवा पञ्चपूती ॥

### नाम्नि तृभृष्टलिधारितपिद्मिसहं संज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

नाम्ना उपपदे एभ्यः संज्ञायाम् खी भवति । रथेन तर-  
न्तीति रथन्तरं साम ॥ विश्वं विभर्ति विश्वम्भरा  
अवनिः ॥ पतिं हृणीति । पतिंवरा कन्या ॥ धनं जित-  
वान् । धनञ्जयोऽर्जुनः । वसु धारयतीति वसुन्धरा पृथ्वी ।  
अभिधानाद् क्लञ्जः ॥ शत्रुं तपतीति शत्रुन्तपः ॥ अरिं दाम्यति दमयति वा । अरिन्दमः ॥ शत्रुं सहते । शत्रुंसहः ॥  
नाम कर्म च यथासम्भवं संज्ञात्वाद् गमयति । नाम्नीति  
सुखार्थमेव ॥

### गमश्च ॥ ४५ ॥

नाम्ना उपपदे सप्रायां गमश्च खी भवति । सुतङ्गमः ।

भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गमः । मितं गच्छतीति मित  
ङ्गमो हस्ती । पूर्वङ्गमा, पन्यानः । हृदयङ्गमा वाचः ।

**उरोविहायसोरुरविहो च ॥ ४६ ॥**

उरोविहायसोरूपपदयोर्गमय संज्ञायां खो भवति ।  
सयोरुरविहो च यथासख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युर-  
ङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ॥

**डोऽसंज्ञावामपि ॥ ४७ ॥**

नाम्नापपदे गमेर्हो भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि  
उरोविहायसोरुरविहो च यथासख्यं भवतः । भुजङ्गः ।  
तुरङ्गः । प्रवङ्गः । पतङ्गः । अन्तङ्गः । अत्यन्तङ्गः । अ-  
ध्वङ्गः । दूरङ्गः । पारङ्गः । सर्पङ्गः । सर्वङ्गः । पद्मङ्गः ।  
शामङ्गः । मुरतल्पङ्गः । सुङ्गः । दुर्गः । निर्गो देशः । अङ्गः ।  
मौरङ्गः । पीठङ्गः । उरङ्गः । विहङ्गः ॥

**विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाश्च ॥ ४८ ॥**

एते ढप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामेव । विहा-  
यसा गच्छतीति विहङ्गः । तुरो गच्छतीति तुरङ्गः ।  
भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गः । चकारात् । पतो गच्छ-  
तीति पतङ्गः । प्रवेन गच्छतीति प्रवङ्गः । ण्येण गच्छ-  
तीति प्रवङ्गः ॥

**अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥**

गमेरन्त्यध्यादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि 'नाम्नापपदे  
भजेमति । वारि चरतीति वारो ह्यः ॥ विरो गीते ।

गिरिशः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिव्रज्यते । पः  
रिखा । कर्मण्यपि दृश्यते ॥

**हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ५० ॥**

कर्मण्युपपद आशिपि गती च वर्तमानाद् हन्ते ङी  
भवति । शत्रुं वध्यात् । शत्रुहः ॥ क्रोगं हन्ति । क्रोशहः ॥  
कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

**अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥**

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्ते ङी भ-  
वति । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कथं सुखापहः । दुःखा-  
पहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विपाग्निदर्पापहः ।  
अन्यतोऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्थं ङविधानम् ॥ कथं दार्वी-  
घाटः । चार्वीघाटः । वर्णसङ्घाटः । घटतेर्भविष्यति ।  
चार्वीहन्ति । चार्वीघाटः । एव वर्णसङ्घाटः ॥ दार्वी-  
घाटोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामियत् एव ॥

**कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥**

गिरिपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपप-  
दयोर्हन्ते णिन् भवति । कुमारघाटी । शीर्षघाटी ॥

**टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥**

लक्षणयोगालक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयो-  
र्हन्त संक्षयवति कर्त्तरि टग् भवति । जायाघ्नी नाङ्गण-  
पतिघ्नी हपली ॥

भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गमः । मितं गच्छतीति मित  
ङ्गमो हस्ती । पूर्वङ्गमाः पत्नानः । हृदयङ्गमा वाचः ।

**उरोविहायसोरुरविहो च ॥ ४६ ॥**

उरोविहायसोरूपपदयोर्गमय संज्ञायां खो भवति ।  
तयोरुरविहो च यथासंख्यं भवतः । उरसा गच्छतीत्युर-  
ङ्गमः । विहायसा गच्छतीति विहङ्गमः ॥

**डोऽसंज्ञायामपि ॥ ४७ ॥**

नाम्नापपदे 'गमेर्डो' भवति संज्ञायामसंज्ञायामपि  
उरोविहायसोरुरविहो च यथासंख्यं भवतः । भुजगः ।  
तुरगः । श्रवगः । पतगः । अन्तगः । अत्यन्तगः । अ-  
ध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । सर्वध्वगः । पन्नगः ।  
यामगः । शुकतल्पगः । सुगः । दुर्गः । निर्गो देशः । अगः ।  
नीरगः । पीठगः । उरगः । विहगः ॥

**विहङ्गतुरङ्गभुजङ्गाद्य ॥ ४८ ॥**

एते ह्यप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । संज्ञायामिव । विहा-  
यसा गच्छतीति विहङ्गः । तुरो गच्छतीति तुरङ्गः ।  
भुजाभ्यां गच्छतीति भुजङ्गः । चकारात् । पतो गच्छ-  
तीति पतङ्गः । भ्रूषेन गच्छतीति भ्रूषङ्गः । प्रयेष गच्छ-  
तीति प्रयङ्गः ॥

**अन्यतोऽपि च ॥ ४९ ॥**

गमेरन्त्यस्मादपि संज्ञायामसंज्ञायामपि 'नाम्नापपदे'  
भर्जयति । वारि चरतीति वारिचं ॥ गिरी गीते ।

गिरिग्रः ॥ वरानाहन्ति । वराहः ॥ परिखन्यते । पः  
रिखा । कर्मण्यपि दृश्यते ॥

**हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्योः ॥ ५० ॥**

कर्मण्युपपट आगिपि गती च वर्त्तमानाद् हन्ते ङी भ-  
वति । शत्रुं बध्नात् । शत्रुहः । क्रोगं हन्ति । क्रोगहः ॥  
कर्मण्येव निरपेक्षत्वात् कर्मग्रहणं सुखार्थम् ॥

**अपात् क्लेशतमसोः ॥ ५१ ॥**

क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोरपात्परस्य हन्ते ङी भ-  
वति । क्लेशापहः । तमोऽपहः ॥ कथं सुखापहः । दुखा-  
पहः । ज्वरापहः । वातपित्तकफापहः । विषाग्निदर्पापहः ।  
अन्यतीऽपि चेति सिद्धं प्रपञ्चार्थं ङविधानम् ॥ कथं दार्वा-  
घाटः । चार्वाघाटः । वर्णसङ्घाटः । घटते भविष्यति ।  
चार्वाहन्ति । चार्वाघाटः । एव वर्णसङ्घाटः ॥ दार्वा-  
घाटोऽपि तर्हि स्यात् । असंज्ञायामिष्यत एव ॥

**कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ५२ ॥**

गिरःपर्यायः शीर्षशब्दः । कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुप-  
पदयोर्हन्ते णिन् भवति । कुमारघाटी । शीर्षघाटी ॥

**टग् लक्षणे जायापत्योः ॥ ५३ ॥**

लक्षणयोगाल्लक्षणम् । जायापत्योः कर्मणोरुपपदयो-  
र्हन्ते लक्षणवति कर्मणि टग् भवति । जायाधो ब्राह्मण-  
पतिपत्नी वृषनी ॥

### अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ५४ ॥

कर्मसूपपदेऽमनुष्यकर्तृकेऽपि धात्वर्थे वर्त्तमानाद्  
हस्तेष्टम् भवति । जायाघ्नस्त्रिलोकः । पतिघ्नी पाणिरिखा ।  
श्रेषध्नं त्रिकटुकम् । पिच्छघ्नं हृतम् । वातघ्नं तैलम् ॥ अ-  
मनुष्यकर्तृक इति किम् ? आसुघातः शूद्रः । ब्राह्मणघातो  
दृष्यलः ॥ कथं चौरघातो गजः । शस्त्रघातो हृष्यमः । अ-  
पिशब्दात् ॥ छतघ्नः खलः । शत्रुघ्नः शूर इति च भवति ।

### हस्तिबाहुकपाटेषु शक्तौ ॥ ५५ ॥

एषु कर्मसूपपदेषु शक्तौ गम्यमानाया हस्तेष्टम्  
भवति । हस्तिघ्नः । बाहुघ्न इति मतम् । कपाटघ्नः ॥ नगर-  
त्वहस्तिव्यपिवचनात् । नगरघ्नोऽग्निः । नगरघातो हस्तो  
चेत् ।

### पाणिघटाडधौ शिल्पिनि ॥ ५६ ॥

एतौ शिल्पिनि कर्त्तरि निपात्येते । पाणिभ्यां पाणो  
वा हन्ति । पाणिघ्नः ॥ ताडं हन्ति । ताडघ्नः ॥ शिल्पि-  
नोति किम् ? पाणिघातः । ताडघातः ॥ राजानं हन्ति ।  
राजघ्न इत्यप्यधिकारात् ॥

### नम्रपलितप्रियान्धसूलसुभगाद्येष्वभूततद्वाये छजः स्युट् करणे ॥ ५७ ॥

अभूततद्वाये वर्त्तमानेषु नम्रादिषूपपदेषु छज. स्युट्  
भवति । करणे कारके । अनम्रो नम्रः क्रियतेऽनेनेति  
नम्रद्वरणं द्यतम् । एव पलितद्वरणं तैरम् । प्रियद्वरणं



शौलम । अन्यद्वरणः शोकः । स्थूलद्वरणं दधि । सुभग-  
द्वरण रूपम् । आद्यद्वरणं वित्तम् ॥ अनग्नद्वरणमि-  
त्यादि तदन्तविधिना ॥ अभूततद्भाव इति किम् ?  
आद्यं करोति तैलेनाभ्यञ्जयतीत्यर्थः । उत्पादार्थ-  
स्यभूततद्भावस्याविधितत्वात् । व्यक्तेर्विधितत्वाच्चुन्नेषु  
न भवति । उत्तरत्राप्येव नमो करोत्वनेन युद्धपि नैवा  
विशेषात् ॥

• भुवः खिण्णु खुकञ्जौ कर्त्तरि ॥ ५८ ॥

अभूततद्भावे नग्नादिषूपपदेषु भुवः खिण्णुखुकञ्जौ कर्त्त-  
रि भवतः । नग्नभविष्णुः ॥ नग्नभावुकः ॥ पलितभ-  
विष्णुः । पलितभावुकः ॥ प्रियभविष्णुः । प्रियभावुकः ॥  
अन्धभविष्णुः । अन्धभावुकः ॥ स्थूलभविष्णुः । स्थूलभा-  
वुकः ॥ सुभगभविष्णुः । सुभगभावुकः । आद्यभविष्णुः ।  
आद्यभावुकः । अनग्नभविष्णुः । अनग्नभावुक इत्यादि ।  
तदन्तविधिना चुन्नेषु न भवति । आद्योभविता ॥ ता-  
च्छौलिकत्वात्स्यास्यभूततद्भाव इति न परावपीण कञ्जो  
इकारः सुखार्थः । तथा कर्त्तरीति ॥

भजो विष्णु ॥ ५९ ॥

कर्मण्युपपदे भजो विष्णु भवति । अर्धभाक् । पाद  
भाक् ॥ उपसर्गादपि भवित् । अर्धप्रभाक् ।

सहस्रच्छन्दसि ॥ ६० ॥

नाम्ना उपपदे सहस्रच्छन्दसि सप्तार्वा विष्णु इति न च

लोके प्रयुज्यन्त इति वचनम् ॥ तुरापाट् । तुरासाह पुरो  
धावेति ॥

वहश्च ॥ ६१ ॥

• नाम्नुपपदे वह्नेच्छन्दसि सञ्जाया विष् भवति । प्रठ  
वाट् । प्रठीही । वाहेर्वाशब्दस्यीविति । इदमपि पूर्ववत् ॥

अनसि डश्च ॥ ६२ ॥

अनस्युपपदे वह्नेर्विष् भवति । अनसय डो भवति ।  
अनो वहतीति । अनड्वान् । अनडुही रुटित्वात् ॥

दुहः को षश्च ॥ ६३ ॥

कर्मण्युपपदे दुह को भवति घसान्तादेशः । ब्रह्मदुघा  
नो ॥

गौर्गो कामदुघा सम्यक्पयुक्ता स्मर्यते बुधे ।

दुप्ययुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ।

विट् क्रमिगमिखनिसनिजनाम् ॥ ६४ ॥

नाम्नुपपद एभ्यो विट् भवति ॥

अथे गा उदधिक्राध गोपाद्य विपलास्तया ।

मियं दधतु राजन्द्र । तवाजा सहिता इमे ॥

छन्दसि सञ्जात्वेन विश्रुता लोके प्रयुज्यन्त इति मतम् ॥

मन्त्रे श्वेतवङ्गक्यशंसपुरोडाशावयजिभ्यो  
विष् ॥ ६५ ॥

• एभ्यो विष् भवति मन्त्रे । श्वेतैरुच्यते । श्वेतवा ।

इन्द्रः ॥ उक्थान् कथैर्वा शंसति । उक्थगाः । यजमानः ॥  
पुरो दागत्वेनम् । पुरोडा. । दस्य उत्व' निपातनात् । पुरो  
दश्यत इति वा । अकारान्तस्य निपात्यते । सदा पुरोडा-  
गपविक्रिताधर् इति ॥ अवयजते । अवयाः ॥ विरामे  
व्यञ्जनादौ चैप्रामन्तस्य उम् । श्वेतवोभ्याम् । पुरोडो-  
भ्याम् । उक्थशोभ्याम् । अटन्तपक्षे पुरोडाशाभ्याम् ।  
स्वरादौ तु । श्वेतवाहौ । उक्थशंसो । अवयाजौ ॥ भन्त्  
रुदित्वाद् यथादर्शनं गम्यते । सन्नात्वाहोक्ते प्रयुज्यन्त इति  
मतम् ॥

धातो मन्क्वनिव्वनिव्विचः ॥ ६६ ॥

आकारालाडातोमन् । क्वनिप् । वनिप् । विच् ।  
इत्येति प्रत्यया भवन्ति ॥ मन गोमन ददाति । सुदामा ।  
अग्य इव तिष्ठति । अखत्यामा ॥ क्वनिप् । सुपोवा ।  
सुधौवा ॥ वनिप् । घृतपावा । भूरिदावा । विच् ।  
कौलालण ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६७ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एते प्रत्यया दृश्यन्ते ॥ मन ।  
सुशर्मा ॥ क्वनिप् । प्रातरित्वा ॥ वनिप् । तिजावा ॥  
विच् । रिग रुग हिंसायाम् । रेट् । रोट् ॥ दृशियहए  
प्रयोगानुसाराद्यम् ।

क्विप् च ॥ ६८ ॥

धातो. क्विप् च दृश्यते । उखायाः स्वमते । उखास्तु ।

पूर्णानि ध्वंसते । पर्यध्वत् ॥ द्विव । अक्षयः ॥ ऋड् ।  
प्रत्यङ् । ऊः । कीः । गीः । लूः ।

**वहे पञ्चम्यां भ्रंशेः ॥ ६६ ॥**

वहे पञ्चम्यन्त उपपदे भ्रंशः क्तिब् भवति । षडाद्  
भ्रश्यति । वद्भ्रम् ॥

**सृशोऽनुदके । ७० ॥**

अनुदके नाम्ना उपपदे सृशः क्तिब् भवति । घृतं सृश-  
तीति घृतसृक् । मन्त्रेण सृशतीति मन्त्रसृक् ॥ अनुदक  
इति किम् ? उदकस्पर्शः ॥

**अदोऽनन्त्रे ॥ ७१ ॥**

अनन्त्रे नाम्ना उपपदेऽदः क्तिब् भवति । गस्यामत्ति ।  
गम्यात् ॥ आममत्ति । आमात् ॥ अनत्र इति किम् ?  
अत्राद् ॥ कणाद् इत्यपि दृश्यते ॥

**क्रव्ये च ॥ ७२ ॥**

क्रव्ये चोपपदेऽदः क्तिब् भवति । मुनर्वचनात् पक्षे ।  
क्रव्यात् । अपक्षेऽप्येव । क्रव्यादा राक्षसाः ॥ चतुःस्रस्येयं  
प्रपञ्चयेति ॥

**ऋत्विग्द्ष्टक्स्त्रग्द्दिगुष्णिहश्च ॥ ७३ ॥**

एते क्रियन्ता निपात्यन्ते । ऋतो यजतोनि । ऋत्विक् ।  
ऋडित एव ॥ षपो द्विषेचनम् । दष्टक् । एजेर्षांतः  
परोऽत् । कर्मणि क्तिप् । अजति तामिति रक् । दिग्ः

कर्मणि क्तिप् । दिगति ताभिति दिक् ॥ ऊर्ध्वं सिद्ध्यति ।  
उणिक् । उदो दलोपः पत्वं निपातनात् । गत्वं च दृगा-  
दिलात् ॥

चत्सूद्विपद्दुहदुहयुञ्जविद्भिद्छिद्जिनौरा-  
जामुपसर्गोऽपि ॥ ७४ ॥

एषामुपसर्गोऽनुपसर्गोऽपि नास्यापपटोऽपि क्तिच् भ-  
वति । उपसीटति । उपसत् । सत् । सभासत् ॥ द्विपः  
साहचर्यात् सूरदादिः । प्रसृते । प्रसृः । सृः । अण्डसृः ॥  
विद्धिट् । डिट् । मित्रद्धिट् ॥ प्रधुक् । धुक् । मित्रधुक् ॥  
प्रधुक् । धुक् । गोधुक् ॥ प्रयक् । युङ् । अन्नयुक् ॥ संवित् ।  
वित् । वेदवित् । नाभार्यान्न दृश्यते ॥ प्रभित् । भित् ।  
काष्ठभित् ॥ प्रच्छित् । छित् । रज्जुच्छित् ॥ अभिजित् ।  
जित् । अरिजित् ॥ प्रयोः । नोः । येनानीः ॥ विराट् ।  
राट् । गिरिराट् ॥ प्रपञ्चार्यमितम् ॥

कर्मण्युपमाने त्यदादौ दृशष्टक्सकौ च । ७५ ॥

त्यदादायुपमाने उपपद् उपमेयोऽर्थे कर्मणि दृशष्टक्-  
सकौ च भवतः । क्तिप् च । अ इव दृश्यते । त्यादृशः ।  
त्यादृशी । त्यादृचः । त्यादृक् ॥ स इव दृश्यते । तादृशः ।  
तादृशी । तादृचः । तादृक् ॥ एषु समानस्य स इति  
सदृशः । सदृशी । सदृचः । सदृक् ॥ आ सर्वनाम्नः [का०  
४ ६. ६८] । अन्यादृशः । अन्यादृशी । अन्यादृचः ।  
अन्यादृक् ॥ त्यदादाविति किम् ? इव इव दृश्यते ॥ उप-

मान इति किम् ? स दृश्यते ॥ कर्मणोति किम् ? स इव पश्यति ॥

**नाम्नप्रनातौ णिनिस्ताच्छौल्ये ॥ ७६ ॥**

तच्छब्देन धात्वर्थो निर्दिश्यते । तदेव गौलं यस्य कर्त्तरिति विग्रहः । अजातिवाचके नाम्नुपपद्ये धातो-  
स्ताच्छौल्ये गम्यमाने णिनिर्भवति । उगभोजी । धर्मा-  
वभाषी ॥ नाम्नोति किम् ? उपभोक्ता । मन्थोक्ता ॥ कवम्  
उदामारो । प्रत्यासारो । वद्ववादी ॥ माधो च । माधु-  
ददातोति साधुदायो । साधुकारोति यत्कव्यमेव ॥ अजा-  
ताविति किम् ? साक्ष्यगानामन्वयिता ॥

आकृतियद्वया जातिर्निर्द्धानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाप्यातनिर्याद्या गौत्रं च चरणैः सद्यः ।

प्रागुत्पत्तिविनागाभ्यां सावस्थ युगपद्गुणैः ।

असर्वनिर्द्धानां वद्वर्धां तां जातिं कवयो विदुः ॥ इत्यन्ये ॥

तदा कुमारवादीति भवितव्यमेवाजातित्वात् ॥

**कर्तव्युपमाने ॥ ७७ ॥**

उपमानेऽर्थे नास्ति कर्त्तृवाचिन्नुपपद्ये धातोर्णिनि-  
र्भवति । जात्यर्थमताच्छौल्याभोहायार्थं च । उद् इव  
क्रोगति । उद्गोगो ॥ धाद् इव रोति । धाद्गुरावो ॥  
कर्त्तरोति किम् ? शास्त्रीनिव कोद्गवान् मुहूर्त्ते ॥ उपमान  
इति किम् ? उद्ग. क्रोगति ॥ उपपद्यवाच्यः कर्त्ता णिन्य-  
र्थस्य कर्त्तृरुपमानं न्यायम् । उद्गस्यैव कोशनेमस्येति वाक्ये ।  
अन्तरङ्गमन्त्रेऽपि गौणत्वमिति ॥

## व्रताभीक्ष्ययोश्च ॥ ७८ ॥

व्रतमिति शास्त्रविहितो नियमः । आभीक्षां घोनः-  
 पुन्यम् आमेवा वा । नाम्न्युपपदे व्रताभीक्ष्ययोगैर्म्यमान-  
 योर्धातोर्णिनिर्भवति । अथाहभोजी । अन्नवणभोजी ।  
 अर्थित्वात् प्रपृच्छो नियमः । सति भोजनेऽथाहमेव भुङ्क्ते ।  
 न आहमिति ॥ आभीक्ष्ये । घोरपायिन उगीनराः ।  
 मीघोरपायिनो वाह्यीकाः । तत्रान्यत्पुं न्नास्तीति रुधिं  
 विना घोरे तात्पर्यमिति गीतादन्यदाभीक्ष्यम् ॥

## मनः पुं वच्चात् ॥ ७९ ॥

कर्मण्युपपदे मन्यतेर्णिनिर्भवति । अस्मिंश्च णिनि-  
 प्रत्ययान्ते धातौ पर उपपदस्य पुं वचोपतिष्ठते यथासम्भ-  
 वम् ॥ पटुं मन्यते । पटुमानी ॥ पटुं मन्यते । पटु-  
 मानिनी ॥ पुं वच्चेति पुं वदादिशास्त्रमत्राभिमतम् । तेन  
 खट्टामानिनी । वृद्धवन्मूमानिनी । द्रोणीमानिनीति  
 सिद्धम् ॥

## उच्चात्मने ॥ ८० ॥

कर्मण्युपपद आत्मार्यो यो मन्यतिस्तस्माच्छिनिर्भवति  
 खय ॥ विदुपीमात्मानं मन्यते । विद्वन्मानिनी । विदुषि-  
 म्न्या । विद्वन्मानी । विद्वन्मन्यः ॥ पटुमात्मानं मन्यते ।  
 पटुमानिनी । पटुमन्या । पटुमानी । पटुमन्यः ॥ तुल्या-  
 धिकरणत्वाच्छिनिपुं वच्चावः । तादर्थ्यनवाप्येद्वारिणात्मगद्गः  
 कर्मभूतो वाक्ये सुखार्थः । स्वारक्यगच्छिमेदाद्दे इति ।

एक एव कर्त्ता कर्म स्व स्यात् । यथा पीवमान मधु मद्द-  
यति । बाह्योऽवात्मात्मवचनात् ।

करणेऽतीते यजः ॥ ८१ ॥

करणवाचिन्युपपदेऽतीते क्रियायां वर्त्तमानाद् यजते-  
र्णिभिर्भवति । अग्निष्टोमयाजी । वाजपेययाजी । अग्नि-  
ष्टोमाख्यैर्यामैः स्वर्गान्यं फलं भावितवानित्यर्थः । स्वर्ग-  
शब्दस्य वृत्तावन्तभूतो न प्रयुज्यते । यद्वि विशेषव्यापारः  
सामान्यव्यापारस्य करणं कथम् अग्निहोतं जुहुयात् स्वर्ग-  
कामः । अपौरुषेयाग्निं वेद्वाक्यान्नीति ॥ अतोत इति  
किम् ? अग्निष्टोमिन यजति ॥ करण इति किम् ? यामे  
यजति स्म । अथिवक्षितकरणात् ॥

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ८२ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः कुत्सायां गन्ध-  
मानायां णिभिर्भवति । पितृघाती । नाटघाती ॥ कुत्सा  
यामिति किम् ? क्षीर हतवान् । दण्डेन हतवान् पितृघ्य-  
मिति सापेक्षत्वात् ॥ कर्मग्रहण सुखार्थम् ॥

क्विब् ब्रह्मभ्रूणवृषे ॥ ८३ ॥

ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेष्वतीते वर्त्तमानाद् हन्तेः  
क्विब् भवति । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृषहा । ब्रह्मादि-  
ष्वेव हन्ते रेवातोत एव क्विवे वेति चतुर्विधोऽत्र नियमः ।  
तेन गां हतवान् ॥ ब्रह्माधीतवान् । ब्रह्म हन्ति । ब्रह्म  
हतवान् । अतो नान् ॥ विनियमोऽपि दृश्यते । मधुहा ।



अहिहा । गोव्रंहा । ब्रह्मघ्नः । वृषस्य हन्तुः । ब्रह्मवित् ॥

**कृञः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेष्ु ॥ ८४ ॥**

एषु कर्मसूपपदेऽतीते वर्त्तमानात् कृञः क्तिञ् भवति । सुहु कृतवान् । सुकृत् ॥ पुण्यकृत् । पापकृत् । कर्मकृत् । मन्त्रकृत् । यदकृत् ॥ स्वादिपु कृञ एवातीत एय क्तिञे वेति त्रिविधोऽत्र नियमः । तेन मन्त्रानधीतवान् । कर्म करोति । कर्म कृतवान् । अतो नाण् ॥ शास्तकृत् । सूत्रकृत् इति भवत्येव ॥

**सोमे सुञः ॥ ८५ ॥**

सोमे कर्मण्युपपदेऽतीते वर्त्तमानात् सुञः क्तिञ् भवति । सोमं सुतवान् । सोमसुत् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन सुरां सुतवान् । सोमं विक्रीतवान् । सोम सुनोति । सोमं सुतवान् । अतो नाण् ॥ अन्येभ्यः क्तिञ्भाषेण् स्यादेव ॥

**चेरग्नौ ॥ ८६ ॥**

अग्नायुपपदेऽतीते वर्त्तमानाच्चिनोतेः क्तिञ् भवति । अग्निं चितवान् । अग्निचित् ॥ चतुर्विधोऽत्रापि नियमः । तेन पुष्यं चितवान् । अग्निं हुतवान् । अग्निं चिनोति । अग्निं चितवान् । अतो नाण् ॥ अन्येभ्ये लिट्कानां रचनाविशेषे गम्यमाने कर्मण्यपि दृश्यत एव । श्येन इव चोयते स्म । श्येनचित् । रथचक्रमिव चोयते स्म । रथचक्रचित् ॥ इयमपि चतुःसूत्री प्रपञ्चाध्या ॥

११ विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ८७ ॥

कर्मण्युपपदे, विपूर्वाद्दीति वत्तमानात् क्रीणातेः  
कुत्सायां गन्धमानायामिन् भवति । सोमं विक्रीतवान् ।  
सोमविक्रयी । तैलविक्रयी ॥ अलन्तादिना सिद्धं कुत्सा-  
यामण्वाधनार्थं वचनम् ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ ८८ ॥

कर्मण्युपपदेऽतीते वत्तमानाद् दृशेः क्वनिव् भवति ।  
मेरुं दृष्टवान् । मेरुदृष्ट्वा ॥ अतीते क्तिवादीनां बाधक-  
मिदम् ॥

सहराज्ञोर्युधः ॥ ८९ ॥

सहराज्ञीः कर्मणोरुपपदयोरतीते वत्तमानाद् युध्यतेः  
क्वनिव् भवति । सह युध्यते अ । सहयुध्वा ॥ राजानं  
युध्यते अ । राजयुध्वा ॥ अन्तभूतेऽनर्थः सकर्मकः । रा-  
जानं योधितवानित्यर्थः ॥

कृञञ्च ॥ ९० ॥

सहराज्ञीः कर्मणोरुपपदयोरतीते वत्तमानात् कृञः  
क्वनिव् भवति । सह करोति अ । सहकृत्वा ॥ राज-  
कृत्वा ॥

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्डः ॥ ९१ ॥

सप्तम्यन्ते 'पञ्चम्यन्ते' चोपपदेऽतीते वत्तमानाज्जनेर्डा  
भवति । जले जातम् । जलजम् । सरसिजम् । बुडिजम् ।  
बुडिजः । रंस्कारजः । क्रीधजम् । ब्राह्मणजो धर्मः । अत्रि-

यज युद्धम् । कथम् अशाज्जातः । हस्तिनी जात इति  
प्रायः पञ्चम्यामजातावेष दृश्यते ॥

अन्यत्रापि च ॥ ६१ ॥

अन्यस्त्रिषुपपद्येऽतीते वर्त्तमानाज्जनेर्द्धो भवति । न  
जातोऽज्ज । दिर्जातो द्विजः । मजा । शभिजः । परिजः ।  
पुर्मांसमनुजाता कन्या पुमनुजा । स्त्रियमनुजातः स्त्र्य-  
नुज ।

निष्ठा ॥ ६३ ॥

अतीते वर्त्तमानादातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति । कृतः ।  
कृतवान् । श्रयितः । श्रयितवान् ॥

ह्वनिप् सुयजोः ॥ ६४ ॥

अतीते वर्त्तमानयोः सुयजोह्वनिष् भवति । सुतवान् ।  
सुत्वा ॥ इष्टवान् । यज्वा ॥ हकारोऽगुणार्थः ॥

जीर्यतेरन्तृन् ॥ ६५ ॥

अतीते वर्त्तमानाजीर्यतेरन्तृन् भवति । जरन् ।  
जरतो । ऋकारो नकारयोच्चारणार्थः ॥

। इति दौर्गसिंघा वृत्तौ कृतसु वृतीयः पाद्ः समाप्तः ।

कृन्सुकानौ परोच्चावच्च ॥ १ ॥

अतीते वर्त्तमानादातोः कृन्सुकानौ भवतः । ती च

गरीषेय व्यपदिशते । पेषिवान । पाचयाद्भुवान् । श्रौषा  
 म्यभूवान् ॥ शिश्रीषान् । टिटीषान् । लजागर्वान् । वभ  
 ज्वान् । ररब्जान् । यषि दृष्टत्वादेवेर् जागर्तेर्गर्णाऽदुपङ्  
 नापय ॥ व्यतिपेषान् । चक्राण् ॥ अतीताधिकार  
 क्रिम् ? तुसदयसामतीतमात्रे क्षन्सुरभिधातव्य । उप  
 शृणाय । उपाशीषीत् । उपाशृणीत् । उपशुश्रुवान् ॥ उप  
 मसाद् । उपासद् । उपामीटत् । उपसेटिवान् ॥ अनु  
 यास । अन्ववासीत् । अन्ववमत् । अनुषिवान् ॥ तथा ।  
 शृणो नञ्पूर्वाधाश्रुते । इषिवान् । समीषिवान् । उपेषि  
 यान् । अगायान् ॥ तथा । अनुपूर्वाद् यचे कान् कर्त्त  
 व्यैव । अनुषान् ॥ अतीताभिधायिनोऽपि पूर्ववत् प्रयो  
 गव्या ॥ शृणो पाठय एवामी भाषाया रूढा ॥

वर्त्तमाने शन्तृ डानशाविप्रथमैकाधिकरणा-  
 मन्वितयो ॥ २ ॥

वर्त्तमानक्रियाया वर्त्तमानाच्चात् शन्तृडानशो भ  
 यत् । अप्रथमैकाधिवरण आमन्वितविषये च ॥ प्रथमा  
 न्तेन चेशन्तृ डानशो सामानाधिकरण्यं न भवतीत्यर्थः ।  
 पचन्त पंचमान् छास पच्य । पचता पचमानेन छासिण

मित्यादि ॥ आमन्वितविषये च । हे पचन् । हे पच

॥ अप्रथमैकाधिकरणामन्वितयोरिति किम् ? पचति

काप । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वात् । जुहोति । जुह्वत् ॥

तथा मायोगे त्वाक्के श्रे । मा पचन् । मा पचमान् ॥ आनय

क्रियापेक्षायाम् । पचन्नास्ते । पचमानस्तिष्ठति । सत्ताया

वा । सन् गुणः । अस्ति गुणः । विद्यमानो वाद्यणः ।  
विद्यते वाद्यणः ॥

**लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३ ॥**

आ भूताद् [का० ४. ४. ६७] वर्त्तमानाधिकारः ।  
क्रियाया लक्षणे हेतो चार्थे वर्त्तमानादातोः शन्तृहानशी  
भवतः । तिष्ठन्तोऽनुशामति गणका । शयाना सुष्वते  
यपनाः ॥ हेतौ च । अर्जयन् वसति । अधोयानी वसति ॥  
मद्यण चिह्नम् । जनको हेतुः ॥ लक्षणहेत्वोरिति किम् ?  
पचति च पठति च ॥ क्रियाया इति किम् ? यः सम्पत्ते  
मोऽग्न्यत्थ । यदुत्प्लवते तल्लघु ॥

**वेत्तेः शन्तुर्वन्सुः ॥ ४ ॥**

वेत्तेः परस्य शन्तुर्वन्सुर्भवति वा । विद्वान् । विद्वांसी ।  
विदन् । विदन्ती । तिम्निर्देशः सुखार्थः । वेत्ते रेवा-  
नन्तर. शन्तृहान् इति ॥

**आनोऽचात्मने ॥ ५ ॥**

अत्र । एतेषु कन्सुप्रभृतिषु मध्ये । आन आत्मनेपद-  
संज्ञो भवति । इतरः परस्योपटमर्थात् ॥ अधीबमानन ।  
स्यीद्यमानम् । रीचमानः । चक्राणः । व्यतिवभूवानः ।  
आत्मनेपदत्वाद् भावकर्मीणोः कर्त्तरि इवादिभ्यश्च  
भवति ॥

**ई तस्यासः ॥ ६ ॥**

यासः परा य आनन्तरेऽर्थात् इति । आनीशः ।

तस्येति रूपमात्रानुकर्षणार्थम् । तेन शानङोऽपि । कतो-  
होदासीनाः सन्ति ॥

### आप्सोऽन्तः शाने ॥ ७ ॥

प्रकारात् परो य आनस्तस्मिन् परेकारात्स्य भका-  
रोऽन्तो भवति । प्रथमानः । यजमानः । क्रियमाणः ।  
करिष्यमाणः ॥

### पूङ्यजोः शानङ् ॥ ८ ॥

पूङो यजस्य शानङ् भवति ॥ पवते । पवमानः ॥  
यजते । यजमानः ॥ आभ्यां कर्तव्येवानः स्थित्यर्थं वचन-  
मित्येके । भावकर्त्तव्योरानया भाव्यामिति । प्रथमैकाधि-  
करणप्रपञ्चार्थमित्यन्ये । वक्षिष्यवमानं मध्यन्दिनमित्यन्य-  
वयार्थं एवार्थं सप्ताशब्दः ॥

### शक्तिवयस्ताच्छील्ये ॥ ९ ॥

शक्त्यादिषु गम्यमानेषु धातोः शानङ् भवति । कतीह  
निष्पानाः । कतीह कवचमुदहमानाः । कतोह शृत्त-  
मानाः ॥ अभिधानाद् वासरूपः शन्तृङ् न स्यात् ॥

### इङ्धारिभ्यां शन्तृङ् कच्छे ॥ १० ॥

इङो धारिच शन्तृङ् भवति । अकच्छे गम्यमाने ।  
अधीयन् धारानणम् । धारयन्नुपनिषदम् ॥ इङ् शानशि  
प्राप्ते धारिभ्यप्राप्तौ वावचनम् । वासरूपोऽपि नेष्टव्य  
एव ॥ अकच्छ इति किम् ? कच्छेऽधीते ।

द्विपः शत्रौ ॥ ११ ॥

द्विपः शत्रौ कर्त्तरि शत्रुर्भू भवति । द्विपन् ।  
द्विपन्तो ॥ शत्राविति किम् ? द्वेष्टि पतिं भार्या ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १२ ॥

यज्ञफलेन संयोगविषये यत्नमानात् सुजः शत्रुर्भू  
भवति । सुजन्तो यजनानाः ॥ संयोगग्रहणं फलवन्-  
कर्मप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ यज्ञसंयोग इति किम् ? सुनोति  
सुगम् ॥

अहंः प्रशंसायाम् ॥ १३ ॥

प्रशंसायां गम्यमानायामहंतेः शत्रुर्भू भवति । अहंन्  
भवान् विद्याम् ॥ प्रशंसायामिति किम् ? अहंति धीरो  
यथम् ॥

तच्छीलतद्वर्तमानाधुंकारिष्वो घोः ॥ १४ ॥

आ घोः [का० ४. ४. ५७] क्लिपमभिव्याप्य तच्छीला-  
दिषु कर्मभितः प्रत्यया वेदितव्या ॥

दृन् ॥ १५ ॥

तच्छीले तद्वर्मे तत्कारिणि च कर्त्तरि धातोस्तृन्  
भवति । दृजायपवादः । वदिता जनापदाशन् । सुगड  
वितारः याविष्टायना बहुस्तृडाम् । साधु गच्छति गत्ता  
खेनम् । साधुः सुगलाशं एवात्र ॥

आज्यलङ्घ्नुसहिस्वितिष्टविचरिप्रघ-

नापत्रपेनाभिष्णाच् ॥ १६ ॥

एभ्य इष्णुञ् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । हृषोऽप-  
वादः । भ्राजिष्णुः ॥ अलङ्कृषिष्णुः । अलं भूषणपर्यामि-  
वारणेषु । मण्डने युमपि वाधते ॥ भविष्णुः । सहिष्णुः ।  
रोचिष्णुः । वृत्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । वरिष्णुः । प्रजनिष्णुः ॥  
अपत्रपिष्णुः ॥ इनन्तानां छन्दसीत्विके । धारयिष्णुः ॥  
निराकरिष्णुरिति वक्तव्यम् ॥

भदिपतिपचासुदि ॥ १७ ॥

उद्युपपद एभ्य इष्णुञ् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु ।  
उन्नदिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पदिष्णुः ॥ यथासंख्यं नास्ति ॥

जिभुवोः स्नुक् ॥ १८ ॥

आभ्यां स्नुग् भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जिष्णुः ।  
भूष्णुः ॥

ग्लान्तास्थान्निपविपरिमृजां स्नुः ॥ १९ ॥

एभ्यः स्नुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । ग्लान्ताः ।  
ग्लान्त्सुः । स्नासुः । वेष्णुः । पष्णुः । परिमासुः ॥

वसिष्ठधिष्टपिचिपां क्रुः ॥ २० ॥

एभ्यः क्रुर्भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । वसुः । वष्टुः ।  
धृष्णुः । चिष्टुः ॥

शमामष्टानां विनिष्णु ॥ २१ ॥

शमादीनामष्टानां विनिष्णु भवति तच्छीलादिषु



कर्तृषु । शान्यतीति शमी । एवं दमी । तमीन शमी ।  
भमी । चमी । कमी । उन्मादी । अष्टानामिति किम ?  
असिता ॥

युजभजभुजद्विपद् ह्रदुह्रदुप्राङ्क्रीडत्यना-  
नुखाङ्ग्यमाङ्ग्यतरन्नाभ्याङ्ङनां च ॥२२॥

एभ्यो विनिष् भवति । तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥ युजिर  
युज योगी ॥ भज भागी ॥ भुज भुजो । भोगी । द्विप ।  
द्विपो ॥ द्रुह । द्रोही । दुह टोही ॥ दुप टोपी ॥ आङ्  
क्रीड । आक्रीडी ॥ त्यज त्यागी ॥ अनुसथ अनुरोधो ॥  
आङ्ग्यम । आगामी ॥ आङ् वस । आयामी । रजज ।  
रागी ॥ अभ्याङ्ङन । अभ्याघातो ॥

समि सृजिष्टचिष्वरित्वराम् ॥ २३ ॥

सम्युपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । स-  
मर्गी । सम्पर्की । सञ्चूरी । सखरी ॥ मानुष्यत्वाद्  
इमः ॥

वौ विचकत्यथन्भुकपलपाम् ॥ २४ ॥

वाहुपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । वि-  
चकी । विकली । मियथी । विकापी । विनापी ॥

मे द्रुनथवद्वसलपाम् ॥ २५ ॥

प्र उपपद एभ्यो विनिष् भवति तच्छीलादिषु । प्र-

घ्रावी । प्रमाथी । प्रयादी । वस निवास एव । प्रव,मी ।  
प्रलापी ॥

**परौ सृदहोः ॥ २६ ॥**

परावुपपदे सृदहोर्धिनिष् भवति तच्छीलादिषु ।  
'परिसारी । परिटाही ॥ अस्तिविवक्षायामिना मिद्धम ।  
विनिष् किमर्थः । यथा प्रयामोऽस्यास्तीति प्रयामी ।  
प्रयामी । विसारी । विटाही । विशादी । अनुवादी ।  
मयादी । शिवादी । भक्षारी । व्यभिचारी । विघातो ।  
विद्रावी । रोगीत्यादय ॥ तच्छीलादिविवक्षाया लन भा  
भूदिति यचनम् ॥

**क्षिपरटवद्वारिदेविभ्यो वुष् च ॥ २७ ॥**

परावुपपद एभ्यो वुष् भवति विनिष् च तच्छीला  
दिषु ॥ परिक्षेपक । परिक्षेपो ॥ परिवाटक । परि  
वाटी ॥ परिवादक । परिवादी । परिवादयतौत्यर्थेऽप्ये  
वम् ॥ परिदेवत इति परिदेवकः । परिदेवी । कटि  
देविभ्या विनिष्पेवेचके ॥ वुष्पहण ताच्छोन्निर्केषु वाम  
रूपविधिर्नास्तीति प्रापनार्थम् ॥

**निन्दहिंसक्लिशखादानेकस्वरदिनाशि व्या-  
भाषासूयां वुञ् ॥ २८ ॥**

एभ्यो वुञ् भवति तच्छीलादिषु । निन्दक । हिमक ।  
क्लिशकः । खादक । गणक ॥ टरिटादयः । अनेक  
स्वराद्ये अस्थिके ॥ विनाशगतोऽपि विनाशक । व्याभा

पकः । अक्षयकः । कण्डूगादिभ्योऽसूयादेर्वानिकम्बरादिति ।  
पुनर्वृष्प्रक्षणे प्रकृतोऽपि घिनिण् न स्यादिति ॥

देविक्रुशोच्चोपसर्ग ॥ २६ ॥

उपसर्गं उपपदे देवयतेः क्रुशय वुञ् भवति तच्छीला-  
दिषु ॥ आदेयकः । परितेवक । क्रीडायामिधाभिधानम् ॥  
आक्रोशकः ॥ उपसर्गं इति किम् ? देवयिता । क्रीडा ॥

क्रुधिमण्डचलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ३० ॥

एभ्यो युर्भवति तच्छीलादिषु । अर्थशब्दः प्रत्येकनभि-  
सम्बध्यते । क्रुध्यर्थात् । क्रोधनः । क्रीपनः ॥ मण्ड-  
र्थात् । मण्डनः । भूषणः ॥ चल्यर्थात् । चलनः । कम्पनः ॥  
शब्दार्थात् । शब्द इति लिङ्गमिनन्तं चोरादिकमित्येके ।  
शब्दनः । रक्षणः । कथम् ? पठिता विद्याम् । अभिधा-  
नाच्चलिशब्दार्थाभ्यामकर्मकाभ्यामिति ॥

रुचादेश्च व्यञ्जनादेः ॥ ३१ ॥

रुचादेश्च व्यञ्जनादेश्चुर्भवति तच्छीलादिषु । येभ्य  
आत्मनेभाषः श्रूयते ते रुचप्रकारा गणे डानुबन्धवर्जिता  
इति । रोचनः । वर्त्तनः । वर्धनः ॥ रुचादिरिति किम् ?  
भविता । शयिता ॥ व्यञ्जनादेरिति किम् ? एधिता ॥  
आदिप्रहणं किम् ? लुगुपनः । तितिघणः । मीमांसनः ॥  
धीमत्तन इत्यत्रापि स्यात् । एभ्योऽन्ये रुचादयो व्यञ्ज-  
नान्ता इति ॥ कथम् ? वसिता वस्त्रम् । अभिधानादि-  
हास्यकर्मकेभ्य एव ॥

जुचङ्गस्यदङ्गस्यखङ्गविज्वलशुचलपपतपदाम्

॥ ३२ ॥

एभ्यो युर्म भवति तच्छोलादिषु । शु इति सौतो धातु-  
र्गती । लवनः ॥ चङ्गुतणः । दङ्गुतणः । यम्यानि [का०  
३. ६. ४८] इति यलोपः ॥ मरणः । यर्धनः । ज्वननः ।  
शोचनः । अभिलषणः । प्रपतनः । प्रपटनः ॥ चलना-  
द्योना प्रहण सकर्मकाद्यम् । पतिपदिभ्यामुकजा याधित-  
त्वाद् युप्राण्ययैः यचनम् । तच्छोनिक्तेषु वासरुपविधि-  
र्नास्तीति समावेशोऽपि दृश्यते चेद् यथा विकल्पो । विक-  
ल्पन इति । भासुरम् । भाष्यम् । भामनमिति । जाग-  
रिता । जागरुक इति । यर्धियः । यर्धन इति । अपम-  
यिता । अपसायुवः । अपनयण इति । एवं सति मज्ज-  
कार्यमित्येके ।

न यान्तसूट्रौपदोक्षाम् ॥ ३३ ॥

गकारान्तानां सूट्रौपदोक्षां च युर्म भवति तच्छोला-  
दिषु । यान्तानां कृष्णादितात् सूट्रौपदोक्षां च क्वादि-  
खाद्यः प्रातः प्रतिपिभ्यत । शोयिता । श्यायिता । य-  
यिता । शुटिता । दीयिता । शोयिता ३ अरिगुणम्  
इति नञ्यादित्वात् । शोये शो युं वापत एव । शोयि ।  
प्रहणं भामदयसिधिरपि भ्रष्टत इति प्रापमार्यम् । नत-  
तवपि भ्यात् । शोयिता । शोय इति । तथा कामुज ।  
कमजः । कम्प इति ।

शुकमगसहनृपभस्यालपपतपदासुकञ् ॥३४॥

एभ्य उक्तञ् भवति तच्छीलादिषु । शारुकः । का  
मुकः । आशासुक । आघातुक । धर्षुक । प्रभातुक ।  
उपस्यायक । अपलापुकः । प्रपातुक । प्रपातुकः ॥

वृड् भिक्षिलुण्टिजल्पिकुड्वां पाकः ॥३५॥

एभ्यः पाको भवति तच्छीलादिषु । वराक । वराकी ।  
भिक्षाक । भिक्षाकी । लुण्टाक । लुण्टाकी । जल्पाक ।  
जल्पाकी । कुडाक । कुडाकी । वृत्रसु । वरिता ॥ पकारो  
नदाद्यर्थ ।

प्रे जुसुवोरिन् ॥ ३६ ॥

प्र उपपदे जवत् सवत् इन भवति तच्छीलादिषु ।  
प्रजवी । पु प्रसवे । प्रसवी ॥

जौत्तृच्चिविथिपरिभूवसाभ्यसाव्यघां च ॥३७॥

एभ्य इन भवति तच्छीलादिषु । जि । जयी । इन् ।  
गत्ययी ॥ वृड् । आदरी ॥ वि । चयी ॥ विथि । विथयी ॥  
परिभू । परिभवी ॥ टुवम । यमी ॥ अभ्यम । अभ्यमी ॥  
न व्यघत इति । अय्ययी ॥ तच्छीलादिविषयाया इन  
मा भूदिति वचनम् ॥

दयिपतिगृहिस्पृहिश्चिद्वातन्द्रानिद्राभ्य आजुः

॥ ३८ ॥

एभ्य आतुर्भवति तच्छीलादिषु । दय । दयातुः ॥

पतिष्टद्विसृष्टयशुरादाविनन्ताः । पतयालुः । गृहयालुः ॥  
 सृष्टयालुः ॥ अत्यूर्वा धाञ् । अहालुः ॥ तन्द्रा इति मीत्रो  
 धातुः । तन्द्रालुः ॥ निपूर्वो द्रा । निद्रालुः ॥ शयालुरिति  
 वक्तव्यम् ॥ कथं हृदयालुः । हृदयमस्वासीति विवचाया-  
 मालुस्त्रुतिरुद्धितः ॥

**शदिसदिधेड्दासिभरो रुः ॥ ३१ ॥**

एभ्यो रुर्भवति तच्छीलादिषु । शङ्कुः । सङ्कुः । धारुः ॥  
 ददाति दयति यच्छति द्यति वा । डारुः ॥ मिञ् बन्धने ।  
 मेरुः ॥

**सृदिषसां सरक् ॥ ४० ॥**

एभ्यो सरक् भवति तच्छीलादिषु । सिसर्त्ति सरति  
 वा । समरः । अशरः ॥ युक्तरपावपिवचनात् । सरणः ।  
 सत्वरः ॥ घञ् । घञ् प्रकृत्यन्तरम् ॥

**सिदिभासिभन्जां घुरः ॥ ४१ ॥**

एभ्यो घुरो भवति तच्छीलादिषु । मेद्यतीति मेदुर ।  
 भासत इति भासुरः ॥ भव्यते स्वयमेवेति कर्मकर्त्तव्येषा-  
 मिधानात् । भङ्गुरं काठम् । यत्तु परं भवति ततस्तत्रैव ।  
 भठहा ।

**छिदिभिदिविदां कुरः ॥ ४२ ॥**

एभ्यः कुरो भवति तच्छीलादिषु । छिदुरम् । भिदु-  
 रम् । वेत्तीति विदुरः ॥ छिदिभिद्योः कर्मकर्त्तव्येषाभि-

धानात् ॥ केचिदकर्मकर्त्तव्यमपि । दीपान्यकारभिदुरो दृगा-  
रिपक्षच्छिदुर इति ॥

**जागुरुकः ॥ ४३ ॥**

जागर्तेरुको भवति तच्छीलादिषु । जागरक ॥

**चेक्रोयितान्तानां यन्निजपिदंशिवदाम् ॥ ४४ ॥**

चेक्रोयितान्तानामेपामूको भवति तच्छीलादिषु । वा  
यलूक । जल्लूक । दन्तशूक । वावदूक ॥ सासदि-  
चापलिवावदिपापतयाऽपि चेक्रोयितान्ताः किप्रत्यये सति  
निपात्यन्ते ॥

**तस्य लुगचि ॥ ४५ ॥**

तस्य चक्रायितस्य लुग् भवति तच्छीलादिषु । अचि-  
पर । श्लोत्रवः । पोपुव । व्यञ्जनान्तात् सिद्ध एव । केचि-  
योग विभजन्ति । तेन वाभवीति । शरटीति सिद्धम् ॥

**ततो यातेर्वरः ॥ ४६ ॥**

ततो चे क्रोयितान्ताद् यातेर्वरा भवति तच्छीलादिषु ।  
गायावर ॥ वरे विषयभूतेऽस्य च लोपे यस्य व्यञ्जने लोपः  
स्यात् ॥

**कसिपिसिभासीशस्याप्रमदा च ॥ ४७ ॥**

एषा वरो भवति तच्छीलादिषु । कस्वर । दीवर ।  
मास्वरः । ईस्वरः । स्यावरः । प्रमदर ॥

**हृजोष्णशं कुरष् ॥ ४८ ॥**

एषां करव् भवति तच्छीलादिषु । सत्वरः । जित्वरः ।  
इत्यरः । नश्वरः ॥ करव् नटादी । सत्वरौ ॥

**गमस्त च ॥ ४६ ॥**

गमः करव् भवति तच्छीलादिषु तकारयान्तादिषु ।  
गत्वरः । गत्वरौ ॥

**द्वीपिकम्पजसिहिंसिकमिस्मिनमां रः । ५० ॥**

एषां रौ भवति तच्छीलादिषु । द्वीपः । कम्पः । नक्ष-  
पूर्वा जसु मोक्षणे । अजस्तः । हिंस्रः । कम्पः । स्मिरः ।  
नम्नः । युरपि दृश्यते । कम्पनः । कम्पनः ॥

**सनस्ताशंसिभिञ्जासुः ॥ ५१ ॥**

सनस्तस्याशंसिभिञ्जे उर्भवति तच्छीलादिषु । त्रि-  
कीर्णः । आशः शामि इच्छावामिति न्यायः पाठः । आ-  
शंसुः । भिञ्जुः । अन्तयज्ञेण सनु दान इति गङ्गानिरा-  
सायम् ॥

**विन्दुच्छु च ॥ ५२ ॥**

विन्दुश्छुरिति निपात्यते तच्छीलादिषु । अभि-  
धानाद् विन्दुश्छुरिति । विन्दुः । इषु इच्छावाम् । इच्छुः ॥  
कश्चम् ? विदि अवयवे । विन्दुः स्तोत्रपर्यायः । मंडा-  
गम्द शीघ्रादिक इति ॥

**आद्ववर्णोपधालोपिनां विद्वे च ॥ ५३ ॥**

आद्वन्तस्य । ऋवर्णान्तस्य । उपधालोपिनस्य किर-



वति तच्छीलादिषु । तल्लन्ध्रियोगे च हे उन्नी भवनः ।  
 हुपाञ् । दधिः ॥ ऋवर्णान्तास्य । चक्रिः । सस्त्रिः ॥ उपधा-  
 चोपिनय । जनो जन । लज्जिः ॥ एते भाषायां रूढाः ।  
 अन्त्ये प्रयोगादनुसर्त्तव्याः ॥

### दृषिष्टपिस्त्रपां नजिङ् ॥ ५४ ॥

एषां नजिङ् भवति तच्छीलादिषु । दृष्णक् । धृष्णक् ।  
 स्वप्नक् ॥ धृषेर्नञ्चन्त्ये के ॥

### शृवन्द्योऽगारुः ॥ ५५ ॥

शृणार्तेर्षन्दतेऽगारुर्भवति तच्छीलादिषु । शरारुः ।  
 वन्दारु ॥

### भियो बग्लुकी च ॥ ५६ ॥

विभित्ते रग्लुकी च भवतस्तच्छीलादिषु । भीरुः ।  
 भीलुः । भीरुकः । भोलुक ॥ को बहुनाथ एव ॥

### क्विब् क्वाजिपृधुर्वीभासात् ॥ ५७ ॥

एषा क्विब् भवति तच्छीलादिषु । विभ्राद् । वि-  
 भाजौ ॥ पुः । पुनौ ॥ धूः । धुरौ ॥ भाः । भासौ ॥ तच्छी-  
 लिक्षवाधनार्थं पुनः क्विब्वचनम् ॥

### दृतिगमोर्द्वे च ॥ ५८ ॥

दृत्तर्गमेथ क्विब् भवति तच्छीलादिषु । द्वे चोक्ती  
 भवतः । दिशुत् । जगत् ॥

### भुवो डुविशंप्रेषु ॥ ५९ ॥

विशंप्रेषूपदट्टु सुपो दुर्भवति । विभुः । यभुः ।  
प्रभुः । एकरोऽन्यस्वरादिसोपार्थः ॥

**कर्माणि धेटः डन् ॥ ६० ॥**

कर्माणि कारके धेटो धातो डन् भवति । यकारो न  
दायर्थः । धयति तामिति धात्री । स्तनदायिनी । धाम  
लक्ष्मी बोध्यते ॥ केषिद् दधातेरपीच्छन्ति । दधाति ता  
भेषज्यार्थमिति धात्री । संज्ञाशब्दत्वाद् विशेषाभावः ॥

**नीदाप्शसुयुजस्तुतदसिचिचमिहधतदंश-  
नहां करणे ॥ ६१ ॥**

एषां करणे कारके डन् भवति । नीञ् । नेवस् ॥ दाप्  
सवने । टावम् ॥ यञ् हिमायाम् । शस्त्रम् ॥ यु । द्योतम् ॥  
युजिर् । धांक्षम् ॥ हुज् । स्तोत्रम् । तुद् । तोक्षम् ।  
पिञ् । सेवम् ॥ पिच । सेक्षम् ॥ मिह । सिद्धम् ॥ पत्स्र ।  
पत्स्रम् ॥ दन्त्य । दंष्ट्रा । नदय स्त्रियामादा ॥ नध । नदी ॥

**हलङ्गकरणेः पुत्रः ॥ ६२ ॥**

पूप् पूडो वा करणे डन् भवति । नमेत् करण हल  
शूकरयोरयग्रवः स्यात् । हलस्य पोत्रम् । शूकरस्य पोत्रम् ।  
सुखमित्यर्थः ॥ सर्वधातुभ्यः द्वित्रित्वस्य प्रपञ्चार्थम् ॥

**अत्तिलधूसूखनिसिहचरिभा इवन् ॥ ६३ ॥**

अभ्यः करण इवन् भवति । अरिषम् । खविषम् ॥ धू

विधूनने । धवित्तम ॥ प प्रेरणे । सवित्तम ॥ सुनित्तम ।  
सहित्तम ॥ चर गत्यर्थः चरित्तम ॥

**पुवः संज्ञायाम् ॥ ६४ ॥**

पूज पूढो वा करण इत्तम भवति मज्ञाया गस्यमा-  
नायाम । पदित्त यज्ञोपवीतम । पधित्ता नान नटो ॥

**ऋषिदेवतयोः कर्त्तरि ॥ ६५ ॥**

पुव ऋषो देवताया च कर्त्तरि इत्तम भवति । पुनातोति  
पवित्तोऽयमृषिः । पवित्तोऽयमग्नि ॥ कोचत् करणमनुवत्  
यथासंख्यमस्यभमिच्छन्ति विवक्षाया को विगेष इति ॥

**अनुबन्धमतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः ज्ञाः ॥ ६६ ॥**

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम । पूजा सत्कारः ॥ अनु-  
बन्धेभ्या मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च वर्त्तमाने को भवति । भागे  
वर्मणि कर्त्तरि च यथामग्नवम् । जिमिटा । मित्र ।  
ध्वित्तिटा । द्विषः । मन्वर्थात् । राज्ञा मत । राज्ञा  
मिटः ॥ बुद्धार्थात् । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा ज्ञाते ।  
पूजार्थात् । राज्ञा प्रवित्त । राज्ञामर्चित ॥ अन्यत्रापोति  
पचगात् ॥

शोनितो रनित क्षान्त आङ्गुटो जष्ट इत्यपि ।

कष्टश्च रुषितयोभावमि-याहृत इत्यपि ॥

हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथाभौ मयताद्यतौ ।

कष्ट मविष्यतोत्याहुरमृता पूर्वत स्मृता ॥

तथा श्रुत । यजित । शाजित । विप । क्षिभ ।

तदा इत्यादयः । वर्त्तमाने भूतो माघी च क्रियाचर्णा-  
ऽस्येव । विवक्षा गरीयसीति वचनम् ॥

**उषादयो भूतेऽपि ॥ ६७ ॥**

उषादयः प्रत्यया वर्त्तमाने भूतेऽपि भवन्ति ॥ केचिद्  
वर्त्तमाने । करोतीति काश्च । वातीति वायुः ॥ केचिद्  
भूतेऽपि । हृत्तं तदिति वर्त्तं । भसित तदिति भस्म ॥  
ग्रहविप्रत्ययावगमो व्युत्पत्त्यावपि रूढित एष ॥

**भविष्यति गस्यादयः ॥ ६८ ॥**

गमोत्वे वसादय शब्दा शीघ्रादिका भविष्यति काले  
साधवो भवन्ति । गमादिभ्यो भविष्यत्कालहृत्तिभ्य इम  
स्यादित्यर्थ । ग्रामं गमो । ग्राममागामो । भावो ॥ श्वस्त-  
नीविपवेऽपि भवन्ति । श्वो ग्रामं गमो । पदार्थश्वस्तने ।  
श्वो ग्राम गन्तेति प्राप्तम् ॥

**वृणुतुमौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ ६९ ॥**

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्त्तमाना  
दातोर्वृणुतुमौ भवतः । पाचको व्रजति । पञ्चु व्रजति ।  
पच्यामीति ह्रत्वा व्रजतीत्यर्थ ॥ क्रियायामिति क्रिम  
भिक्षिष्य इत्यस्य लटा ॥ क्रियार्थायामिति क्रिम  
धाववस्ते भविष्यति दृष्टः ॥ वृणुतुमौ ह्रत्वादिनिवृत्त्य  
र्थम् । तुभ्रावमेवाभिधत्ते ॥

**भाववाचिनश्च ॥ ७० ॥**

क्रियाया क्रियार्थायामुपपदे भविष्यत्यर्थे वर्त्तमाना-

दातोर्भाववाचिनश्च प्रत्यया भवन्ति । पाकाय व्रजति ।  
पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति ॥ तुमि नित्यप्राप्ति वचन  
यामरूपविधिरत्र प्रकरणे नास्तीति ॥

### कर्मणि चाण् ॥ ७१ ॥

क्रियाया क्रियार्थाया कर्मणि चोपपदे भविष्यत्पर्ये  
वर्त्तमानादातोरण् भवति । कारुडलायी व्रजति ।  
गोदायी व्रजति । गोसख्यायी व्रजति । मामगायी व्रजति ।  
सुरापायी व्रजति ॥

### शन्त्वानौ स्वसंहितौ शेषे च ॥ ७२ ॥

शन्तृङ्सहचरित आन इह शृङ्घते ॥ क्रियायां क्रिया-  
र्थाया कर्मणि चोपपदे शेषे च भविष्यत्पर्ये वर्त्तमानादातोः  
शन्तृङानशो स्वेन संहितो भवतः । करिष्यन् व्रजति ।  
करिष्यमाणो व्रजति ॥ कट करिष्यन् व्रजति । कट करि-  
ष्यमाणो व्रजति ॥ शेषे च । करिष्यन् । करिष्यमाणः ।  
हे करिष्यन् । हे करिष्यमाणः ॥

॥ इति दीर्गमिच्छां प्रथो कृतसु चतुर्थः पाठः समाप्तः ॥



### अद्वयविशस्मृ शोकात् इज् ॥ १ ॥

एषा षष् भवति । आनुबन्धजोः कर्त्तु [ का०  
४ ६. ५६ ] इति कत्वगत्वार्थे । अनुबन्ध इत्यशार्थः ।

पद्यते । पत्यते । अपादि । पेदे वा । पाटः ॥ एवं रोगः ।  
वेशः । स्वर्गो नाम चयव्याधिष । ओकः ॥

**सृ स्थिरव्याधयोः ॥ २ ॥**

सर्त्तैः स्थिरे व्याधौ च नर्त्तरि घञ् भवति । सरति  
कान्तान्तरमिति सारः । स्थिरोऽर्थः ॥ अतीसारी व्याधिः ।  
इत्यस्य दीर्घता ॥ सरत्यनेनेति सारो बलम् । विसरत्यने-  
नेति विसारो मत्स्यः । मंत्रागच्चात् करण एव मिडः ॥  
यद्येष पद्यतेऽनेनेति पाटो भविष्यति । सत्वम् । प्रपद्यार्थं  
र्षादिगहणम् ॥

**भावे ॥ ३ ॥**

सवेस्मादातीर्भावे घञ् भवति । पाकः । पाको ।  
पाकाः । भवत्यर्थः । क्रियामामान्य इह हि सिद्धताम्यः रक्ष-  
भूत इति द्विवचनबहुवचने स्तः ॥

**अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ४ ॥**

कर्त्तृवर्जिते कारके भावे च मंत्राया गम्यमानायां घञ्  
भवति । प्रकुर्वन्ति तस्मिन्नि प्रावारः । प्रास्यत इति प्राभ ।  
आहरन्ति तस्मित्याहारः प्रसौटन्त्यपिन् नयनमनामीति  
प्रासाटः । द्योर्धन्त एभिरिति टाग । ज्ञायतेऽनेनेति  
जारः ॥ अकर्त्तराति किम् ? नदतीति नटः शोणः ॥  
असन्नायामपि । टाद्यो दत्तः । लाभो लब्धः ॥ कारकप्रद्वर्णं  
प्रसञ्ज नेज्ज्मासञ्जापनार्थम् ॥

**सर्वस्मात् परिभाषे ॥ ५ ॥**

परिमेषत्वात् परिमाणम् । परिमाणविषये यत्समाना  
 सर्वम्प्रादातोपेक्ष भवति । कर्तृवर्जिते कारके भावे च  
 सज्ञाया गन्धमानावात् । सन्ध्याप्रश्नादिव्या परिमाणम् ।  
 एकस्यलक्षणनिघातः । हो शूर्पनिघ्याधौ । प्रखनिययः ।  
 द्राणावज्ञाय । अलो बाधकत्वात् सर्वम्प्राद्विष्यति ।  
 सर्वम्प्रादिति ज्ञापयति । धात्वाश्रितः प्रत्ययो घञा बाध्यते  
 न त्वर्याश्रित इति । तेन । एका तिनोच्छ्रितिः । हे  
 सुतो तेनख । तिरिव ॥ एकं स्रवणम् । हे प्रस्थाने । युट्  
 सिद्धः ॥ कथम् एकी निययः । अप्यधिकारात् ॥

**इडाभ्यां च ॥ ६ ॥**

इड आकारान्ताच्च धातोर्घञ् भवति । अनोऽप-  
 वादः । भावेऽकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायामित्यविशेषेऽधि-  
 कारो द्रष्टव्यः ॥ अध्ययनम् अधीयते वा । अध्यायः ॥  
 उपेत्याधीयते यस्मात् । उपाध्यायः । उपाध्याया ।  
 उपाध्यायी । इडो घञ् नदादौ विभाषयेति । आकारान्-  
 ताच्च । दायः । धायः ॥

**उपसर्गं रुवः ॥ ७ ॥**

उपसर्गं उपपदे रौतेर्घञ् भवति । सरावः । उप-  
 रावः ॥ उपसर्गं इति किम् ? रुवः ॥ साराविषमित्यत्र  
 इवुण् बाधकः ॥

**ससि दुवः ॥ ८ ॥**

सस्युपपदे दुनार्तेर्घञ् भवति । सन्दाव । सस्योर्-  
 किम् ? दुवः ॥

## युद्गुवोरुदि च ॥ ९ ॥

उद्युपपदे सभि च युद्गुभ्यां घञ् भवति । उद्यावः ।  
 उद्गावः ॥ संयावः । मन्त्राव एवेति केचित् ॥ उदि चेति,  
 किम् । ययः । द्रवः ॥ अथ्यधिकाराद् यावः । द्रावः ॥  
 दाव इति च स्यात् ॥ तथा शारी वायुः । शारः  
 शरलः । नीशारः प्रावरणम् । ऋचस्य दीर्घता ॥

## अिनोभूधोऽनुपसर्गे ॥ १० ॥

एभ्योऽनुपसर्गे घञ् भवति । आयः । नायः । भावः ॥  
 अनुपसर्ग इति किम् ? प्रययः । प्रणयः । प्रभयः । कथं  
 प्रकृष्टो भावः । प्रभावः । अनुगतो भावः । अनुभावः ।  
 विगतो भावः । विभावः ॥ अथ्यधिकारात् । नय इति च ॥

## क्षुभ्यां वौ ॥ ११ ॥

वावुपपद आभ्यां घञ् भवति । विद्यावः । विद्यावः ॥

## स्वध्व प्रथनेऽशब्दे ॥ १२ ॥

प्रथन विस्तोर्णता । स्तृणार्तर्घञ् भवति  
 प्रथनेऽभिधेये । तच्चेत् प्रथनं शब्दविषये न स्यात् ।  
 पठस्य विस्तारः ॥ अशब्द इति किम् ? वाक्यस्य वि-  
 विस्तारः । प्रथन इति किम् ? पठस्य विस्तारः ॥

## प्रे चायज्ञे ॥ १३ ॥

प्रे चोपपदे स्तृणार्तर्घञ् भवति यज्ञाटन्त्र ।  
 प्रस्तारः ॥ तच्चेत् । विधिप्रस्तारः ॥



छन्दो नाम्नि च ॥ १४ ॥

छन्दमां संज्ञाविषये स्तृणातेर्घञ् भवति । प्रस्तारप-  
द्वृत्तिः । विष्टारपद्वृत्तिः । आस्तारपद्वृत्तिः ॥

मे द्रु सुश्रुवः ॥ १५ ॥

प्र उपपद् एभ्यो घञ् भवति । प्रद्रावः । प्रस्तावः ।  
प्रथावः ॥ कथं थावः । अप्यधिकारात् ॥

निद्योऽवोदोः ॥ १६ ॥

अवोदोरुपपदयोर्निद्यो घञ् भवति । अवनायः । उ-  
त्रायः । कथम् उद्यतो नयः । उन्नयः । अप्यधिकाराद् वा ॥

निरभ्योः पूल्पोः ॥ १७ ॥

निरभ्योरुपपदयोर्नैथामंस्यं पूल्पोर्घञ् भवति ।  
निष्ठावः । अमिनावः ॥

यज्ञे समि सुवः ॥ १८ ॥

सम्युपपत्ते स्तौतेर्घञ् भवति यज्ञविषये । समेत्सु  
सुवन्ति यस्मिन् । संस्तावो देवः । संस्तवोऽन्यः ॥

उन्नयोगिरः ॥ १९ ॥

उन्नोरुपपदयोगिरतेर्घञ् भवति । उन्नारः ।  
निगारः । उन्नानिति किम् ? गरः ॥

किरो धान्ये ॥ २० ॥

उन्नोरुपपदवोर्धान्यविषये वर्त्तमानात् किरतेर्घञ्

भवति । उक्तारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य ॥ धान्य  
इति किम् ? पुष्पोत्करः । पुष्पनिकरः ॥ किरतेरिति  
किम् ? कृत्स्नं हिंसायाम् । धान्यनिकरः ॥

नौ टञः ॥ २१ ॥

नावुपपदे हञो, धातोर्घञ् भवति धान्येऽभिधेये ।  
नौवारा वाँहव । इत्यस्य टोघंता ॥

उद्दि श्चिपुवोः ॥ २२ ॥

उद्युपपदे श्चिपूष्भ्यां- घञ् भवति । उच्छानः ।  
उत्पायः ॥ कथम् उच्छवः । प्रत्यधिकारात् ॥

ग्रहञ्च ॥ २३ ॥

उद्युपपदे ग्रहेय घञ् भवति । उदृयाह । भाषावाम  
पीति मतम् ॥

अवन्योराक्रोशे ॥ २४ ॥

अवन्योरुपपदवीराक्रोशे गम्यमाने ग्रहेर्घञ् भवति  
अवपाहस्ते-हपल । निगाहस्ते हपल ॥ आक्रोश इति  
किम् ? अवग्रहः पदस्य । नियहवीरस्य ।

प्रे लिप्सायाम् ॥ २५ ॥

प्रे उपपदे लिप्सायां ग्रहेर्घञ् भवति । पात्रपयादि  
चरति भिक्षुः ॥ लिप्सायामिति किम् । प्रयह ॥

समि सुटौ ॥ २६ ॥

सम्युपपदे यद्द्वैर्घञ् भवति सुष्टावर्धे । संग्राहो  
 भङ्गस्य ॥ सुष्टाविति किम् ? संप्रहः ॥ अत्र, श्रोतं  
 वचनाविशेषो मुष्टिरिह गृह्यते । एकः प्राक्संप्रहः ।  
 सर्वस्मात्परिमाणे [का० ४, ५, ५.] इति भिन्नम् ॥

परौ यज्ञे ॥ २७ ॥

परावुपपदे यज्ञविषये यद्द्वैर्घञ् भवति । उत्तरप-  
 रियाहः ॥ यज्ञ इति किम् ? परिग्रहः ॥

वावे वर्षमतिवन्दे ॥ २८ ॥

अत्र उपपदे यद्द्वैर्घञ् भवति वा वर्षमतिवन्देऽर्थे ।  
 अत्रग्राहो वर्षस्य । अत्रग्राहो वा ॥

प्रे रश्मौ ॥ २९ ॥

प्र उपपदे यद्द्वैर्घञ् भवति वा रश्मिः (अर्थे) । प्राग्रहः ।  
 अत्रग्राहो वा ॥ रश्मिरिह रज्जुस्यते ॥

वणिजां च ॥ ३० ॥

वणिजा च सम्यन्धिनि तुनासूत्रेऽर्थे प्र उपपदे य-  
 द्वैर्घञ् भवति वा । तुनाप्रग्राहेण चरति । तुनाप्रय-  
 ह्येण वा चरति वणिक् ॥

हृषोतेराच्छादने ॥ ३१ ॥

प्र उपपदे हृषोतेराच्छादनेऽर्थे यज्ञ, भवति वा ।  
 प्रावारः । पावरः । आहपूर्वोऽयम् ॥

आडि बलुवोः ॥ ३२ ॥

। आद्युपपदे रीतेः भवतेष्वञ् भवति वा । आ  
रायः । आरव । आग्राव । आग्रवः ॥

परौ भवोऽवेज्ञाने ॥ ३३ ॥

परानुपपदे भवतेष्वञ् भवति वा । अवज्ञानेऽर्थे ।  
परिभाव । परिभव ॥ अवेज्ञान इति किम् ? स  
र्वतो भवन परिभव ॥

चेसु हस्तादाने ॥ ३४ ॥

हस्तादानविषये चिनोतेष्वञ् भवति । पुष्पप्रचायः ॥  
। हस्तादानग्रहण प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । तेन हृत्पात्रे फल  
प्रचय करोति ॥ अप्यधिकारात् स्तेवे न स्यात् । हस्तेन  
फलप्रचय कराति चौरः ॥

शरीरनिवासयोः कक्षादेः ॥ ३५ ॥

चिनोतेः शरीरनिवासे चार्थे घञ् भवति । आदेश  
को भवति । चोयतेऽसौ । काय शरीरम् । निचोयतेस्त्रि-  
वृत्ति निकायो निवास ॥ अप्यधिकाराच्चितिराश्लो-  
रपि । आचोयतेऽसौ । आकाययिति । गोमयनिकाय ॥  
काय काठनिषय । बहुत्वमात्रविवक्षयेति ॥

सङ्घे चानोत्तराधये ॥ ३६ ॥

साङ्गिना समूहः सङ्घ उच्यते ॥ अनोत्तराधये सङ्घे  
षार्थे चिनोतेष्वञ् भवति । कक्षादेः । धैयाकरणनिकायः ।  
पत्नीत्तराध्यय इति किम् ? गुणनिषय ॥

परित्योनीणोर्द्युताभ्येपयोः ॥ ३७ ॥

परित्योनीपपदयोर्ग्रथामस्य नो इण्भ्या घञ् भवति  
द्युताभ्येपयोः चार्थे । अभ्येपाऽचलनम् । यथापामकरण-  
मित्यर्थं । परिणयेन शारीरं हृत्ति । सर्वतो नयनेने  
त्यर्थः । एपाऽच न्याय ॥

व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ ३८ ॥

व्युपयारूपपदया पर्यायविषये वर्त्तमानाच्छेतेर्घञ्  
भवति । तव राजविशय । तव राजोपशयः । तव  
राजनि शयितु पर्याय इत्यर्थं । अस्मादेव प्रापकात् परि  
पूर्वादिण क्रमेऽर्थे घञ् भवति ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ३९ ॥

अभिविधौ गम्यमाने धातारिनुण् भवति । साङ्गोदिन  
साराविण वर्त्तत । क्रिययेषामभिव्याप्ति । इनुण्त्वात् स्यर्थे  
ऽण । युद्धपि दृश्यते । सङ्गुटन वर्त्तत ॥

कर्मन्तोहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४० ॥

क्रियाविनिमये गम्यमाने धातोर्णञ् भवति स्त्रियां  
भावे । व्यावक्रोशो । व्यावभाषो । णञ्त्वात् स्वार्थेऽण् ॥  
कचिदधिकारात् तत्र क्रियाव्यतीहारेण हडिरागमः ॥ कथ  
व्यतीचा । व्यवक्रान्तिरिति । अस्त्र्याधिकाराद् वासरूपता ॥

स्वरदृढगमिग्रहाम् अत् ॥ ४१ ॥

स्वरास्ताद् दृढगमिग्रहिव्ययात् भवति । घञोऽण्

वाद् । जयः । काः । भयः । खयः ॥ वृद्ध् वृष् वा ।  
 वरः ॥ वृद्ध् । दरः ॥ गमः । घञः ॥ सद्गोरिति निघमाद्-  
 न्यभ्य ऋकारान्तोभ्यो घञौ च । कारः । चारः ॥ दीर्घाद्-  
 लिव । कृ कर । गृ गरः ॥ भौतिर्भयमित्यल्लेख ॥ न युडा-  
 दयोऽपीति । वगः । रण इति कृत्तित्वाद्दल् ॥

**उपसर्गोऽदेः ॥ ४२ ॥**

उपसर्गे उपपदेऽदेरल् भवति । प्रसप्तः । विघ्नम ॥  
 घञलोर्ध्वञ्चुः ॥ उपसर्ग इति किम् ? घासः ॥

**नौ र्ण च ॥ ४३ ॥**

नाद्युपपदेऽदेरल् भवति ण च । निघ्नतः । म्यादः ॥

**मदेः प्रसप्तोर्ध्वे ॥ ४४ ॥**

प्रसप्तोरुपपदयोर्मदेरल् भवति चर्ध्वे । प्रसप्तः क-  
 न्यानाम् । मग्नादः कीकिलानाम् ॥

**व्यधजपोच्चात्तुपसर्गे ॥ ४५ ॥**

अनुपसर्गे व्यधजपिभ्यां मदेचाल् भवति । व्यधः ।  
 जपः । मदेः ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? आध्याधः ।  
 उपजाणः । प्रमादः ॥

**अनहसोर्वा ॥ ४६ ॥**

अनुपसर्गे आभ्यामसू भवति वा । अनः । पानः ।  
 घमः । घासः ॥ अनुपसर्ग इति किम् ? प्रस्वानः ।  
 मघामः ॥

यमः सन्नुपविषु च ॥ ४७ ॥

अनुपसर्गो सन्नुपविषु च यमेरल् भवति वा । यमः ।  
यामः । सयमः । सयामः । नियमः । नियामः । उ-  
पयमः । उपयामः । वियमः न- वियामः ॥

नौ गदनदपठस्वनाम् ॥ ४८ ॥

नानुपपट् षम्योऽल् भवति वा । निगदः । निगादः ।  
निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः ।  
निस्वानः ॥ स्वनहसोर्वा [का० ४ ५, ४६] इति षच-  
नादनुपसर्गं इह न वर्त्तते ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ४९ ॥

नादुपपटेऽनुपसर्गो च वीणाविषये क्वणतेरल् भवति  
वा । क्वणः । क्वाणः । निक्वणः । निक्वाणः ॥ चकारे  
सति वीणाग्रहणं सोपसर्गार्थम् प्रक्वणो वीणायाः । प्र-  
क्वाणः ॥

पणः परिमाणे नित्यम् ॥ ५० ॥

पणतेरल् भवति नित्यं परिमाणेऽर्थे । पणः । शक्या  
दीनामपि परिमिता सृष्टिः पण उच्यते । परिमाण इति  
किम् ? टास्याः पाणः ॥

ससुदोरजः पशुषु ॥ ५१ ॥

ससुदोरुपपदयोः पशुषु वक्तव्येऽनालजेरल् भवति । म-  
सजः पशूनाम् । समूह इत्यर्थः ॥ उदजः पशूनाम् । प्रेर

शमित्यर्थः ॥ पशुविति किम् ? समानन्वयानाम् ।  
उदात्रः खगानाम् ॥

**ग्लहोऽक्षेष् ॥ ५२ ॥**

अत्रविषये वर्तमानाद् ग्रहैरलि' लल निपात्यते ।  
अघाणां ग्लहः । ग्लहिः प्रकृत्यन्तरमित्येके । तदा प्र-  
ग्लह इति घञि प्रत्युदाहरणम् ॥

**सर्तैः प्रजनै ॥ ५३ ॥**

प्रजने गर्भप्रदेषु वर्तमानात् सर्तै रल् भवति । गथा  
मुपसर्गः । उपसारोऽन्य ॥

**ह्यो हुञ्चाभ्युपनिविषु च ॥ ५४ ॥**

पूपपदेषु ह्यतेरल् भवति हुरादेशस्य । अभिहवः ।  
उपहवः । निहवः । विहवः ॥

**आङि युद्धे ॥ ५५ ॥ ॥**

आङुपपदे ह्यतेरल् भवति युद्धेऽर्थे हुरादेशस्य ।  
आङ्गयन्ते यस्मिन् योद्धारं स आङ्गवः ॥ कथं आङ्गवन्ते  
पानाय गावो यस्मिन् । स आङ्गावो जकाधारः । अन्य-  
त्रापौति घञि च हुरादेशः ॥

**भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ५६ ॥**

अनुपसर्गस्य ह्यतेरल् भवति भावे हुरादेशस्य । हवः ।  
अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रहायः ॥

**हन्तेर्वधिस्य ॥ ५७ ॥**



अनुपसर्गस्य हन्तरन् भवति भावि धनिरादेश्य ।  
हनन वधः ॥ अप्यधिकाराच्च घातः ॥ अनुपसर्गस्येति  
किम् ? विघातः ॥

मूर्त्तिं घनिश्च ॥ ५८ ॥

मूर्त्तिः काठिन्यम् । मूर्त्तावर्थे हन्ति रन् भवति घनि,  
रादेश्य । दध्नी घन । घन दधीत्यभेदात् ॥

प्राद् गृहैकदेशे षञ् च ॥ ५९ ॥

प्राद् हन्ति रन् भवति षञ् च धनिरादेश्य गृहैक  
देशेऽर्धे । प्रघणः । प्रघाणः । गृहस्य द्विधाकृतस्य दार-  
प्रकीडाभ्यां यो वह्निर्भूतः । तत्रापोति वचनाच्छत्वम् ॥

अन्तर्धनो हनौ देशात्याधानयोः ॥ ६० ॥

एतावन्तौ निपात्येते देशात्याधानयोर्व्यासख्यम् ।  
अन्तर्धन्यते धम्निन् सोऽन्तर्धनो देशः । अर्धं जग्मते  
धम्निन स टहन । यस्योपरि काष्ठानि हन्त्यन्ते तदत्या-  
धानम् ॥

करणोऽवो विद्रुपु ॥ ६१ ॥

एपूपपटेपु हन्ति रन् भवति करणे धनिरादेश्य ।  
अथा हन्त्यतेऽनेनेति । अर्धाघन । विहन्त्यतेऽनेनेति वि-  
घन । एवं द्रुपणः । मजाया यत्वम् ॥

परौ डः ॥ ६२ ॥

परानुपपटे हन्ति र्दो भवति । करणे धनिरादेश्य ।  
परिहन्त्यतेऽनेनेति परिघः ॥ लले र्तिघः ॥

### नौ निमित्ते ॥ ६३ ॥

नातुपपदे हन्तेर्हो भवति घनिरादेशश्च निमित्ते  
यस्तुनि । निर्विशेषेण हन्त्यन्ते ज्ञायन्ते वा । निघा  
उघा । निघा शाल्वा ॥ सर्वतो निमिता आरोहत  
परिष्ठाहतश्च ॥ निमित्त इति किम ? निघातः ।

### समुदोर्गणप्रशंसयोः ॥ ६४ ॥

समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्हो भवति घनिरादेशश्च चणे  
प्रशमायाम् । सहनन सहन्यते उन्मिन्नवयवा वा । सङ्घ ॥  
उतकृष्ट हन्त्यते ज्ञायते इति । उघो मनुष्य । प्रशस्त इत्यर्थः

### उपात् क आश्रये ॥ ६५ ॥

उपाद् हन्ति को भवति । आश्रये गम्यमाने । घनि  
रादेशश्च । कृत्वीपञ्च वसति ॥

### स्तम्बेऽच्च ॥ ६६ ॥

स्तम्ब उपपदे हन्ते रज्ज् भवति कप्रत्यये घनिरादेशश्च  
स्तम्बा हन्त्यतेऽनेनेति स्तम्बश्च । स्तम्बश्चा दण्ड । स्तम्बश्चो  
यष्टि । य स्तम्बेव । ऊचित् स्तिगामान् । स्तम्बश्चा यष्टि  
रिति । अप्यधिकारात् स्यात्त्रापिबतिव्यधिहनिभ्य क  
श्वात् । आश्रूय यत्तंते । प्रज्ञा उन्मिन्निति प्रज्ञः । प्रपिन  
व्यस्यमिति प्रपी । आश्रिध्याऽनेनेत्यापि । विहन्त्यतऽ  
नेनेति विघ्न । आश्रुध्यतेऽनेनेत्याश्रुध मस्यम् । नापकादेव ।

द्वनुबन्धादधुः ॥ ६७ ॥

द्वनुबन्धाद्वातो रधुर्भवति भाव एव । टुवेपु । येपधुः ।  
टुओश्वि । श्वयधुः ॥ टुहुँ । टवधु ॥ टुवन । वमधुः ।  
येपद्व इति वामरूपत्वात् ।

द्वनुबन्धात् त्रिमक् तेन निर्हृत्ते ॥ ६८ ॥

द्वनुबन्धाद्वातो त्रिमग् भवति । तेन धात्वर्थेन निर्हृ-  
त्तेऽर्थे ॥ टुपचध । पाकेन निर्हृत्तम् । पक्त्रिमम् ॥ टुकृच् ।  
करणेन निर्हृत्तम् । कृत्रिमम् ॥ निर्हृत्तमिति कर्तरिकर्मणि  
षा । तेनेति यथा गोग ततो वा ॥

याचिविच्छिप्रच्छियजिखपिरच्छिदतां नङ् ॥ ६९ ॥

एभ्यो नच् भवति । याञ्जा । विश् । मयः । यज्ञः ।  
खप्रः । रक्षणः । यन्नः ॥

उपसर्गे दः क्तिः ॥ ७० ॥

उपसर्गे उपपदे दासंज्ञकात् किर्भवति । आदिः  
निधिः ॥ अप्यधिकाराद् अन्तर्धिः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ७१ ॥

कर्मण्युपपदे दासंज्ञकादधिकरणे च किर्भवति ।  
यासधिः । अन्धिः ॥ उपसर्गे रव्यवधानतैव । पयोनिधिः ।

स्त्रियां क्तिः ॥ ७२ ॥

स्त्रोस्त्रिहे भाष्येऽकर्त्तरि च कारके सज्ञायां किर्भवति ।

कृतिः । बुद्धि । इज्यतेऽनवेति । इष्टिः । एव श्रुतिः । श्रुतिः ।  
करणेऽपि ॥

**सातिहेतियूतिजूनयश्च ॥ ७३ ॥**

एते क्लिप्तत्वया निपात्यन्ते स्त्रियाम् । सिनोतेः सनो-  
नेवां सातिः । हिनोतेऽङ्गितिः । यौत्यूतिः । जनतेर्जूतिः ॥

**भावे पचिगापास्त्राभ्यः ॥ ७४ ॥**

एभ्यो भावे स्त्रिया क्लिर्भवति । पचेः पानुबन्धत्वाद्धि-  
प्राप्ते । पक्ति ॥ तथा । आतयोपमर्गे [का० ४ ५ ८४] ।  
सङ्गौति । प्रपोति । सस्थिति ॥ अप्यधिकारात् सस्या ।  
ध्यवस्था ॥

**व्रज्यजो क्वप् ॥ ७५ ॥**

भावे स्त्रियामाभ्या क्वव भवति । व्रज्या । इज्या । इष्टि-  
रिच्छापि भावे ॥

**समजासनिसटनिपतिशौड्सुविद्यटिचरि-  
मनिभ्रजिगा संज्ञायाम् ॥ ७६ ॥**

एभ्य सञ्जायां भावे क्वव भवति स्त्रियाम् । समज्या ।  
आस्या । निषोदन्यस्यामिति निपत्या । निपतन्वस्यामिति  
निपत्या । शेरतेऽस्यामिति शय्या । अधिकरणेऽपि । सतन  
सुत्या । विद्या । करणेऽपि । अट्टेऽप्येकीयितान्तादेवाभिधा-  
नाद् अटाया । परिपूर्वादेव संज्ञे । परिच्छया । मत्या । श्रुत्या ।  
इत्या ॥ अप्यधिकारात् । आश्रुतिः । श्रुतिः । समिति ॥

भाव इति किम् ? भार्या ॥ संज्ञायामिति किम् ? संवित्तिः ॥

**कृञः श च ॥ ७७ ॥**

कृञः शो भवति क्ति क्वप् च । क्विद्यत इति क्रिया ।  
भावे च । कृतिः । कृत्या ॥

**सत्ते यञ्च ॥ ७८ ॥**

अभिधानात् परिपूर्वात् सत्तेर्यो भवति । परिसर्या ॥  
चकाराज्जागतेय । जागर्या ॥

**इच्छा ॥ ७९ ॥**

इषेरिच्छेति निपात्यते । इच्छा ॥

**शंसिप्रत्ययादः ॥ ८० ॥**

गन्सुनिष्ठायामनिष्ठिति वचनम् । शन्सेः प्रत्ययान्ताच्च  
घातोरप्रत्ययो भवति श्विवाम् । प्रशंसा । पिपतिषा ॥  
दृशदो यिन् । दृशदा । अटाटा । कण्डूया । कण्डूतिरपी-  
त्यके ॥

**शुरोश्च निष्ठासेठः ॥ ८१ ॥**

शुरुमतो घातोर्निष्ठायां सेठोऽप्रत्ययो भवति । ईक्षा ।  
ईक्षा । जागरा ॥ शुरोरिति किम् ? निष्ठीतिः ॥ निष्ठा-  
सेठ इति किम् ? नीतिः । रादिः ॥

**पानुबन्धभिदादिभ्यस्त्वङ् ॥ ८२ ॥**

पानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्यस्त्वङ् भवति । जृप् । जरा ॥  
हुपचम् । यचा ॥ चिष । चिया ॥ घटाद्वः पानुबन्धाः ।

घटा । अथा ॥ कप कपाचामिति निर्देशात् कपा । उपस-  
 विरिति ज्ञापकात् । चान्तिरित्यपि स्यात् ॥ भिदादिभ्यो  
 । नाम गणनिर्दिष्टेभ्य इति भिटा विटारथे ॥ भित्तिरन्या ॥  
 क्तिदा द्विधाकरणे । क्तिरित्या ॥ गुहा पर्वतैकदेशे । गुठि-  
 रन्या ॥ ग्राहपूर्वादेशे । धारा मल्ली । अतिरन्या ॥ घृह-  
 प्रयाते । धारा । घृतिरन्या ॥ विद् । विदा ॥ विप । विपा ॥  
 गुध । गीधर ॥ ह्वल् । ह्वार । कज् । कार । सिख ।  
 सेखा । रत्नं वादेः । रखा ॥ अनसुदपीडसृगयतिभ्य इन-  
 त्तेश्यो यौ प्राप्ते वचनम् । जनी । चूडा । । दौर्घत्वं, हत्वं च  
 स्यात् । पीडा । सृगया ॥ वया । रुजा ।, रुजा शुषकद्रवा-  
 दिकमर्थविशेषय गणपाठसामर्थ्यात् ॥

भौपिचिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चिस्पृहितो-  
 लिदोक्षिस्रश्च ॥ ८३ ॥

एष्य इन्तेश्योऽङ् भवति । भियो हेतुभये घान्तः ।  
 भौषण भोषा ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्ता । पूज पूजयाम् ।  
 पूजा । कथ वाक्यशब्देभ्ये । कथा ॥ कुम्बि च्छादने । कुम्बा ।  
 चर्च अभ्यसने । चर्चा ॥ स्पृह ईषायाम् । स्पृहा ॥ तुल  
 , अश्नादने । तोला ॥ तुल उत्क्षेपे । दोला ॥ कथं, तुला ।  
 तुलया सञ्चित इति निर्देशात् ॥

अतश्चोपसर्ग ॥ ८४ ॥

उपसर्ग उपपद नाकारान्तादातीरङ् भवति । संस्था ।  
 उपदा । उपधा ॥ अन्तःपूर्वाच्च वशाद्यन् । अन्तर्धा ॥ अर्थ

श्रद्धा । आ श्रद्धा [का० २. १. १०] इति निर्देशात् ॥ अप्यधिकारात् प्रमितिः ॥

**इषिअन्यरासिवन्दिबिदिकारितान्तेभ्यो युः॥८५॥**

एभ्यो युर्भवति ॥ इष गतिहिंसादानेषु । इषणा ॥ अन्यना । उपासना । यन्दना ॥ आसिषश्चरितो वेत्तिः । वेदना । कारणा ॥ सुरादौ घट् चलने । घटना । भौवाटिकस्य ऋरनभिधानात् ॥

**कीर्त्तोषोः क्लिष ॥ ८६ ॥**

कीर्त्तयतेरिषेश्च क्लियुंश्च भवति । कीर्त्तिः । सङ्कीर्त्तना ॥ इष गतौ । इष आभीक्ष्ये वा । अन्विष्टि । परोष्टि । अन्विषणा । पर्येषणा ॥ इषु इच्छायामिति सागुबन्धः । इष्टिः ॥

**रोगाख्यायां बुष् ॥ ८७ ॥**

व्याधेराख्यायां धातोर्बुष् भवति । प्रवाचिका । प्रच्छर्दिका । विषर्दिका ॥ अप्यधिकारात् । शिरोऽर्दनम् । शिरोऽर्त्तिः ॥

**सञ्जायां च ॥ ८८ ॥**

सञ्जाया च विषये धातोर्बुष् भवति । उद्यानपुष्पाणि भज्यन्ते यस्या कीडाया सा उद्यानपुष्पभक्षिका कीडा । कीडायां नित्यसमास एष । पुष्पभक्षिका कीडेत्येवार्थवती सञ्ज । एवं नारणपुष्पप्रक्षायिका ॥

## पर्यायार्थेषु च ॥ ८८ ॥

एषु वर्तमानाहातोर्बुञ् भवति । अयमवतः शायिका ।  
 अर्हति भवानिष्टुमजिकाम् ॥ अष्टे ॥ । पायसभोजिको मे  
 धारयसि । चकारादुत्पत्तौ च । इष्टुमञ्जिका म, उदपादि  
 न च भवति । चिकीर्षा जिहीर्षा म उत्पद्यते । भावमात्रे  
 च इत्यते । का नाम शायिका । अन्येष्वधीयमानेषु । का  
 नामासिका । अन्येषु गच्छत्स्विति ॥

## प्रत्याख्यानयोरिञ् ल्वा ॥ ८९ ॥

प्रत्यु आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् ल्वा भवति ।  
 वायुदृष्ट्याद्यथाप्राप्तम् । कांत्वं कारिमकार्पी का कारिका  
 कां कृति का क्रिया कां कृत्याम् । सर्वा कारिमकार्पी सर्वा  
 कारिका सर्वा कृति सर्वा क्रिया सर्वा कृत्याम् ॥

## नञ्चन्याक्रोशे ॥ ९१ ॥

नञ्चु पपद आक्रोशे गम्यमाने धातोरनिर्भवति । एक  
 रषिस्ते वृषल भूयात् । एवम् अजोवनि । नञ्चोति किं ?  
 नञ्चिस्ते वृषल भूयात् । सम्पदादिभ्यः क्तिब्भावे कारके  
 चान्यत्रापि बह्वलत्वात् । स एव सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् ।  
 सम्पत्तिरित्यपि श्यात् ॥ सम्पदादिराजनिगर्णोऽयम् ॥  
 अकिञ्चिदपी धातोः स्वरूपेऽर्थे ज्ञापकादेव सिद्धाः ॥ अकारः  
 ककार इत्यथादिषु कारेण्येन वा ममास । यथा । एव-  
 द्वारः । श्रीकारः । श्रीकारः । श्रीकारः । श्रीकारः ।  
 स्मृकारः । वषट्कारः । स्वाहाकार इत्यादि । रादिफः ।  
 रेफ इत्योषादिकः ॥



**कृत्ययुटोऽन्यत्रापि च ॥ ६२ ॥**

कृत्या युट् च यन्निदर्थं विहितास्ततोऽन्यत्रापि च भव-  
 म्ति लक्ष्यत । क्षानोय पूर्णम् । दानोयो नाङ्गणः । समाव-  
 र्त्तनीयो गुरु । प्रवचनीय सपाध्याय । कर्णादिषु भव-  
 न्त्यमो । भ्रम्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयलज्जाप्लाव्यापात्याः क-  
 र्त्तार्थ्यपि भवन्ति । आहपूर्वयोः ब्रह्मपत्योर्यणिति । राज्ञ  
 भिर्भुज्यन्ते । राजभोजना शालय । राजाश्चादृनानि  
 वासासि । अवसेवनम् । अवयवणम् । दानम् । एते कर्मणि ।  
 प्रस्कन्दनम् । प्रपतनमित्यपादानि ॥ अपिगद्दीऽत्र बहुलार्थ  
 इति ॥ छिबुविब्वोर्दीर्घस्य वा । निष्ठौवन निष्ठेवनम् । निष्ठी-  
 वण निषेवणम् ॥ करातोति कारणम् ॥

**नपुंसकेभावे क्तः ॥ ६३ ॥**

नपुंसके भावेऽर्थे क्तो भवति । शयितम् । स्थितम् ।  
 भवता क्तम् । प्राप्तमनेनेत्यविवक्षितकर्मत्वात् । युटा  
 बाधितो नपुंसके क्तो यथा स्यादिति वचनम् । वासरूप-  
 त्वाच्च द घलादयोऽपि स्युरिति ।

**युट् च ॥ ६४ ॥**

नपुंसके भावे युट् च भवति । खानम् । गमनम् ॥

**करणाधिकरणयोश्च ॥ ६५ ॥**

करणेऽधिकरणे च युट् भवति नपुंसके । इधत्र च  
 नम् । पनाशगातनम् । अधिकरणे च । गोदीहनी घटी ।  
 शक्रुधानी स्यात्ती ॥

पुंसि संज्ञायां घः ॥ ६६ ॥

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घो भवति स्वरा-  
न्तात् । उरुच्छायतेऽनेनेति । उरुच्छदः ॥ कुर्वन्त्यनेनेति  
करः । शृण्वन्त्यनेनेति शरः ॥ अधिकरणेऽपि । लीयन्ते ऽस्मि-  
न्निति लयः । निलीयन्ते ऽस्मिन्निति निलयः । विधिस्वत्व-  
स्मिन्निति विषयः ॥

गोचरसञ्च एव ह्रजव्यञ्जक्रमापबनिगमाश्च

॥ ६७ ॥

एते घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । गोचरस्यस्मिन्निति  
गोचरः । प्रत्यासत्तिरूपसञ्चते ॥ एवं सञ्चरः । वहन्त्यने-  
नेति वहां वृषभस्य । व्रजस्यस्मिन्निति व्रजः । विपूर्वोऽज ।  
व्यञ्जन्त्यनेनेति व्यञ्जः । कामस्यनेनेति क्रमः ॥ आपषायन्ते  
ऽनेनेति आपषः ॥ निगच्छन्त्यनेनेति निगमः ॥ चका-  
रात् । भजस्यस्मिन्निति भगः । निकृपस्यनेनेति निकृपः ॥

अवे स्वतोषञ् ॥ ६८ ॥

अव उपपदे तृस्तुभ्यां घञ् भवति । आपवादः ॥ अव-  
तरस्यनेनेति अस्मिन्निति वा अवतारः ॥ अवसृण्वन्त्य-  
नेनेति अस्मिन्निति वा अवस्तारः ॥

व्यञ्जनाच्च ॥ ६९ ॥

व्यञ्जनास्ताश्च आपवादी घञ् भवति । सिस्वस्यनेनेति  
सिखः । विदस्यनेनेति वेदः ॥ अपष्टवस्यनेनेति अपा-

मार्गः । क्लृप्तस्य दीर्घता ॥ आचरस्यनेनेति । आचारः ॥  
 एवम् आवासः ॥ चकारात् । अध्यायः । न्यायः । उद्यावः ।  
 संहारः । पाधारः । आधाय इति च ॥

### उदङ्कोऽनुदके ॥ १०० ॥

उदङ्गतर्धञ्जुदङ् इति निपात्यतेऽनुदकविषये ।  
 ऊर्ध्वमञ्चन्यनेनेति । उदङ्गः । उतोदङ्गः ॥ अनुदक इति  
 किम् ? उदङ्कोदङ्गनः । धे त्वविशेषाद् युट् ॥

### जालमानायः ॥ १०१ ॥

आनाय इति निपात्यते जालं चेत् । आनीयन्तोऽनि-  
 नेति आनायो मत्स्यानाम् ॥

आखन्यतेऽनेनेति आखनः । घोऽपि दृश्यते ।  
 आखान् । घञपि ॥ आख इत्यन्यतोऽपि चेति ङः । कर-  
 षेऽपि । आखाः । आखनिकः । आखनिकवक् इति डर-  
 द्रकडकवका श्रीणादिका इति ॥

### द्वैपददुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रायैषु खल् ॥ १०२ ॥

कृच्छ्रं दु खं दुसोऽर्थः । अकृच्छ्रं सुखमितरयोरर्थः ॥  
 एषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रायैषु धातोः खल् भवति भावे कर्म-  
 णि च ॥ द्वैपद अनायासेन क्रियते । द्वैपत्करः कटी भवता ॥  
 दुःखेनायासेन क्रियते । दुष्करः ॥ सुखेनानायासेन क्रियते ।  
 सुकरः ॥ कृच्छ्राकृच्छ्रायैष्विति किम् ? द्वैपदभ्यं धनम् ।  
 कृपयाभनागित्यर्थः ॥

### काटं कर्मणोश्च भूतजोः ॥ १०३ ॥

इपदादिपूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु कर्तृकर्मणोश्च  
 भ्रूकजोः खल् भवति । खानुबन्धवलात् कर्तृकर्मणोरेवा-  
 नन्तार्थम् ॥ इपदाव्ये न भूयते । इपदाव्यन्धवं भवता । दुरा-  
 व्यन्धवम् । स्वाव्यन्धवम् ॥ इपदाव्यः कियते । इपदाव्य-  
 करो भवान् । दुराव्यहरः । स्वाव्यहरः ॥ यदेपदाव्य एव  
 मन् किञ्चित् कियते तदा न भवति । करोतेरिहाभूतमाहु-  
 भोवायंत्वात् ॥ यथासद्गद् इपदाव्योऽनुभूयत इत्यत्र न  
 भवति ॥

आहृभ्यो खद्विद्रातेः ॥ १०४ ॥

इपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेशाकारान्तेभ्यो युर्भ-  
 वति । अद्विद्रातेः । इपत्पानः । सुपानः । दुप्यानः ॥ अ-  
 द्विद्रातेरिति किम् ? इपद्विद्रः ॥

शासुवुधिदृशिष्टपिमृपां वा ॥ १०५ ॥

इपदादिपूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु युर्भवति वा ।  
 इपच्छासनः । इपच्छामः ॥ दुःशासनः । दुःशामः ॥ सुशा-  
 मनः । सुशामः ॥ इपद्योधनः । इपद्योधः । दुप्योधनः ।  
 दुप्योधः ॥ सुयोधनः । सुयोधः ॥ इपद्वयमः । इपद्वयं ।  
 दुद्वयमः । दुद्वयं ॥ सुद्वयमः । सुद्वयं ॥ इपद्वयः ।  
 इपद्वयः ॥ दुद्वयः । सुद्वयः । सुद्वयः ॥ इप-  
 द्वयः । इपद्वयः ॥ सुद्वयः । सुद्वयः ॥ सुद्वयः ॥ सुद्वयः ॥  
 वाचद्वयात् द्वयधिकारात्परेण न वागद्वयविपरितिः ॥

इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषु ठम् ॥ १०६ ॥

इच्छार्थेषु धातुश्लेषकृत्यैकेषूपपदेषु धातोस्तुमेव भवति । न तु बुभुक्षुतुमी क्रियायां स्त्रियार्थावामिति [का० ४' ४' ६८] । इच्छति भोक्तुम् । भोक्तुं कामयति ॥ एककृत्यैकव्यति किम् ? भिद्यकृत्यैकेषु निधिर्मा भूम् । राज्ञो भोजनमिच्छति । इच्छन् करोतीति निः स्यात् ॥ इच्छार्थेषु व्यति किम् ? पाचको यजति ॥

**कालसमयमेलाशक्त्यर्थेषु च ॥ १०७ ॥**

एषूपोचारिषूपपदेषु धातोस्तुमेव भवति ॥ कानो भोक्तुम् । भोक्तुं कानः । समयो भोक्तुम् । येना भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । भोक्तुं यजः । प्रभुर्भोक्तुम् । पर्याप्तो भोक्तुम् । अलं भोक्तुम् । भवतेष्टेतेषां तादृशेषु प्रतीयमानत्वात् । यथा भोक्तुं मनः । गन्तुं कामः । श्रोतुं श्रोत्रम् । द्रष्टुं शब्दः । योक्तुं धनुः । बहून् जटः ॥ उच्चारणं तु वक्ष्ये रायत्तमिति । तथा गतार्थात् । गच्छति भोक्तुम् । पारयति भोक्तुम् । एष्यति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् । स्नायति भोक्तुम् । घटते भोक्तुम् । पारभते भोक्तुम् । प्रानभते भोक्तुम् । प्रक्रमते भोक्तुम् । उक्कडते भोक्तुम् । अहंसति भोक्तुम् । अशक्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । क्रियायां क्रियार्थावामिति तुम् सिद्ध एव । बुभुक्ष्यभिधानाद् द्रष्टव्यः ॥

**अहंतौ ढृच् ॥ १०८ ॥**

अहंत्यर्थेविशिष्टाहातोस्तुन् भवति । अहन्त्याः अहन् भवान् चोटा । अहन्ते सतु भवान्ग्राहयत् । प्रयोगत-

येति ॥ अर्हे शक्तौ च सप्तमी सा बाधिका यथा स्वादिति  
वचनम् । भवान् खलु कन्यामुदहेत । अर्हः शक्त इत्यर्थः ।

**शक्ति च कृत्याः ॥ १०६ ॥**

शकनं शक् । शक्त्यर्थविशिष्टादहर्ल्यर्थविशिष्टाच्च धातोः  
कृत्या भवन्ति । भवता खलु कन्या वीटव्या । वहनीया ।  
वाद्या । उद्येतति च ॥

**प्रेष्यातिसर्गप्राप्तकालेषु ॥ ११० ॥**

प्रेष्यादिषु गम्यमानेषु धातो कृत्या भवन्ति । प्रेषि  
तस्त्व भवता ग्रामो गन्तव्यः । गमनीयः । गम्यः ॥ अति  
सर्गोऽनुमतिः । गुरुणानुव्रातस्त्व भवता कट कर्तव्यः ।  
करणीयः । कार्यः । कृत्यः ॥ प्राप्तस्ते काल कटकरणे  
कर्तव्यः । करणीयः । कृत्यः । कार्यः कटा भवता ॥ ऊर्ध्व  
मुहूर्तात् कट कर्तव्य इत्यपि वक्तव्यम् ॥ प्रेष्यादिषु पञ्च  
मीसप्तम्युक्ता सा बाधिका स्वादिति वचनम् ॥

**आवश्यकाधमर्णयोरिण् ॥ १११ ॥**

अवश्य भाये गम्यमानेऽधमर्णे च कर्त्तरि धातोर्णिन्  
भवति । अवश्य दायी । अवश्य कारी ॥ अधमर्णे च । गत  
दायी । सप्तम्य दायी । दायी नै गत भवान् ॥ !

**तिकृत्तौ संज्ञायामाशिषि ॥ ११२ ॥**

आशीर्विषवे संज्ञाया गम्यमानाया धातोश्चिकित्सतो  
भवतः । तनुतात् । तन्तिः ॥ देवायै न देवात् । देवदत्तः ।

एव यज्ञदत्त । वीरो भूयादिति वीरभूति । मित्रभूति ।  
अग्निरस्य भूयादित्यग्निभूति । सज्ञागन्दा यथाकथञ्चिद्  
व्युत्पाद्याः ॥

### धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ॥ ११३ ॥

धातुर्थानां सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावस्य च स्व कास  
त्यक्ता विशेष्यस्य धातुर्थस्य काले कृत्प्रकाः प्रत्यया सा-  
धयो भवन्ति न तु त्यादय साध्यविहितत्वात् ॥ स्व  
त्विद् सुखार्थमिष । अग्निष्टामयाजी पुत्रीऽस्य जनिता ।  
अग्निष्टोमयाजोति मते षिति । जनितेत्यनेन सम्बन्धे  
भविष्यति साधुभवति । एव कृत कटः शो भविता । भावि  
कृत्यमासीत् । भविष्यति विहितो षिनिर्भूते सिद्ध ॥  
प्रकरणात् कृतो लब्धाः । प्रत्ययग्रहणं सामान्यार्थम् ॥ गो  
मानासीत् । गोमान् भवितेति । गोमानिति वर्त्माने  
सन्तु । आसीदित्यनेन सम्बन्धेऽतीते सिद्ध । भवितेत्यनेन  
भविष्यतीति ॥

॥ इति दोग्गसिद्ध्या हतो कृतु पञ्चमः पादः समाप्तः ॥

### अलङ्कृतोः प्रतिषेधयोः ज्ञा वा ॥ १ ॥

अलङ्कृतपदयोः प्रतिषेधार्थं वा रूपपदयोर्धातो ज्ञा म  
वति वा । अल कृत्वा । अल कृत्वा । अल भोजनेन ।  
अल भोजनेन । अलङ्कृतोरिति किन् ? मा वाधे ।  
प्रतिषेधार्थयोरिति किन् ? अलङ्कृतो विषयः । अल टाव  
कत्यायाः । निर्वचोऽत्र अनुबन्धः ।

मेढः ॥ २ ॥

मयते ॥ ज्ञा भवति या । अपूर्वकारार्थः यत्कथ्यम् ।  
अपमाय । अपमित्य याचते । यपीत्वः निश्चते । न याचेः  
ज्ञा । अभिधानाच्च ॥ अज्ञातः याचते । साचित्वापमयते ॥

एककटकयोः पूर्वकाले ॥ ३ ॥

'एककटकयोर्धात्वर्थयोर्मध्ये यः' पूर्वक्रियाकालस्त  
स्मिन् वचमानाघातो ज्ञा भवति । 'शक्तिशक्तिमतोरभेद-  
विवक्षयैककटकता' । भुक्ता व्रजति ॥ 'द्विवचनस्यातन्त्र-  
त्वात् परापेक्षया वा' । भुक्ता पीत्वा व्रजति । एककटक-  
योरिति किम् ? भुक्तवति गुरौ शिष्यो व्रजति । पूर्वकाल  
इति किम् ? पचति च पठति च ॥ कथम् पचिषी निमील्य  
हसति । मुखं व्यादाय स्वपिति । मुहूर्त्तोदिकालस्य विव-  
क्षितत्वात् ॥ कथं सत दृष्टा दुःखं भवति । प्रियं दृष्टा  
सुखं स्यात् । भिन्नकटकत्वाच्चिन्तानेतत् ॥

परावरयोगे च ॥ ४ ॥

परव्यावरण योगेऽवरण्य च परेण योगे मति धातो  
ज्ञा भवति । अत्राप्युर्वर्धे पर्वतः । परवर्द्धीयोगेनावरदे  
गम्यः पर्वता विगिष्यते । अतिक्रम्य पर्वतं नदी । अपर  
पर्वतयोगेन परदेशस्था नदी विगिष्यते । भवते भवत  
अभवादेककटकता पूर्वकालता च दुःखप्रतिपत्तिगम्येति  
वचनम् ॥

यम् चामोक्षण्ये द्विवचनपदम् ॥ ५ ॥



एककलकयोर्धातुर्थयोः पूर्वकाले धत्तं मानादातोर्णम्  
भवति क्त्वा चाभोक्त्या पदं च द्विभवेति । भोजं भोजं  
व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति ॥ द्विष पदमिति सुखाद्य-  
भेदेदेम् ॥ लुनीहि लुनीहीति लोकतो दर्शनात् ॥ यदयं  
भुङ्क्ते ततो व्रजति । यच्छब्दप्रयोगे ततः शब्देन क्रम-  
स्याभिधानात् क्त्वा न भवेति । आभीक्ष्यप्रभावाच्च पंम् न  
स्यात् ॥ यदयं पुनःपुनर्भुङ्क्ते ततो व्रजति । पुनः पुनः  
शब्देनाभोक्त्यास्याभिधानात् । यदयं भुङ्क्ता गच्छति ततो-  
ऽधीत इति भोजनगमनयोः क्रमे क्त्वा । गमनाध्ययनयोश्च  
क्रमस्य ततःशब्देनाभिधानात् ॥

### विभाषाग्रं प्रथमपूर्वपुं ॥ ६ ॥

एपूपपदेपु विभाषा धातोर्णम् भवति । अग्रे भोजं  
व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति । प्रथमं भोजं व्रजति । प्रथमं  
भुक्त्वा व्रजति । पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति ॥ पूर्वं  
भुङ्क्ते ततो व्रजतीति ततःशब्देन क्रमस्याभिधानात् ॥

### कर्मण्यक्रोशे क्त्वाः खमिञ् ॥ ७ ॥

कर्मण्युपपदे क्त्वाः खमिञ् भवति । आक्रोशे गम्य-  
माने । खीरंकारमाक्रोशति । करोतिरिहोधारणे । आक्रो-  
शेन क्रिययैव कर्म ॥ आक्रोश इति किम्? साधु कृत्वा  
स्तीति ॥ खानुबन्धो, माग्नमार्थः ॥

### आदौ च ॥ ८ ॥

आदौ च आदौः । तस्मिन्नुपपदे क्त्वाः खमिञ् भवति ।

स्वादुहारं भुङ्क्ते । सम्पद्धारं भुङ्क्ते ॥ लवणहारं  
भुङ्क्ते । स्वादादिति किम् ? रूपमिदमदीर्घान्ततां गम-  
यति । तेन स्वादूक्तत्वं सार्धं कृत्वा भुङ्क्ते यवागूम् ॥

अन्यथैव कृथमित्यं सु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ ९ ॥

एषूपपदेषु कृषः स्वमिञ् भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत् करो-  
तिर्वर्त्तते । यस्मादन्यथादयः शब्दाः प्रकारमाश्रयते । उक्ते-  
ष्वपि प्रयोगविभावायेति करोतिः प्रयुज्यते । अन्यथाकारं  
भुङ्क्ते । एवहारं भुङ्क्ते । कषहारं भुङ्क्ते । इत्यंकारं  
भुङ्क्ते ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किम् ? अन्यथा कृत्वा शिरो  
भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ १० ॥

प्रोक्तेषु सूत्रार्थे [ भा० २. १. २० ] । असूयाऽचमा  
तदर्थं प्रतिवचनम् । यथातथयोः कृषः स्वमिञ् भवति ।  
असूयाप्रतिवचने गम्यमाने । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिर्भ-  
वति । यथाकारमह भोक्षे तथाकारमह भोक्षे किं तवा-  
नेन ॥ असूयाप्रतिवचन इति किम् ? यथा कृत्वाह भोक्षे ।  
तथा कृत्वाहं शिरो भोक्षे किं तवानेन ॥

दृशो यम् साकस्ये ॥ ११ ॥

साकस्यविशिष्टे कर्मसु उपपदे दृशो यम् भवति । कन्या-  
दर्थं वरवति । यां यां कन्यां पश्यति तां सर्वां वरवती-  
त्यर्थः ॥ विदेवं ज्ञानम् । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मण  
आनाति सभते विचारयति त सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥  
साकस्य इति किम् । कश्चिद् ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

**यावति विन्दजीवोः ॥ १२ ॥**

यावदित्यनिर्दिष्टार्थवाची । यावदित्युपपदे विन्दतेर्जी-  
वतेषु णम् भवति । यावद्दं भुङ्क्ते । यावद् यावन्तं वा  
लभते तावत् तावन्तं वा भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ यावज्जीवमधीते ।  
यावज्जीवति तावद्धीत इत्यर्थः ॥

**चर्मोदरयोः पूरेः ॥ १३ ॥**

पूरिरिनन्त एव सकर्मकः । चर्मोदरयोः कर्मणोरुप-  
पदयोः पूरयतेर्णम् भवति । चर्मपूरं ददाति । उदरपूरं  
भुङ्क्ते ॥

**वर्षप्रमाणे ऊलोपश्च वा ॥ १४ ॥**

कर्मण्युपपदे पूरयतेर्णम् भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने ।  
पूरयतेरुलोपश्च वा । गोषट्पूरं हृष्टो देवः । गोषट्प्रं हृष्टो  
देवः ॥

**चेलार्थे क्लोपेः ॥ १५ ॥**

चेलार्थे कर्मण्युपपदे क्लोपयतेर्णम् भवति । वर्षप्रमाणे  
गम्यमाने । चेलक्लोपं हृष्टो देवः । वस्त्रक्लोपं हृष्टो देवः ।  
वसनक्लोपं हृष्टो देवः ॥

**निमूलसमूलयोः कषः ॥ १६ ॥**

निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोः कषतेर्णम् भवति ।  
निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं  
कषतीत्यर्थः ॥

शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ॥ १७ ॥

एषु कर्मण्युपपदेषु पिषोर्णम् भवति । शुष्कपिषं पिनष्टि ।  
चूर्णपिषं पिनष्टि । रुक्षपिषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः ।

जीवे ग्रहः ॥ १८ ॥

जीवे कर्मण्युपपदे ग्रहेर्णम् भवति । जीवग्राहं गृह्णाति ।  
जीवं गृह्णातीत्यर्थः ।

अकृते कृजः ॥ १९ ॥

अकृते कर्मण्युपपदे कृजो णम् भवति । अकृतकारं  
करोति । अकृतं करोतीत्यर्थः ।

समूले हन्तेः ॥ २० ॥

समूले कर्मण्युपपदे हन्तेर्णम् भवति । समूलघात  
हन्ति । समूलं हन्तीत्यर्थः ॥

करणे ॥ २१ ॥

करणवाचिन्युपपदे हन्तेर्णम् भवति । पाटघातं भूमिं  
हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः ॥ मुष्टिघातं चीरं हन्ति । मु-  
ष्टिना चीरं हन्तीत्यर्थः ॥ परमपि हिंसायाञ्चैककर्मका-  
दिति वचनं बाधते करणस्य व्यक्तित्वात् ॥

हस्तार्थे ग्रहवर्तिष्ठताम् ॥ २२ ॥

हस्तार्थे करण उपपद एषां णम् भवति । हस्तेन  
गृह्णाति । हस्तग्राहं गृह्णाति ॥ एवं करग्राहं गृह्णाति ॥

हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति ॥ हस्तेन वर्त्तते ।  
हस्तवर्त्तं वर्त्तते ॥

**स्वार्थे पुषः ॥ २३ ॥**

स्वान्यात्मात्मीयज्ञातिवित्तानि । स्वामिधेयेषु करणेपूप-  
रदेषु पुषी णम् भवति । स्त्रेन पोषति पुष्यति पुष्याति वा ।  
वपोषं पोषति । एवम् आत्मपोषम् । आत्मीयपोषम् । गोपो-  
षम् । महिषीपोषम् । पितृपोषम् । मातृपोषम् । वित्तपो-  
षम् । रैपोषम् ॥

**श्लेहने पिपः ॥ २४ ॥**

स्त्रिह्यते सिष्यतेऽनेनेति श्लेहनमुदकादि । श्लेहवाचिनि  
करण उपपदे पिपी णम् भवति । उदकेन पिपति । उद-  
पेषं पिपति । एव तैलपेपम् । धृतपेपम् ॥ उदकस्योद. पेप-  
वासवाहनधिषु च निपात्यते ॥

**बन्धोऽधिकरणे ॥ २५ ॥**

अधिकरणे नाम्ना उपपदे बध्नातेर्णम् भवति । चक्र बध् ।  
चक्रबन्ध बधः । गुप्तिबन्ध बधः । हस्तबन्ध बधः ॥

**संज्ञायां च ॥ २६ ॥**

अधिकरणेऽनधिकरणे चोपपदे बध्नातेर्णम् भवति  
संज्ञाया गम्यमानायाम् । क्रीड्ते क्रीड्तेन या बधः । क्रीड-  
बन्ध बध ॥ एषं मयूरिकाबन्धम् । अटालिकाबन्धम् ॥  
बन्धविशेषाणामिदं संज्ञा ॥

**कर्त्तृर्जीवपुरुषयोर्नशिवहिभ्याम् ॥ २७ ॥**

जीवपुरुषयोः कर्त्तृरुपपदयोर्नशिवहिभ्यां चम् भवति यथासंख्यम् जीवतार्थं नष्टः ॥ जीवो नष्ट इत्यर्थः ॥ पुरुष-  
वाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः ॥ कर्त्तोरिति किम् ?  
जीवेन नष्टः । सुखेषोऽः ॥

**ऊर्ध्वं सुषिपूरोः ॥ २८ ॥**

ऊर्ध्वं कर्त्तृवाचिन्युपपदे श्वेः पूरेष्व चम् भवति । ऊर्ध्व-  
शोऽं शुकः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्णः । ऊर्ध्वः सन्नित्यर्थः ॥

अन्यथाकारं भुज्यत इत्यादिषु किमर्थं त्रयो विधानम् ।  
व्याप्यत्वाद् द्वितीया भविष्यति । यथा । ओदनपाकं शीते ॥  
यद्देहं वृद्धिति कर्त्तव्यमेव ॥ शीघ्रं प्राप्तीति शीघ्रदमभिति  
क्रियाविशेषणत्वात् । तदशुक्लम् । तरां तमां चेषतेऽव्ययत्वात्  
पूर्वकालोऽपि यथाभिधानं प्रतिपाद्य एव । तथा च विक-  
स्याधिकारे क्वापि इत्यते । अन्यथाकारं भुज्यत ओदन इति  
द्वितीया न स्यात् । यथा । ओदनः पक्त्वा भुज्यते । कृद्व्यथो  
हि भावेऽभिधानात् प्रधानशक्त्यभिधाने शुभशक्तिरविहि-  
तवत् प्रकाशते ॥

**कर्मणि चोपमाने ॥ २९ ॥**

कर्त्तृरिति कर्मणि चोपमानवाचिन्युपपदे धातोर्णम्  
भवति । चूडक इव नष्टः । चूडकतार्थं नष्टः ॥ कर्मणि च ।  
इवर्णमिष निहितम् । सुवर्णनिधायं निहितम् । ओदनपाचं  
।कः ॥ उपमान इति किम् ? चूडको नष्टः । सुवर्णं निहितम् ॥

### कषादिषु तैरेवानुप्रयोगः ॥ ३० ॥

कषादिषु षमी विषयभूतेषु तैरेव कषादिभिरनुप्रयोगः कर्त्तव्यो नान्यैरिति । अनुप्रयोगश्च पूर्वकालतामभिदधात्येव । निमूलकाप कषति ॥ कषादिष्विति किम् ? चेल-  
क्षीपं वृष्टो देव ॥

### तृतीयायासुपदंशः ॥ ३१ ॥

तृतीयान्त उपपद उपपूर्वाद् दन्शेषम् भवति । मूल-  
केनोपदंश भुङ्क्ते । मूलकादिकरणतया भुजिना युक्तमप्यु-  
पदशिना ध्याप्तमित्युपपद स्यात् । बाधिकाराद् मूलकेनो-  
पदस्य भुङ्क्ते ॥ तृतीयायानिति किम् ? मूलकमुपदश्यं  
भुङ्क्ते ॥

### हिसार्थाच्चैककर्मकात् ॥ ३२ ॥

तृतीयान्त उपपदे हिसार्थादातोरनुप्रयोगेण समान-  
कर्मकाण्डम् भवति । दण्डेनोपघात दण्डोपघात गा. कन-  
यति ॥ एककर्मकादिति किम् ? दण्डे नाइत्य भूमि गोपा-  
लको गाः साटयति ॥

### सप्तम्यां च प्रमाणासत्तरोः ॥ ३३ ॥

तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति प्रमाणे  
शस्यमाने प्रत्यासत्तौ च । सप्तम्याविवक्षाया न यथासं-  
ख्यम् । दण्डुलेनोत्कर्षम् । दण्डुल उत्कर्षम् । दण्डु-  
लोत्कर्षं गण्डिका क्लिनति ॥ कैश्याहम् । कैशेषु  
प्राहम् । कैश्याह युध्यन्ते ॥

### उपपीडरुधकर्षश्च ॥ ३४ ॥

द्वितीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे उपपूर्वेभ्य एभ्यो षम् भवति । पार्श्वीभ्यामुपपीडम् । पार्श्वीरुपपीडम् । पार्श्वी-  
यपीडं गीते ॥ व्रजेनोपरोध व्रज उपरोधम् । व्रजोपरोध  
गाः सादवति ॥ पाणिनीपकर्षम् । पाणानुपकर्षम् । पाणु-  
पकर्षम् धाना भवति ॥

### अपादाने परीप्सायाम् ॥ ३५ ॥

परि समन्तादानुमिच्छा परीप्सा त्वरेत्त्वर्थः । अपादान  
उपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां गम्यमानायाम् । गम्या  
दा ललायम् । शय्योत्थाय धावति ॥ रन्ध्रादुपकर्षम् । रन्ध्रो-  
पकर्षं पयः पिबति ॥ परीप्सायामिति किम् ? आसनादु  
त्थाय गच्छति ॥

### द्वितीयायां च ॥ ३६ ॥

द्वितीयान्ते चोपपदे धातोर्णम् भवति परीप्सायां  
गम्यमानायाम् । लोटं ग्राहम् । लोटग्राहं युध्यन्ते । एवं  
नाम त्वरन्ते येनायमपि नाद्रियन्ते ॥

### स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ ३७ ॥

स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । स्वाङ्गसंज्ञकेऽध्रुवे द्वितीयान्त उपपदे  
धातोर्णम् भवति । अध्रुवो विक्षेपम् । अध्रुविक्षेप जल्पति ॥  
अक्षिणी काणम् । अक्षिकाणं उच्यते ॥ अध्रुव इति  
किम् ? उत्क्षिप्य गिरः कथयति ॥ यस्मिन्नङ्गे क्षिन्न  
प्राणो न म्रियते तदध्रुवम् ॥



परिक्रिश्यमाने च ॥ ३८ ॥

परि समन्तात् क्रिश्यमाने स्त्राङ्गे च द्वितीयान्त उप-  
पदे धातोर्यम् भवति । उरांसि प्रतिपेयम् । उरःप्रतिपे-  
यम् । युध्यन्ते । कृतस्त्रमुरः पौडयित्वा युध्यन्त इत्यर्थः ॥

विशिपतिपटिस्कन्दां व्याप्यमानांसेव्यमा-  
नयोः ॥ ३९ ॥

व्याप्यमान आनेव्यमाने च द्वितीयान्त उपपट  
एभ्यो धातुभ्यो णम् भवति ॥ श्रुतत्वाद् विश्वादिक्त्रियाभिः  
माकल्येन द्रव्याणामिव मन्वन्ती व्याप्तिरोष्णा । अतो  
द्रव्यस्य द्विर्वचनम् ॥ आसेवा तात्पर्यम् आभीष्टां तच्च  
क्रियाया एवेति ॥ विश्वादीनां णमन्तानां द्विर्वचनं भवति ।  
गेहं गेहमनुप्रवेशमास्ते । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते ॥  
गेहं गेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते ॥  
गेह गेहमनुप्रपादमास्ते । गेहमनुप्रपाटमनुप्रपादमास्ते ॥  
गेह गेहमवस्कन्दमास्ते । गेहमवस्कन्दमवस्कन्दमास्ते ॥  
ममाम एव योष्णाभीष्टगार्थमभिधत्ते शब्दशक्तित्वात् ।  
गेहानुप्रवेशम् । गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहाव-  
स्कन्दमास्त इति ॥ व्याप्यमानांसेव्यमानयोरिति किम् ?  
गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते ॥ आभीष्टायै णम् सिद्ध एव । उप-  
पटसमासविभाषार्थमिदम् ॥

तृष्यस्रोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ४० ॥

कालेषु द्वितीयान्तेषूपपटेषु क्रियान्तरे गम्यमाने तृष्य-

स्वोर्णम् भवति । द्रुहं तर्षम् । द्रुहृतर्षं गाः पाययति ॥  
 द्रुहमभ्यासम् । द्रुहाभ्यास गाः पाययति । अथ यत्पानं  
 यच्च द्रुहेऽतीते भविष्यति तन्मध्यपातिना तर्षणेनाभ्यसनेन  
 च गवां पानक्रिया व्यवधीयते ॥ तृष्यस्त्रोरिति किम् ? द्रु-  
 हसुप्तौ भुङ्क्ते ॥ क्रियान्तर इति किम् ? अहरभ्यस्त्रेपून्  
 गतः । अभ्यसनेनेषवः कालाच्च व्याप्यन्ते न गतिर्व्यवधीयते ॥  
 कालेऽपि किम् ? योजनमभ्यस्य गाः पाययति ॥ क्रिया-  
 प्रवृत्तं सुखार्थम् ॥

### नाम्नादिशिग्रहोः ॥ ४१ ॥

नाम्नि स्वरूपे द्वितोयान्त उपपद प्रादिगैर्यङ्यथम  
 भवति । नामान्यादेशम् । नामादेशं ददाति ॥ नामानि  
 प्राहम् । नामप्राहमाह्वयति ॥

### ऊञ्जोऽव्ययेऽव्ययेष्टाख्याने क्त्वा च ॥ ४२ ॥

व्ययेष्टमिति वीसायामव्ययोभावः । अव्यय उपपदे ऊञ्जो  
 णम् भवति क्त्वा च । अव्ययेष्टाख्याने गम्यमाने । ब्राह्मण ।  
 पुत्रस्ते जातः । नीचैःकारम् । नीचैःकृत्य नीचै कृत्वाचष्टे ।  
 उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयम् ॥ ब्राह्मण । कन्या तं गर्भिणी । कि  
 तर्हि हपशुभैःकारम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वाचष्टे ।  
 नीचैर्नामाप्रियमाख्येयम् ॥ अव्ययेष्टाख्यान इति किम् ?  
 ब्राह्मण । पुत्रस्ते जातः । उच्चैः कृत्वाचष्टे ॥ अथान्वयिक  
 स्वार्थं क्त्वाचष्टम् ॥

### तिर्यच्यपवग ॥ ४३ ॥

तिर्यक्शब्द उपपदे कृञो णम् भवति ज्ञा च । अपवर्गं  
गम्यमाने तिर्य्येकारम् । तिर्य्यकृत्वं । तिर्य्यकृत्वा गतः ।  
परिसमाप्य गत इत्यर्थः ॥ अपवर्गं इति किम् ? तिर्य्यकृत्वा  
काष्ठं गत' ॥

### स्वाङ्गे तसिं ॥ ४४ ॥

स्वाङ्गसंज्ञके तसप्रत्ययान्त उपपदे कृञो णम् भवति ।  
सुखतःकारम् । सुखतःकृत्य । सुखतः कृत्वास्ते ॥ स्वाङ्गं  
इति किम् ? सर्वतः कृत्वा गतः । अव्ययाधिकाराभुखे तस्य-  
तीति सुखतः कृत्वा गत इति ॥

### भुवसूषणीमि च ॥ ४५ ॥

स्वाङ्गे तसप्रत्ययान्ते तूष्णीमशब्दे चोपपदे भुवो धातो-  
र्णम् भवति ज्ञा च ॥ सुखतो भावम् । सुखतोभूय । सुखतो  
भूत्वास्ते ॥ तूष्णीमावम् । तूष्णीभूय । तूष्णीं भूत्वास्ते ॥ कथं  
नानाकारम् । नानाकृत्य । नाना कृत्वा भुङ्क्ते ॥ विनाका-  
रम् । विनाकृत्य । विना कृत्वा गत इति क्रियाविशेषणमेव ।  
नाम्ना युक्तायत्वाद्वा समासः । नाना कृत्वा काष्ठानि गत  
इति सापेक्षत्वाच्च समास । एवं नानाभावम् । नानाभूय ।  
नाना भूत्वास्ते ॥ विनाभावम् । विनाभूय । विना भूत्वा गत  
इति ॥ तथा अन्वग्भावम् । अन्वग्भूय । अन्वग् भूत्वास्ते ।  
यातुकृत्य एव समासोऽभिधानात् । तानान्वग् भूत्वा तिष्ठति  
शतुः ॥

### कर्तरि कृतः ॥ ४६ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि वेदितव्याः । करीतीति  
कर्त्ता कारकः । पचः । नन्दनः ॥ निराकाङ्क्षेषु वाक्येषु परि-  
भाषेयं शेषभूता वा । स्युट्करणेनात्रातत्वाद् न पाषिकी  
वृत्तिः ॥

### भावकर्मणोः कृत्यक्त्वत्तर्याः ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यापवादीऽयम् । भावे कर्मणि च कृत्याः क्तः स्वन-  
र्थाय वेदितव्याः । शयितव्यं भवता । भीक्षव्यं शोदनी  
भवता । प्राप्तितं भवता । कृतः कटो भवता । ईषदाक्य-  
म्भवं भवता । ईषत्करः कटो भवता । ईषत्पानं भवता  
ईषत्पानः सोमो भवता ॥ अर्थादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मके-  
भ्यश्च कर्मणीति ॥

### आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ४८ ॥

आदिक्रियायां यः क्तो विहितः स कर्त्तरि कारके वेदि-  
तव्यो यथाप्राप्तं च । प्रकृतः कटं भवान् । प्रकृतः कटो-  
भवता । प्रसुप्तो भवान् । प्रसुप्तं भवता । प्रशब्द आदिक्रि-  
याद्योतकः । बहूनां क्रियाघणानामादिक्रियाघणोऽतोत  
एव । भविष्यति कटे कटशब्दज्ञादर्थ्यात् ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिषशीङ्स्त्रासवसजनरह-

### जौर्यतिभ्यश्च ॥ ४९ ॥

गत्यर्थेभ्योऽकर्मकेभ्यः शिषादिभ्यश्च कर्त्तरि क्तो वेदि-  
तव्यः । चकाराद् यथाप्राप्तं च ॥ गतो घातं भवान् । प्राप्नो

शामं भवान् । गतो शामो भवता । प्राप्तो शामो भवता ।  
 गतमनेन । प्राप्तमनेन ॥ अकर्मकेभ्यः । शयितो भवान् ।  
 शयित भवता ॥ श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मकाः । श्लिष  
 आलिङ्गनार्थः । आश्लिष्टो गुरु भवान् । आश्लिष्टो गुरुर्भ-  
 वता ॥ अधिशयितः खट्वां भवान् । अधिशयिता खट्वा  
 भवता ॥ उपस्थितो गुरु भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता ॥  
 उपासितो गुरुर्भवान् । उपासितो गुरुर्भवता ॥ यम  
 निवासार्थ एव । अनूपितो गुरु भवान् । अनूपितो गुरुर्भ-  
 वता ॥ अनुजतो मरणवक्तो माणविकाम् । अनुजाता मरण-  
 विका माणवकेन ॥ आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो  
 भवता ॥ अनुजीर्णो वृषली भवान् । अनुजीर्णो वृषली  
 भवता ॥

### दाशगोप्तौ सम्प्रदाने ॥ ५० ॥

एतौ सम्प्रदाने निपात्येते ॥ दाशृ दाने । दाशन्ते  
 यस्मै स दाश । गां हन्ति यस्मा आगताय स गोप्तोऽ-  
 तिथिः । निपातनादच्छको ॥ अर्घ्यार्हा ऋत्विगाद्य एव  
 तद्योग्यतयाप्युच्यन्ते ॥

### भौमादयोऽपादाने ॥ ५१ ॥

एते निपात्यन्ते ऽपादाने । विभेत्यस्मादिति भौमः । एवं  
 भौमः । चरुः । प्रसक्तन्दनः । प्रपतनः । समुद्रः । सुवः ॥  
 एत श्रीणादिका व्युत्पत्तिश्च यथाकथञ्चित् ॥

### ताभ्रामन्त्रब्रोणादयः ॥ ५२ ॥

। ताभ्यां सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्र कारक उपादयो  
भवन्ति । कृत्वाद्गुणादयः कर्त्तरि प्राप्ताः कर्मादिष्वपि  
कथ्यन्ते ॥ करोतीति कारः । वातीति वासुः । कृषत इति  
कृषिः । तन्यत इति तन्तुः ॥

**ऋऽधिकरणे ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः**

॥ ५३ ॥

ध्रुवो निश्चलः स च क्रियाविशेषणम् । तस्य भाषी  
ध्रौव्यम् । अचलात्मकक्रियात्मकत्वाद् ध्रौव्यार्था अकर्मका  
उच्यन्ते । प्रत्यवसानं भोजनम् ॥ ध्रौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः  
प्रत्यवसानार्थेभ्यश्च ऋऽधिकरणे वेदितव्यो यथाप्राप्तं च ।  
इदमेषामासितम् । आसितमेभिः । आसितो भवान् ।  
इदमेषां यातम् । इह तैर्यतिम् । यामस्त्रैर्यति । याम ते  
याताः ॥ अधिकरणं कर्मकर्त्ता च नोक्तमिति सिद्धार्थमात्रे  
प्रथमैव ॥ इदमेषां भुक्तं पीतम् । इह तैर्भुक्तं ओदनः पीत  
पयः । भोजनार्थात् कर्त्तर्यपि स्वादिति व्यवहितः पाठः ।  
कथं भुक्त्वा विप्राः पीता गाव इति । अन्यत्राप्येति वच-  
नात् । तद्योगाद् अर्घ्यं आदित्वाद् वा । देवसेदं दृष्टं  
सम्पन्नाः गालय इति यांलिङ्गितवः सम्पन्ना इत्यतीतता ॥

**युवुञ्जामनाकान्ताः ॥ ५४ ॥**

एषां स्थानेऽन अक अन्त इत्येते आदेशा भवन्ति यथा-  
मन्थम् । नन्दनः । पाचकः । गच्छयताः । मच्छयन्त ।  
गण्डिमण्डिमिन्दिभ्यो भक् ॥ कथं भुङ्क्ते । मृत्वाः । भुजि-

सुखं विदुः श्रुत्वा वाचोवादिभ्यः बहुसत्वात् कृद्भिका-  
रात् ॥ अर्णः अक्यस्य । अर्णयुः ॥

समासे भाविन्यनञः लो यप् ॥ पूप् ॥

नञोऽन्यस्याघयस्य द्वाते नैव समासे भाविनि स्ताप-  
त्ययस्य ववादेगो भवति । प्रणम्य । प्रदीव्य । चापृष्य ।  
अधीत्य । उपेत्य ॥ भाविप्रहणमुपदेगयवर्धमिति तेन पञ्च-  
मोपधाप्रभृतीनां दौर्घादिकं न स्यात् तोऽन्तय स्यात् ।  
खाट्कृत्य । कन्यामलंकृत्य । सत्कृत्य । असत्कृत्य । अन्त-  
र्हेत्य । कषिहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य पयः पिबति ।  
तावत्पिबति यावत्सुम् इत्यर्थः ॥ पुरस्कृत्य । अस्तंकृत्य ।  
अष्टगत्य । अष्टव्रज्य । अष्टोद्य । अदःकृत्य चिन्तयति ।  
तिरोभूय । तिरस्तात्य । उपालेकृत्य । अन्वालेकृत्य । साधा-  
त्कृत्य । मध्येकृत्य । पठेकृत्य निवचनेकृत्य । उरसिकृत्य ।  
मनसिकृत्य । इम्नेकृत्य । पाणीकृत्य । प्राध्वंकृत्य । उपनि-  
षत्कृत्य । लोपिकाकृत्य ॥ अनुकरणं च कृता भूपणांटरा-  
नादरेष्वलं सदसत् । अपहृणेऽन्तर । तप्ती च कषेमनसो ।  
पूरोऽम्भं च । अष्ट्य च गत्यर्थवदिभिः । अनुपदेगेऽद्म् ।  
तिरोऽन्तर्धीं च तिरस् । उपालेऽन्वाले । साधात्प्रभृतीनि च  
इत्या वा । मध्ये पदेनियचने । अनत्पाधान उरसिमनसो ।  
नेत्यं इम्ने पाणागुदाङ्गे । वन्नर्ने प्राध्वम् । उपनिषदौपम्ये  
लोपिका च । पूर्वेऽसंज्ञाय ॥ समास इति किम् । तिरः  
कृत्वा । उपाले कृत्वा । अनञ् इति किम् ? अकृत्वा ॥ पयु-  
दासोऽयम् । तेन असंज्ञाय स्यात् । परसकृत्वा ॥

चजोः कगौ धुङ्घानुबन्धवोः ॥ ५६ ॥

चजोः कगौ भवतः । धुटिं घानुबन्धे च प्रत्यये परे ।  
निमित्तेन तु सम्बन्धस्याविष्यन्तेत्वात् यथासंख्यम् । पक्कः ।  
भीष्मा । पाकः । भोगः ॥ रुग््नः । भुग््न इति नित्यमपि  
नत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाच्च वगम्य क्तिरस्ति ॥ अघानुबन्धे  
कति व्याहृतिः स्यादिति धुङ्घग्रहणम् ॥

न्यङ्क्तादीनां हश्च घः ॥ ५७ ॥

न्यङ् । इत्यिवमादीनां चजोः कगौ भवतः । हश्च घो  
भवति ॥ नावृत्ते कः । न्यङ्कः ॥ अमृतृचरिक्करितनिसम्ञि  
गोङ्घ्य उः । मद्गुः ॥ प्रथिम्नदिभ्रस्जां सम्भसारण सलो  
पय । अगुः ॥ स्फायितन्धिवन्धीत्यादे रक् । तक्म् ।  
यक्म् ॥ असुन् । उच्यतेऽस्मिन्निति । ओकः ॥ व्यतिषङ्कः ।  
अवसर्गः । सन्जेः सजेच् ॥ पचाद्यच् । खपाकः । मास  
पाकः । कपोतपाकः । उलूकपाकः । कर्मण्यन् । दूरे पचते  
स्वयमेव । फले पचते स्वयमेव । पचाद्यच् । गणनिपातना-  
दुपधाया दीर्घत्वं सप्तम्याद्यालुक् । दूरेपाकः । फलेपाकः ।  
क्षयेपाक इति केचित् ॥ मेहतीत्यच् । मेघो जलद एव ॥  
अवदाघः । निदाघः ॥ अर्हते । अर्घः ॥ अग्नि संचायाम् ।  
अन्यत्रावदाहः । निदाहः । अर्हः ॥

न कवर्गादिब्रज्यजाम् ॥ ५८ ॥

कवर्गादिर्नजेरजेश्च चजोः कगौ न भवतः । कूलः ।  
लजः । गर्जः । परिव्राजः । उदाजः । 'अरम्यं घृतम् ॥



वन्चिर्गताविति वक्तव्यम् । वच्यत इति वक्ष्यं गता  
वणिजः । गन्तव्य गता इत्यर्थः ॥ गताविति किम् ? वक्ष्यं  
काष्ठम् । वन्चिरत्र कौटिल्ये ॥

**घ्नप्रत्ययवश्यके ॥ ५६ ॥**

अवश्यभावे गम्यमाने घ्यणि चजोः कगौ न भवतः ।  
अवश्यपाच्यम् । अवश्यभोज्यम् ॥ आवश्यक इति किम् ।  
पाच्य ओदनः ॥

**प्रवचर्चिरुचियाचित्यनाम् ॥ ६० ॥**

अनावश्यकार्थं वचनम् । एषां चजोः कगौ न भवति ।  
घ्यणि परे । प्रवाचः पाठविशेषः । तद्दान् ग्रन्थोऽप्युच्यत  
इति शब्दविपर्ययता ॥ ऋच सुती । अर्थः ॥ शोचः ।  
वाच्यः । त्वान्यः ॥ कथं शोचः । हेत्विनन्तात्वात् ॥

**वचोऽशब्दे ॥ ६१ ॥**

वचेर्घ्यणि को न भवति । अशब्दविषये । वाच्यम् ॥  
अशब्द इति किम् ? वाक्यं पदसमुदायः ॥ वक्रवाक्यरचनार-  
मणीय इत्यपि स्यात् ॥

**निप्राभ्यां युजः शक्ये ॥ ६२ ॥**

निप्राभ्यां परस्य युजः शक्योऽर्थे घ्यणि गो न भवति ।  
नियोक्तुं शक्यः । नियोक्त्यो भूत्यः । एवं प्रयोज्यः ॥ शक्य  
इति किम् ? नियोक्तुमर्हति । नियोज्यः । प्रयोज्यः प्रभः ॥

**भुजोऽन्ते ॥ ६३ ॥**

। भुजो भजेऽर्थे ष्यपि नो न भवति । भोज्यमन्नम् ।  
भोज्य पयः ॥ अय इति किम् ? भोगः कम्बलः ।  
भोग्या भूः ॥

### भुजन्वुञ्जौ पाथिरोगयोः ॥ ६४ ॥

। भुजन्वुञ्जौ घञन्तो पाथिरोगदोरर्षयोर्वथासंख्य निपा-  
येते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाथिः । न्युञ्जितः शितेऽञ्जि-  
न्निति न्युञ्जौ रोगविशेष । व्यञ्जनाच्च [का० ४, ५, ६६]  
इति घञ् ॥ पाथिरोगयोरिति, किम् ? भोगः । न्युञ्ज ।  
शत्वे दोषध, इष्यते ॥

### दृग्दृशदृक्षेष्ु समानस्य सः ॥ ६५ ॥

। समानस्य दृगादिषु सो भवति । बचनात् क्तिप्ठक्-  
शक ॥ सदृक् । सदृश । सदृचः ॥ योगविभागात् पचा-  
दिषु च । सपचः । सज्योतिः । इत्यादि यथेष्टे समास ।  
पच । ज्योतिः । जगपद् । रात्रि । नाभि । बन्धु । पत्नी ॥  
रूपादौ वा । समानो रूपः । सरूपः । रूप । नाम । गोत्र ।  
स्थान । वर्ष । वयः । धर्म । जातीय । उदर । उदर्य ।  
सन्नस्य चारीति नित्यम् ॥

### इदमौ ॥ ६६ ॥

। इदम् दृगादिष्वोर्भवति । ईदृक् । ईदृशः । ईदृचः ।  
अभेदबलात् सर्वस्य ॥

### किम् कौ ॥ ६७ ॥

किम् दृगादिषु कीर्भवति । कीदृक् । कीदृशः ।  
कीदृचः ॥ इदं किं परिमाणमस्य । इयान् । कियान् ।  
मद्यभाद्यत्वात् ॥

**अदोऽमूः ॥ ६८ ॥**

अदो दृगादिष्वमूभवति । अमूदृक् । अमूदृशः ।  
अमूदृचः ॥ केचिद् अमूकादृक् । अमूकादृशः । अमूकादृच  
इति तदायत्न एव ॥

**आ सर्वनाम्नः ॥ ६८ ॥**

सर्वनाम्नो दृगादिष्वभा भवति । तादृक् । तादृशः ।  
तादृचः ॥ भयादृगित्यन्तरङ्गत्वान्नलोपः ॥ अन्यादृगिति  
सर्वनाम्न इति वचनादन्यगद्भादपि दृगः क्लिप्टक्यगिति ॥  
नत्तदेतत् परिमाणमस्य । यावान् । तावान् । एतावान् ।  
इति मद्यभाद्यत्वात् । परिमाणे वन्तुवाचं चेति ॥

**विष्वग्देवयोश्चान्यस्वरादेर्द्राञ्चतौ कौ ॥ ७० ॥**

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नान्यस्वरादेरवयवञ्चतौ  
क्लिबन्ते परेऽद्विरादेशो भवति । विष्वगञ्चतीति विष्व-  
द्राङ् । देवद्राङ् ॥ यद्राङ् । तद्राङ् । सर्वद्राङ् । अद्राङ् ।  
अमुद्राङ् ॥

**सहसन्तिरसां सध्रिसमितिरेयः ॥ ७१ ॥**

एषां सध्रि नमि तिरि । इत्येत आदेशा यथासम्भ्यं  
भवन्ति । अञ्चतौ क्लिबन्ते । सहाञ्चतीति सध्रिङ् । समं-  
ञ्चतीति सम्यङ् । तिरोऽञ्चतीति तिर्यङ् ॥

॥ **रुहेर्धौ वा ॥ ७२ ॥**

॥ 'रुहेर्धौ भवति वा कौ परे । विरोहतीति वीरुत् । वीरुधौ । वीरुट् । वीरुहौ । यद्गुंस्वस्य दीर्घता ॥ व्यवस्थितविभाषया विपूर्वस्यैव । तेन भूरुट् । भूरुहौ

॥ **मो नो धातोः ॥ ७३ ॥**

धातोर्मकारस्य नकारो भवति कौ परे । शसु । प्रशान् ॥ तसु । प्रतान् ॥ नोऽदन्त इत्यस्य च लोपः । कौ स्थानिवद्भाषाक्षिप्रान्तनकारस्य नलोपो न स्यात् ॥ धातुग्रहणं वानिष्टत्पर्यम् ॥

**वमोश्च ॥ ७४ ॥**

॥ 'वमोश्च परयोर्धातोर्मो नो भवति । जगन्वान् । गन्ता । सर्वधातुभ्यो नन् ॥

**स्वरे धातुरनात् ॥ ७५ ॥**

॥ 'नकारान्तः स्वरे परे धातुरेव भवति । अनात् । आकारो न निवर्तत इत्यर्थः । प्रशामी । प्रतामो । जग्मुषः जग्मुषो ॥ तदाश्रित एव स्वरे । तेन प्रशानत्रेति ॥ स्वर इति किम् ? प्रशान्भ्याम् ॥ ये चेष्यते । प्रशान्निच्छति । प्रशान्म्यति । प्रशामे हितम् । प्रशान्म्यम् ॥

**अतोर्गुणस्यैकस्वरातामिड् वन्सौ ॥ ७६ ॥**

अतोर्गुणस्यैकस्वरादन्तानामेव वन्साविड् भवत्यादिः ॥

॥ स्त्रादिनियमेन पराचावद्भाषादिट् सिद्धौ निवस्यति [का० २. ७. २५] ॥ आरिवान् । इयिवान् । जघिवान् । आदिवान् ।

पिचिवान् । दृष्टिवान् । पपियान् ॥ दरिद्रांश्चकृषानित्त्वामा  
भाव्यम् ॥ अर्थादिप्रज्ञादेव यन्मो द्विर्वचने सत्येकस्वरा  
यद्दीतव्या नेकत्वं वचनादिणः ॥ एयामिति किम् ? वभ-  
ज्वान् । जजागर्वान् ॥

गमह्नविटविशदृशां वा ॥ ७७ ॥

अप्राप्ते विभाषेणम् । एयां यन्साविङ् या भवति ।  
जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जगन्वान् । विविटि-  
वान् । विविटवान् । बहुभिः सविकरणैः साहचर्यात्प्रभाष्य  
विटेषहणम् ॥ विविगिवान् ॥ विविग्वान् । दृष्टगिवान् ।  
दृष्टग्वान् ॥

दाश्वान् साक्षान् मौढ्वांश्च ॥ ७८ ॥

एते निपात्यन्ते ।

द्विर्वचनमनित्त्वं च महर्दीर्घो मिहरेपि ।

दत्त्वं च खलु तन्मत्वात् सवोषि वचनानि च ॥

न श्रुवर्णवृतां कानुबन्धे ॥ ७९ ॥

अथतेरुवर्णान्तस्य सृज्जडाकर्तृकारान्तस्य च कानुबन्ध  
सार्वधातुके नेङ् भवति । यितः । यितवान् । यित्वा ।  
युतः । युतवान् । युत्वा । रुतः । रुतवान् । रुत्वा । सूनः ।  
सूनवान् । लूत्वा । हतः । हतवान् । हत्वा । कौर्षः ।  
कौर्षवान् । जोर्षा । वचनाद् विकृतेऽपि ष्यात् । शेषि-  
यितः । कानुबन्ध इति सिद्धये ॥ एकस्वरमनुवर्तयन्त्ये ।  
तेषाम् ऊर्षोर्षवर्णमेष । प्रोर्षुतः । प्रोर्षुतवान् ॥

३ घोषवसगोश्च कृति ॥ ८० ॥

घोषवति तौ च कृत्संज्ञके नेट् भवति । ईश्वरः । दीप्तः । शर्मा । दीप्तिः । जागर्तिः । बुद्धिः ॥ तिक् च । तन्तिः । सन्तिः ॥ कथ निष्कृतिः । निपाठतिः । निक्कुचितिः । आलोचितिः । उपसृष्टिः । गण्डकप्रतिवाधकाराद् ग्रहादेरिड् भवति ॥ अपचितिरिति पूजाया निष्कृती च ॥ कथ शस्त्रम् । प्रागमस्थानित्यत्वात् ॥ पत्रमिति युग्य पत्रे [का० ४. २ ३२] इति वचनात् ॥

वेपुसह्लुभरूपरिपां ति ॥ ८१ ॥

एषा तकारादावसार्वधातुक इड् भवति वा । एषा । एषिता ॥ सोषा । सृष्टिता ॥ लोष्या ॥ लोभिता ॥ रोषा । रोषिता ॥ रेषा । रेपिता ॥ उदनुबन्धः किम् ? इष गती । आभीक्ष्ण्य एषिता नित्यम् ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

तोति न वर्तते पृथग्वचनात् ॥ टानुबन्धलिङ्गाद् रधादिभ्यश्च परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेर्यकारादेरिड् भवति वा । रक्ष्यति । रधियति ॥ नद्धरति । नगिष्यति ॥ आहृत्करणे रधादिः । ररन्धिव । ररन्धिम । इति स्त्रादि नियमान्वित्यमिड् ॥

स्वरतिसूतिसूयत्यूदनुबन्धात् ॥ ८३ ॥

स्वरतेः सूतेः सूयतेरूदनुबन्धाच्च परस्यासार्वधातुकस्य व्यञ्जनादेर्यकारादेरादिरिड् भवति वा । स्वर्ता ।

अरिता ॥ सीता । सविता ॥ स्वतेसु नित्यम् । सविता ॥  
 निगीटा । निगूहिता ॥ विधीता । विधवितेति धृजा  
 धूजा च सिद्धम् ॥ स्वरिष्यतीति परत्वादिकल्पो ने स्वाद्  
 व्यवस्थितवाच्यनात् ॥ तथा स्वसूडोष कान्वन्मे नित्यं  
 स्यात् । सूत्वा । सूत्वेति ॥ अपतिनिष्कुधोरिति [का० ४,  
 १, ८०] वचनाद् निष्कुधोर्वेदस्तीति गम्यते । असार्वधा-  
 तुकस्य व्यञ्जनादेरयकारादेरिति निष्कोष्टा । निष्को-  
 पिता ॥

### उदनुबन्धपूङ्गिशां क्ति ॥ ८४ ॥

उदनुबन्धात् पुवः क्तिश्च क्तीद् भवति वा । यमु ।  
 शान्त्वा । शमित्वा ॥ पूङ् पूङ् वा । पूत्वा । पवित्वा ॥  
 क्तिष्टा । क्तिष्टित्वा ॥ उदनुबन्धस्य क्तिश्च प्राप्ते विभाषा ।  
 पुवः कानुबन्धेऽप्राप्त एव ॥

### जृषश्चोरिद् ॥ ८५ ॥

जृषश्चिम्भां क्तीद् भवति । जरित्वा । जरीत्वा ।  
 ज्रित्वा । लाघणिकत्वाद् जृष जौत्वा । प्रथेयचनाश्रित्व-  
 मिदिति ॥ पुनरिद्पद्व्युत्तरत्वं वानिदृश्यम् ॥

### लुभो विमोहने ॥ ८६ ॥

विमोहने लुभः क्तीद् भवति । लुभित्वा ॥ गार्ह्य तु ।  
 लुभ्या । लुभित्वा ॥

### ञुधिवधोश्च ॥ ८७ ॥

चकारेण लुभो विमोहन इत्यनुलक्षत उत्तरार्धम् ।

अधिवक्षीय क्रीड् भवति । सुधित्वा । उधित्वा । प्रतिषेध  
बाधकमिदम् ॥

### निष्ठायां च ॥ ८८ ॥

सुधिवसिभ्यां विमोहने लुभय निष्ठायामिड् भवति ।  
सुधितः । सुधितवान् । उधितः । उधितवान् । लुभितः ।  
लुभितवान् ॥ शार्ङ्गो व्यावृत्त्या विभाषापि बाध्यते । लुब्धः ।  
लुब्धवान् ॥

### पूक्षिशोर्वा ॥ ८९ ॥

पुवः क्लियय निष्ठायानिड् भवति वा । पवितः ।  
पवितवान् । पूत । पूतवान् ॥ क्लिय क्लियु । क्लियितः ।  
क्लियितवान् । क्लिष्टः । क्लिष्टवान् ॥

### न डीश्रीदनुबन्धवेटामपतिनिष्कुषोः ॥ ९० ॥

एभ्यो धातुभ्यः पतिनिष्कुषवर्जितेभ्यो निष्ठायां नेड्  
भवति । उड्डीनः ॥ उड्डीनवान् ॥ शूनः । शूनवान् ॥  
दीपी । दीप्तः । दीप्तवान् ॥ शोतस्जी । लम्बः । लम्ब-  
वान् ॥ लम्बेरोदनुबन्धवलादिडभावे नत्व स्यात्वेद् इदत्त-  
बन्धः किम् ? सविकल्पक वा प्रापकं स्यादिति । तथा डी  
श्री च कर्तव्यी ॥ विकल्पे टा च । गुह्रः । गूढः । गूढवान् ॥  
शमु । शान्तः । शान्तवान् ॥ अपतिनिष्कुषोरिति किम् ?  
पतितः । पतितवान् । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् ॥  
कश्च दरिद्रितः । दरिद्रितवान् । एकस्यरोऽन्तः अर्तभ्यः ।  
अपतिनिष्कुषोरिति पर्युदासाद् वा ॥



## आदनुबन्धाच्च ॥ ६१ ॥

आदनुबन्धाच्च धातोर्निष्ठायां नेह् भवति । जिमिदा ।  
मिन्नः । मिश्रवान् ॥ जिस्त्रिदा । स्त्रियः । स्त्रियवान् ॥  
चकारोऽनुक्तमसुच्यार्थः । तेन लपियमिभ्यां वा । जप्तः ।  
जपितः । वान्तः । यमितः । ज्याह् भ्यां ग्वसः । विग्वस्तः ।  
विग्वसितः । आग्वस्तः । आग्वसितः । कर्तरि कर्मणि चायं  
प्रतिषेधः । भावादिकर्मणोर्वेति वक्ष्यति ॥

## भावादिकर्मणोर्वा ॥ ६२ ॥

आदनुबन्धादातोर्भाष आदिक्रियायां च निष्ठायामिह  
भवति वा । मिश्रं मेदितमनेन । प्रमिश्रः प्रमेदितो भवान् ।  
वेट्त्वात् सिद्धो योगविभागो ज्ञापयति यदर्थस्य विभाषा  
तदर्थस्यैव प्रतिषेध इति । तेन गमहनविद्विषयदृश्यां वा  
[का० ४, ६ ७७] इति साहचर्याङ्गाभाषंभ्य विद्वेर्ग्रहणे  
ज्ञानार्थस्य प्रतिषेधो न स्यात् । विद्वितः । विद्वितवान् ॥

क्षुभिवाहिस्त्रनिध्वनिफणिकपिघुषां क्ते नेह्  
मन्यभ्यमनस्तसोऽनायासरुच्छ्राविशब्दनेषु ६३

एभ्यां मन्यादिष्वर्धेषु क्ते नेह् भवति यथासत्त्वम् ।  
क्षुब्धो मन्यः । चनितो मन्य इत्यर्थः । मन्य इति द्रवद्रव्या-  
लोविताः मलय उच्यन्ते ॥ वाह्ये प्रयत्ने । वाहं भ्रमम् ।  
अत्रापृत्त्यातिशयोऽभ्युपगमस्य गृह्यते । न तु शोषार्थः ॥  
स्नातं मनः । चाहोप्यविधितमित्यर्थः ॥ ध्यातं तमः ॥  
फण गतो । फणटम् । अनायासनिर्पातत्वात् सद्यो भिषजो-  
हतीपक्षं द्रवद्रव्यमेवेत्यते ॥ कष मिम । कष्टोऽग्निः । कष्टः

पर्वतः । कच्छहेतुत्वात् कच्छं गहनमप्युच्यते । कच्छं द  
 खम् । सति मुख्ये गौणेऽप्यभिधानम् ॥ घुमिरशब्द इ  
 भादौ । घुष्टा रज्जुः । घुष्टं शरीरम् । घुमिरविशब्द इ  
 सुरादौ विशब्दने तु स्यादिट् । अवधुपितं वाक्वमात्र  
 विशब्दने इति प्रतिषेधाच्चुरादाविन् स्याद् विभाषये  
 तेनेदं सिद्धम् । महीपालवचः श्रुत्वा सुहृद्भ्यः पुष्यमानवा  
 अनेकार्थत्वाद्भीवादिक एव वा विशब्दनेऽपि । स्वादि  
 प्रायं शब्देनाविकृतवन्त इत्यर्थः ॥ मन्वादिष्विति किम्  
 चुभितः । वाहितः । स्वनितः । ध्वनितः । फणितः  
 कपितः । घुषितः ॥ तथा भिन्नाधिकरणेऽपि । चुभि  
 मन्वेन । वाहितं श्येन । स्वनितं मनसा । ध्वनितं तमसा  
 फणितमनायासेन । कपितं कच्छेण । घुषितं शरीरेण  
 कथम् उच्यते कोकिलयेति प्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥ कथं च  
 समुद्र इत्युपमानाद्द्विष्यति ॥

**लग्नस्त्रिष्टविरिक्त्वाः सक्ताविस्मष्टस्वरेषु ॥ ६४**

लग्नं दयः ज्ञान्ताः सक्तादिष्वेषु यथासंख्यं निय  
 त्वन्ते । लगे लग्नं सक्तम् । लगितमन्यत् ॥ स्त्रेष्ट । त्रिष्ट  
 अविस्मष्टम् । स्त्रेच्छितमन्यत् ॥ रेष्ट । विरिक्त्वाः स्वरः  
 स्वरो ध्वनिरथ । विरेभितमन्यत् । अन्ये तु विरिभितमि  
 प्रत्युदाहरन्ति रिभिं सौत्रं धातुं मत्वेति ॥ घृष्टो विशस्तः  
 घृष्टेरादनुबन्धात् । शमीघोदनुबन्धाद् वेदिति प्रतिषेध  
 प्रागन्त्या एव रुटः । अन्यो धर्षितः । विमसित इत्यभिधा  
 नासजोऽनित्यत्वाद् वा ॥

परिहृदहृदो प्रभुबलवतोः ॥ ६५ ॥

एतो प्रभुबलवतार्यद्योय्यथासख्यं निपात्येते । परि-  
 पूर्वस्य हृदिरिड्भायो नलोपय । तथा हृद्वेय । हृदहृदो  
 प्रकृत्यन्तरे तयोरपोत्येके । परिहृदः प्रभु । हृदो बलवान् ।  
 स्थूलोऽपि । हृदो बलवानेवाभिधोयते ॥ कथ परिहृदय्य  
 गत । परिहृदादिन् समामाभावाद् यञ् न स्यात् । सत्यम् ।  
 ततकरोतीति सिद्धे मर्यामयुद्धे इति गर्भपाठो ज्ञापयति ।  
 नाममात्रादिन । अपचायितः । अपचित इति चाग्निना  
 विष्वा च पूजाहृत्तिना सिद्धम् ॥ कथ हृत्तं पाराचणं  
 विप्रैः । हृत्ता गुणश्लाघेति । अन्तर्भूतेऽनर्थहृत्तेर्मवि-  
 धति । इन्नासायि । वतितो गुणोऽनेनेति भवितव्यमिति  
 मतम् । अन्ये त्विनोऽध्ययने हृत्तमिति निपातयन्ति ॥

संनिविध्योऽर्देः ॥ ६६ ॥

सन्निविध्य परस्यादंते त्ते नेह भवति । समर्णः ।  
 घण । घर्ण ॥ निष्ठादाननिपातेष्वित्यन्ये ॥

सामोष्योऽयेः ॥ ६७ ॥

अमे परस्यादंते ते नेह भवति सामोष्येऽये । अभ्यर्णो  
 वेना । सामोष्य इत्यर्थः ॥ अन्तितदूर इत्येकश्लिधानात् ।

वा रुष्यसत्परसंघुपाखुनाम् ॥ ६७ ॥

एभ्य स्तो नेह भवति वा । रुष्ट । रुषित । वैपुसङ्गु-  
 तगपलादिना वेदन्तात् प्रतिषेधः प्राप्तः ॥ इम गती न त्वम

रोग इत्यन्तत्वात् । अभ्यासः । अभ्यमितः ॥ गूर्धः । त्वरितः ।  
 प्राद्वनुबन्धाच्चेति प्रतिषेधः प्रासः ॥ सङ्घुष्टं । सङ्घुषितं  
 वाक्यमाह ॥ सङ्घुष्टौ । सङ्घुषितो दग्धो ॥ सम्पूर्वा बुधिर-  
 विद्यन्नेऽपि परत्वादयमेव ॥ प्राद्वपूर्वस्य स्वन । आस्त्रान्तः ।  
 आस्त्रनितो मृदङ्गः । आस्त्रान्त । आस्त्रनितं मनः । परत्वा-  
 श्रनोऽभिधानेऽप्ययमेव ॥

हृषेलो मसु ॥ ६६ ॥

सोमसु वर्त्तमानाद् हृषेः क्लेनेद् भवति वा । हृष्टानि ।  
 हृषितानि लोमानि ॥ उटम् । हृषितं लोमभिः ॥ हृष्टाः ।  
 हृषिताः केशाः ॥ हृषु शोलीक इत्युदनुबन्धत्वाद् निष्ठा-  
 यामनिट् ॥ हृष तुष्टावित्थयं तु सेट् । उभयोरपि विभा-  
 पेचम् ॥ लोमान्यङ्गजानि मूर्धजानि च ष्टङ्गन्ते । यथा  
 लोम नखं सृष्टा शौचं कर्त्तव्यमिति ॥ हृषिलोमसु वर्त्त-  
 मानो लोमकर्त्तक एव ॥ लोमस्त्रिति किम् ? हृष्टश्चात्त  
 इत्यलीकार्थस्य । हृषितश्चात्त इति तुष्टार्थस्य ॥ लोमस्त्रि-  
 त्युपलक्षणं विच्छेद्यप्रतिघातयोर्वा स्यात् । हृष्टो हृषित-  
 श्चात्तः । विस्मित इत्यर्थः ॥ हृष्टा हृषिता दन्ताः । प्रति-  
 हता इत्यर्थः ॥

दान्तशान्तमूर्धदक्षस्यष्टच्छन्नप्राथे नन्ताः

॥ १०० ॥

एत इत्यन्ता वाः निपात्यन्ते । शान्तः । दमितः ॥  
 शान्तः । गमितः ॥ मूर्धो देवादिकधीरादिकथ । मूर्धः ।

पूरित ॥ दह । दस्तः । दासितः ॥ स्यष्टः । स्यागितः ॥  
 छद् छट् सम्बरणे । छवः । छादित ॥ मारणतोषयनि-  
 धामनेषु ज्ञा मातृबन्धश्च । जप्तः । जपितः । इट्प्रतिषेधे  
 इमी लुग निपात्यते । जपेवेट्त्वाद् नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते ॥  
 रान्निष्ठातो नोऽपृमूर्द्धिमदिख्याध्याभ्यः ॥ १०१ ॥

रेफात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति । न तु  
 पृमूर्द्धिमदिख्याध्याभ्यः । शोर्ण । शोर्णवान् ॥ गुरी । अव-  
 गूर्णं अवगूर्णवान् ॥ यदि रशुतिरपि स्यात्कृतमिति । न न-  
 त्वम् कृकारावयवेन व्यवधानात् । चरितमित्यत्र निष्ठावयवे-  
 नेटा व्यवधानात् । कृतस्यापत्यं कार्त्तिरित्यसिद्ध बहिरह  
 मन्तरह इति ॥ प्रतिषेधः किम् ? पृ । पूते ॥ मुर्द्धी । मृतः ॥  
 मदिख्याध्याभ्यः पराभ्या प्राप्ते । मत्त. । ख्यात. । ध्यात ॥

दाह दस्य च ॥ १०२ ॥

दकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति दका-  
 रस्य च । मिश्रः । मिश्रवान् ।

आतोऽन्त, स्यासंयुक्तात् ॥ १०३ ॥

अन्त स्यासंयुक्तादाकारात्परस्य निष्ठातकारस्य नकारो  
 भवति । स्नान । स्नानवान् । विश्राण । विश्राणवान् ।  
 स्नान । स्नानवान् । धात्वधिकान् । निर्यातः । निर्यात-  
 वान् ।

ल्लाद्योदनुबन्धाच्च ॥ १०४ ॥

ल्लादिभ्य लोदनुबन्धेभ्यश्च परस्य निष्ठातकारस्य

नकारो भवति । लूञ् । लूनः । लूनवान् ॥ ज्या । जीनः ।  
 जीनवान् ॥ रजो । रग्नः । रग्नवान् ॥ भुञ्जी । भुम्नः ।  
 भुम्नवान् ॥ स्वाद्य धीदनुबन्धाः । पूष्ट् प्राणिससवे । सूनः ।  
 सूनवान् ॥ दूञ् । दूनः । दूनवान् । गणकृतस्वानित्वत्वात् ॥  
 पूञ्जी नाम्नि । पूना यवाः । विनष्टा- इत्यर्थः । नाम इति  
 किम् ? पूतं धान्यम् । कम्पितमित्यर्थः ॥ दुम्बोर्दीर्घश्च ।  
 विदूनः । विदूनवान् । विगून । विगूनवान् ॥ चकारोऽनु-  
 ऋसमुच्चयार्थः ॥ ऋस्वादिभ्यश्च क्तिः । कोर्णिः । गोर्णिः ।  
 लूनिः । पूनिः । धूनिः ॥ ल्यो वेति यावद्गुणदिस्ततो हल्क-  
 रणात् ॥ हाव्यान्ताभ्यश्च । हानिः । ज्यानिः । स्वानिः ॥

व्रथेः क च ॥ १०५ ॥

व्रथे परस्व निष्ठातकारस्य नकारो भवति कादेश-  
 चान्ते । व्रथेरेव श्रुतत्वाच्छोषधस्य व्रथेर्धुत्वन्तलोपे सति  
 धत्वबाधकं कत्व स्यात् । हक्श्च हक्श्चवान् ॥

क्षेदीर्घात् ॥ १०६ ॥

दीर्घान्तात् परस्व क्षेनिष्ठातकारस्य नकारो भवति ।  
 क्षीय । क्षीयवान् ॥ दीर्घादिति किम् ? क्षितायुर्जास्यः ।  
 क्षितकस्तपस्वी ॥

अस्मर्षे ॥ १०७ ॥

अस्मर्षे वर्तमानाच्छ्रायतेर्निष्ठातकारस्य नकारो  
 भवति । शीनं घृतम् । शीनवद्घृतम् ॥ अस्मर्षे इति प्रथम्यो  
 ऽयत्तञ् । शीतं जलम् । शुचभूतोऽपि स्मर्षो नत्वमतिषे

धस्य सम्प्रसारणस्य च निमित्तम् । न तु रोगि । तेन प्रति-  
शोनमिति नत्वं भवत्येव ॥

### अनपादानेऽन्चेः ॥ १०८ ॥

अनपादाने वर्त्तमानादधतेः परस्य निष्ठातकारस्य  
नकारो भवति । समक्तः । समक्तवान् । समक्त इत्यर्थः ॥  
अनपादान इति किम् ? उदक्तमुटकम् । कृपादुद्धृतनि-  
त्यर्थः ॥ व्यक्तमित्यन्जे रूपम् ॥ अक्षितः । अक्षितवानिति ।  
इटा व्यवहितत्वात् । पूजायामक्षतेरिड्भावात् ननीपथ  
नेष्यते ॥

### अविजिगोषायां द्विवः ॥ १०९ ॥

अविजिगोषायां वर्त्तमानाद् द्विवः परस्य निष्ठातका-  
रस्य नकारो भवति । आद्यूनः । आद्यूनवान् ॥ अविजिगो  
षायामिति किम् ? द्युतं वर्त्तते । विजिगोषया ह्यक्षपातः  
क्रियते ॥ सिनीतेः कर्मकर्त्तरि आसे वक्तव्यम् । सिनी आस.  
स्वयमेव । वह इत्यर्थः ॥

### द्वीघ्राबोन्दनुदविन्दां वा ॥ ११० ॥

एभ्यः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति वा ।  
ड्रीषः । ड्रीषवान् । ड्रीतः । ड्रीतवान् ॥ घ्राण । घ्राण-  
घवान् घ्रातः । घ्रातवान् ॥ द्राणः । द्राणवान् । घ्रातः द्रात-  
वान् ॥ उन्दी । समुन्नः । समुन्नवान् । समुत्तः । समुत्तवान् ॥  
नुदः । नुदः । नुदवान् । नुत्तः । नुत्तवान् । विद् विचारे ।  
विव्रः । विव्रवान् । वित्तः । वित्तवान् ॥ व्यवस्थितविभा-

धया नित्यं संज्ञायाम् । देववातः ॥ तथा ।

विचाराणां द्विभाषैव ज्ञानार्थान्नित्यमिष्टं यतः ।

भोगादन्यत्र लाभार्थान्त्तार्थाच्च, विष्टे; सदा ॥

॥ शुषिपत्रां मकवाः ॥ १११ ॥

एभ्यस्त्रिभ्यो यथासंख्यं निष्ठातकारस्य मकवा भवन्ति ।

घामः । घामवान् ॥ शुष्कः । शुष्कवान् ॥ पकः । पकवान् ॥

द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये । यो विधिः स नित्य एव ॥

॥ वा प्रस्थो मः ॥ ११२ ॥

प्रपूर्वस्य स्थायतेर्वा निष्ठातकारस्य मकारो भवति ।  
प्रस्थीमः । प्रस्थीमवान् ॥ प्रस्थीतः । प्रस्थीतवान् । मत्वा-  
न्नित्यं सम्प्रसारणम् ॥

॥ निर्वाणोऽवाते ॥ ११३ ॥

निर्वाण इति निपात्यते वातविषयश्च हात्वर्थो न  
भवति । निर्वाणोऽग्निः । दीप्सु परमे वर्तते ॥ निर्वाणो  
भिष्टः । रागादिप्रथमनेऽत्र ॥ अवात इति किम् ? निर्वातो  
वातः । विरोधेऽत्र ॥ कथं निर्वाणो दीपो वातेन । अत्र  
वातः कारणं न त्वाधारः । निर्वातं वातेनेति भावेऽपि  
वात एव कर्ता ॥

॥ भित्तर्णवित्ताः शकलाधर्मयोगेषु ॥ ११४ ॥

भित्तादयः त्वास्ताः शकलादिष्वर्थेषु यथासंख्यं निपा-  
त्यन्ते । भित्तं शकलमिति पर्यायः ॥ ऋ गतो । ऋक्  
शोध्यम् । ऋवेऽधमोऽधमर्थः । तद्विषये निपातनम् ॥



अधमर्थग्रहणं कालान्तरादिविनिवसोपलक्षणं ततोत्तमर्थ-  
विषयेऽपि स्यात् । विदुः । वित्तं द्रव्यम् । भुज्यते इति  
भोग उच्यते । वित्तमिव वित्तमित्युपचारात् प्रतीतेऽप्यभि-  
धीयते ॥

**अनुपसर्गात् फुल्लचीबकशोक्लाघाः ॥ ११५ ॥**

एते ज्ञान्ता निपात्यन्ते न चेदुपसर्गात्परे भवन्ति ।  
दृल जिफला विशरणे निष्ठातकारस्य लत्वम् । फुल्लः ॥  
ज्ञान्तोरपि लत्वमिच्छन्त्यन्ये । फुल्लवान् ॥ चीबृकशिभ्या-  
मुत्पूर्वाच्च लाघेः परस्यैव निष्ठातकारस्यैव लोप इड् भावय ।  
चीबः । क्लगः । उक्लाघः ॥ अनुपसर्गादिति किम् ?  
प्रफुल्लतः । प्रचीबितः । प्रकृशितः । प्रोक्लाघितः ॥ कथं  
सम्प्रफुल्लः । उत्प्रफुल्लः । फुल्ल विकसनेऽचा सिद्धम् ॥ परि-  
कृग्र इति केन सिद्धम् । वचनं तु रूपान्तरं स्यादिति ॥

**अवर्णादूटो वृद्धिः ॥ ११६ ॥**

धातोरधातोर्वाऽवर्णात्परस्योटो वृद्धिर्भवति ॥ शव ।  
शौः । शारौ । श्रावः ॥ धातु । धीतः । धीतवान् । अपनम् ।  
ऊतिः ॥ पटोतिः ॥ जनानवति । जनौः । जनावौ ॥ ऊट  
इति किम् ? अथोटा । कदोटा ॥ श्रीरिति सिद्धे वृद्धिय-  
ङ्गं मङ्गलार्थम् ॥

॥ इति दीर्गसिद्ध्या वृत्ती कृतस्य षष्ठः पादः समाप्तः ॥

॥ इति कातन्त्रं समाप्तम् ॥

